

821(477)
МІУ

МІКОЛА
МІ АЙОРОВ

ЗА
ВЕЛІННЯМ
СЕРЦЯ

МИКОЛА
МАЙОРОВ

Т

ЗА ВЕЛІННЯМ СЕРЦЯ

ПОВІСТЬ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1984

В повести украинского советского писателя, в годы Великой Отечественной войны — участника партизанской борьбы с немецко-фашистскими захватчиками, — рассказывается о мужестве и героизме народных мстителей во время эвакуации на Великую землю госпиталя с тяжело ранеными.

БІБЛІОТЕКА-ФІЛІАЛ

НИКОЛАЙ КИРИЛЛОВИЧ МАЙОРОВ

ПО ВЕЛЕНИЮ СЕРДЦА

Повість

Київ, видавництво художественной литературы «Дніпро», 1984
(На українском языке)

Редактор Л. Г. Білик
Художник О. Д. Стеценко
Художній редактор А. І. Клименко
Технічний редактор Л. М. Смолянюк
Коректор М. В. Дмитрієва

Информ. бланк № 2420

Здано до складання 20.09.83. Підписано до друку 17.01.84. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Ум. друк. арк. 14,28. Ум. фарб. відб. 14,28. Обл.-вид. арк. 16,821. Тираж 65 000. Зам. 3-365. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро», 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Майоров М. К.

М14 За велінням серця: Повість.— К.: Дніпро, 1984.— 272 с.

У повісті українського радянського письменника, в роки Великої Вітчизняної війни — учасника партизанської боротьби з німецько-фашистськими загарбниками, — розповідається про мужність та героїзм народних месників під час евакуації на Велику землю госпіталю з тяжкопораненими.

М 4702590200—075
М205(04)—84—75.84

19198 ✓✓

У2

Розділ перший БЕЗСОННОЇ НОЧІ

Штовхаю двері і заходжу до землянки. Тут темно, як у погребі. Тхне дьогтем від чобіт, потом, онучами... Мос місце праворуч, одразу ж за дверима. Навпомацки лягаю на нари, застелені тонким шаром сіна. Руками знаходжу свій речовий мішок. Обмацую. В ньому зберігається штабний портфель. Тільки четверо — командування бригади — знали, що в цьому портфелі.

Правда, ординарці комбрига й комісара, молоді партизани Ванюша і Толя, попереджені: хоч би як склалися обставини, портфель Демидова треба рятувати за всяку ціну!.. А щоб хлопцям не кортіло зазирнути в нього, їм по секрету сказали, що там ордени полеглих у боях партизанів. Але не тільки одинадцять орденів зберігалось в цьому старому чорному портфелі. Там були святая святих нашої партизанської бригади: загальні зошити із списками особового складу та всіма анкетними даними. Списки тих, що загинули, їхні домашні адреси та місце поховання. Резервна карта-кілометрівка нашого району дій і три новеньких карти чи не найглухіших закутків області, куди бригада мала незабаром перебазуватись. А ще в мішку моя запасна білизна і шапка-вущанка... Кладу мішок портфелем униз, а білизною й шапкою вгору, під голову,— от і подушка. Треба хоч трохи поспати...

А події минулого дня словнені тривог і невідомості. Одне ясно: ворожі каральні загони великими силами ведуть наступ на ліс, у якому базується кілька партизанських бригад. За неповними даними нашої розвідки, в операціях проти народних месників бере участь понад двадцять тисяч ворожих солдатів і офіцерів. Удень над нашим лісом кружляв німецький розвідник, так звана «рама». По ній ніхто не стріляв, і вона ніби висіла над лісовим масивом, повільно описуючи в небі коло за колом. Навіть уночі понад годину кружляла над місцем розташування нашої бригади, а потім, видно, полетіла на свою базу. Не інакше, як партизанські багаття шукала... Чи не видав нас хтось?..

Разом з німецькими бойовими частинами проти нас діють окремі батальйони військових формувань зрадника народу

Власова. От уже чорна підлота! Продажні душі! Воюють же проти своїх батьків, братів, дідів і дітей! Якби не власовці, грошити гітлерівців було б легше. Запроданець часом б'ється з відчайдушністю приреченого...

І от у цей важкий час командування бригади доручило мені евакуацію нашого госпіталю в глиб лісу, до партизанського аеродрому.

Наступної ночі Велика земля обіцяє прислати літаки за нашими пораненими і хворими товаришами. Обіцяє... Та все залежить і від погоди тут і там, по той бік фронту, і, головне,— від обстановки, що складеться на наступну ніч.

Щиро кажучи, це завдання мені зовсім не до душі. Здається, можна ж було доручити евакуацію поранених комусь із наших партизанських інтендантів. Адже ще минулого місяця я командував першим батальйоном. В квітні мене призначили помічником командира бригади по оперативній частині. Вже місяць, як я в штабі. Годину тому готувався до бою. Навіть план-схему оборони креслив собі на окремому аркуші паперу. Розставив наші бойові підрозділи і сусідні бригади. Синім олівцем намалював широковості стріли, якими познавчив можливі напрями головного удару карателів. Показував цю схему начальникові штабу, завжди стриманому капітану Краєву. Він проглянув, подумав і сказав: «Можливо, що й так!..»

А надвечір від представника Західного фронту, який перебуває в сусідньому з'єднанні, повернулися командир нашої бригади майор Вадимов і комісар Антонов Пилип Васильович. Повернулися з готовим рішенням. Мені доручається евакуація поранених!.. Друзі-побратими воюватимуть з гітлерівцями, а я — відповідальний за е-ва-ку-а-цію!.. Образливо й гірко, навіть якось соромно... Болісно стиснулось серце.

Пригадав розмову з комісаром бригади Антоновим. Виявляється, він чудово розуміє мене. Завжди спокійний, урівноважений, Пилип Васильович переконав мене, що евакуація тяжкопоранених — зараз найскладніше і найвідповідальніше завдання. Тут теж, мовляв, потрібні і мужність, і витримка, і командирська кмітливість. Ось чому зупинились на моїй кандидатурі.

Одразу ж після розмови Пилип Васильович написав мені рекомендацію в партію. Це мене окрило. Вступити в партію — моя давня мрія.

Тепер у моїй нагрудній кишені три рекомендації: комсомольської організації бригади, капітана Краєва і комісара Антонова. Останню я навіть не встиг прочитати. А зараз сві-

тити світло в землянці — значить розбудити своїх товаришів-штабістів.

Ні... Цього робити не слід. Ясно й так, що написав він вагоме слово: рекомендую! І вірить, що я з честю пронесу високе звання члена більшовицької партії через усі випробування!

Лежав-лежав, перевертаючись з боку на бік, а сон не бере, хоч трісни. Вирішив уставати.

Нечутно, навшпиньках вийшов з землянки. Підтягнув ремінь, обтрусився від сіна, поправив планшетку й кобуру.

Весняна ніч прохолодна. В лісі темно. Чорніють гілки стовбури сосон. Пахне вологою хвоею і прілим листям. Навколо — зловісна тиша.

Знаю, що в штабі бригади не спить радист — йому треба якось пробитися крізь заслони ворожих пеленгаторів і глушителів та зв'язатися з Центром. Біля нього, напевне, сидить черговий по бригаді — командир роти Борис Смоленський.

А чи спить комісар бригади?.. Як тільки він побачить мене, одразу почне докоряти: «Я ж казав тобі, Демидов, поспи хоч трохи...»

Йду до землянки, в якій міститься госпіталь бригади.

Біля вхідних дверей зупиняюся. Чи варто заходити такої пори? Адже зараз глибока ніч, люди спочивають. Хай собі сплять, бо завтрашній день буде нелегкий.

Мої нові хромові чоботи, правду сказав комбриг, «не партизанські», а скоріше парубоцькі: вони немилосердно риплять. А випен чоботар: для шику додумався вставити під устілки по шматочку березової кори.

Двері в землянку відчинилися, на порозі з'явилась медсестра Маша.

— Товаришу командир, чергова медсестра... — почала було Маша.

— Тихо! Не треба доповідати. Зачини двері.

Маша зачинила. Тепер я бачу лише білу косинку та струпкий силует двадцятирічної дівчини.

— Мені треба знати, скільки лежачих, — тихо запитую в медсестри.

— П'ятдесят чоловік.

— Усі сплять? — сам не знаю, навіщо запитую.

— Ні, не всі...

— Хто не спить?

— Кулеметник Грицай Яша... Коля Радивилін температу- рить. Марить. Раз у раз вигукує: «Тату, тату! Убий гада!..»

— Відолаха... такі муки... — Від болю в серці хапаюся за груди...

Кілька днів тому з півночі, з району неглибокої річки, повернулася з завдання група наших автоматників на чолі з капітаном Краєвим. Там, на лісовій дорозі, партизани із засідки вщент розгромили один каральний загін і принесли в бригаду з проломом черепа дванадцятирічного хлопчика Колю, сина нашого заслуженого партизана Данила Радивиліна.

А було так. Карателі повернулися з лісу розлючені. Ще б пак! Партизанів і в очі не бачили, а на мінах підірвалося четверо солдатів. Правда, обер-лейтенант Тугендер, щоб уникнути гніву начальства, знайшов вихід: він наказав убити двох дідів та двох місцевих поліцаїв, які були провідниками карателів. Обличчя вбитих спотворили так, що не впізнаєш, хто вони. Після цього їх вкрупі із зброєю поклали під кущами і зафотографували. Цю фотоплівку обер покаже потім своєму начальству як документ: ось, мовляв, полюбуйтеся, наша робота — партизанів убито...

Повернувшись до села, обер-лейтенант Тугендер, його ад'ютант і ординарець зайшли до хати Данила Радивиліна. Там застали лише білявого хлопчину, піонера Колю.

— Де твоя матка? — спитав хлопчика Тугендер.

— Пішла в райцентр на базар, — відповів Коля.

— А де твій тато?

— У лісі.

— А що він там робить?

— Збирає гриби, ягоди...

— А як його прізвище?

— Радивилін.

— Айн момент, — сказав обер-лейтенант, вийняв з кишені блокнота, проглянув і спитав: — Радивилін Данило Дем'янович, так?!

— Так.

— Він партизан?

Хлопчик розгубився від такого повороту розмови, але, глянувши на німців, які приязно усміхалися, сказав:

— Тато тільки живе в лісі.

— А він часто приходить додому?

— Ні. Він не приходить. Я давно його не бачив.

— А коли бачив востаннє?

— Не пам'ятаю.

— Твого тата в ліс потягли комуністи?

— Ні, він сам пішов.

— Так от, слухай мене, — казав офіцер. — Ти зараз же підеш у ліс до татка і приведеш його додому. Добре?

— Ні. Я не піду.

— Ми тобі дамо багато-багато цукерок і меду... Ти любиш цукерки, еге ж?..— улесливо заговорив обер.— Ти підеш у ліс. Ти знаєш, де там живе татко?

— Ні, я не знаю.

— Ну, як же так? Ти не знаєш, де твій татко?

— У лісі татко.

— Ти зараз же підеш у ліс до татка! — суворо наказав офіцер. Він витяг з кобури парабелум і наставив його хлопчикові в обличчя.

— Підеш?!

— Ні.

Обер-лейтенант поставив парабелум на бойовий взвод.

— Ставай ось тут,— він грубо штовхнув хлопчика до стіни. Коля зблід, але став лицем до офіцера.

— Підеш?!

— Ні!

— Рахую до трьох. Айн!.. Цвай!.. Драй! Підеш?!

— Ні...— Кулачки піонера стиснулись.

Обер вистрелив. Куля просвистіла повз вухо хлопчика і врізалась в стіну.

— Підеш?!

— Ні!

І знову постріл. І знову куля просвистіла поряд.

— Підеш?!

— Ні! — Від великого нервового напруження на Колиному чолі виступили крапельки поту.

Парабелум затрясся в руці фашиста. На стіні кулі описали велику дірчасту підкову. А піонер стояв і повторював уперто: «Ні!»

— Ось вам приклад російського фанатизму! — звернувся обер до своїх підлеглих.— Пуцьвірінок, молоко на губах не обсохло, а яка впертість! Оце і є син партизана, русіше партизан! — Гітлерівець знов повернувся до Колі:— Ти ж знаєш, що твій батько партизан, а не признаєшся,— і лясь лівою рукою хлопчика по щоці.

Коля мовчав, прикусивши губу. Гітлерівець тицьнув йому в зуби парабелум і закричав:

— Чого мовчиш? Говори!..

Коля зрозумів, що далі вператись уже безглуздо, треба йти... «Двом смертям не бути, однієї не минути!» — пригадав він слова свого дядька Петра і, плачучи, сказав:

— Добре, я піду в ліс.

Обер-лейтенант задоволено усміхнувся: «Ось як треба з ними розмовляти!» — і сховав парабелум у кобуру.

— Ти вільний! Можеш іти до батька.

Хлопчик вибіг із хати й побрів вулицею. Коли він вийшов з села й переконався, що його ніхто не переслідує, від серця відлягло.

Пустився щодуху бігцем, та на узліссі несподівано почув грізне:

— Хальт!

Із-за дерев вийшли два озброєні гітлерівці.

— Хто такий? Куди йдеш?

Коля почав пояснювати, куди він іде, але його не слухали. Обшукали й посадили під ялинкою. А тим часом з села прийшли карателі. Їх було сотні з півтори.

«Оце так наробив!..— думав хлопчик.— Адже я погодився йти в ліс один, а вони, бач, як підстроїли! Хочуть, щоб я повів їх до партизанів!..» Ні! Він знає, що вести гітлерівців до партизанського табору — зрада... Куди ж їх вести?

Повеселілий Тугендер підійшов до хлопчика, простягнув йому жменю цукерок і сказав:

— Потім дам іще!..

— Не треба мені ваших цукерок,— відказав Коля, ховаючи руки за спину.

Обер-лейтенант пильно подивився на хлопчину і зрозумів, що цукерки тут не допоможуть. Він сховав їх у кишеню і владно сказав:

— Ми підемо з тобою до табору... Ходімо!

І от глухою ліською дорогою йде босоногий хлопчик, поруч два німці з автоматами й міношукачами в руках, трохи поодаль — обер-лейтенант і ад'ютант, а ще далі — повзводно тьопали солдати. Ішли тихо, насторожено.

Кілька годин бродили лісом карателі. Вже й били Колю не раз.

— Веди правильно! А інакше — капут! — Обер ішов тепер услід за хлопчиком, тримаючи наготові парабелум.

Коля не знав уже, що й думати, адже вів гітлерівців по дорогах, які контролюють партизани, і — на тобі, жодного пострілу. Може, партизани ждуть, коли німці повертатимуться назад? Тоді треба...

І Коля сказав оберу, що заблудився... Розлючений Тугендер кілька разів боляче вдарив хлопчика, але йти далі не наважився. Повернули назад...

На перехресті дороги і просіки по карателях раптом дружно вшкварили кілька кулеметів і десятки автоматів... Обер не встиг подати й команди, він уперіщив рукояткою парабелума хлопчика по голові, а сам, рятуючись, упав і поповз до кущів.

— Тату! Тату! Убий гада!..— устиг крикнути Коля і вправ як підкошений.

Бій тривав близько півгодини. Гітлерівці чинили партизанам упертий опір, та так і лишилися лежати, прощиті партизанськими кулями. Навіки зостався в лісі й обер-лейтенант. Лише кільком карателям вдалося втекти. Партизани підбрали ворожу зброю, а ледь живого Колю поклали на плащ-палатку й понесли до табору бригади.

На голові в хлопчика закривавлена чалма з бинтів. Потьмянілі очі. Коля весь час температуриє. Біля нього чаклюють досвідчений лікар доцент Сперанський і дві медсестри. А він усе марить:

— Тату, тату! Убий гада! Тату, дай мені пістолета!

Колин батько, Данило Дем'янович Радивилін, високий, плечистий, середнього віку чоловік, колишній колгоспник-їздовий з глибинного району сусідньої області. Карателі мали про нього досить повну інформацію. Справді, через порок серця він в армії не служив, а коли на Радянську землю вдерлися загарбники, пізньої осені 1941 року Данило разом з братом Петром пішли в ліс до партизанів. Спочатку колишній їздовий був кулеметником. В боях з окупантами виявив відчайдушну хоробрість, і його призначили командиром взводу. Нагородили орденом Вітчизняної війни другого ступеня.

Того ж дня, коли автоматники під командуванням капітана Краєва розгромили загін карателів, до села, де проживала дружина Данила Радивиліна, Наталя, послали двох партизанських розвідників переказати їй, щоб негайно, цієї ж ночі, залишила свою хату і йшла аж у Брянську область до далеких родичів у село Кутню. Але розвідники спізнались. Увечері дружину Данила заарештували гітлерівці і повезли до райцентру Оршичі. Партизани прийшли опівночі й застали порожню, пограбовану хату. Від сусідів дізналися про лихо, яке спіткало жінку. З тим і повернулись на партизанську базу.

Здавалося, не було ніякої надії вирвати Наталю з лап карателів.

Данило Радивилін написав грізного листа, а розвідники-партизани через довірену особу нашої бригади доставили його в руки самого бургомистра волості. В листі Данило вимагав негайно звільнити дружину, інакше і бургомістр, і все його кодло будуть знищені як вороги народу, а їхні домівки — спалені. І підписав: «Народні месники Данило і Петро».

Потім розповідали, що з того-таки дня бургомістр вдома не почував — боявся партизанів. Правдами й неправдами, точніше — підкупом, він через три дні добився звільнення безневинної жінки. Наші люди переправили її в інший район.

Але все це сталося пізніше. А зараз Данило Радивилін стояв на обороні нашого лісового масиву на річці Радві, біля села Солов'яного. Він обороняв не просто ліс, партизанський табір чи, конкретніше, госпіталь. Він також захищав від ворога свого сина Кольо.

Але ж у ворога літаки-бомбардувальники й штурмовики, гармати, міномети, танки, кулемети, автомати. Треба готуватись до найтяжчих боїв.

Іду до начальника господарської частини бригади Івана Федоровича Васильєва.

Він у гімнастерці з розстебнутим коміром. Щось пише олівцем на аркушику паперу, щось підраховує.

— Що там, Іване Федоровичу? Баланси співають романси?

— Ти вгадав. Саме — романси! — невесело усміхнувся Васильєв. — Становище пікове!..

— Так, справи кепські, — кажу і сідаю до столу.

— Бази наші, наші секретні склади всі на півночі, біля Торониці. Шляхи туди нам відрізано. А треба заготовити для всього особового складу бригади тридебовий пайок сухарів. Тим часом борошна в нас вистачить тільки на півтора-два дні. Проблема!..

— У нас пайок фронтовий, армійський, — кажу йому. — А треба запровадити місцевий... Так би мовити, партизанський!

— Конкретно? — ставить питання начгосп.

— Дай кожному партизанові сухарів грамів по шістсот і скажи: це партизанський пайок з розрахунку по сто п'ятдесят грамів на добу, щоб вистачило на чотири дні. А там залежно від обставин, може, й на цілий тиждень!..

Іван Федорович усміхнувся:

— Діло говориш!.. — Він глянув на годинник і зітхнув: — А яка там оперативна обстановка?

— Гіршої не придумавш!

— Воювати будемо?

— Будемо! Але не всі... Я, наприклад, зранку з пораненими і хворими їду на найближчий аеродром. Ви повинні забезпечити мене підводами і їздовими.

— Знаю, але від цього не легше, — говорить Іван Федорович і чухає потилицю. — А чому саме ти їдеш з пораненими? Дивно...

— Не говори більше про це,— прошу його.— Бо й так гірко.

Васильєв співчутливо хитає головою: мовляв, усе розумію. А далі питає:

— Скільки ж тобі підвід треба?

— Та не менше двадцяти п'яти.

— Ого! Двадцять вистачить!

— Ні. Бо півсотні тяжкопоранених. Лежачих, розумієш?

— Іздових стільки не дам. Посадиш іздовими легкопоранених.

— Гаразд, уранці розберемося на місці. Прошу дати розпорядження командирові госпрооти Сухіну, щоб удосвіта підводи, коні, сіно були біля госпіталю.

— Ясно.

— Але це ще не все,— кажу я начгоспові.— Треба ж, щоб при госпіталі були і бійці. Розумієш, охорона санітарного обов'язку. Та й когось із лікарів треба про всяк випадок із собою взяти.

— Так, треба,— погоджується Васильєв.— Але цю проблему ти утряси з комбригом і комісаром,— і тут чоловік ввернув своє улюблене слівце «проблема».

Розділ другий У НЕТРІ ЛІСУ

Травневий ранок видався похмурий. Усе довкола куталося в густий, сірий туман. Крізь нього ледь проступали розпливчасті контури сосон, невиразні обриси табірних землянок. А згодом з низько навислих хмар почала сіятись надокучлива мжичка.

О пів на шосту санітарний обоз залишив табір партизанської бригади і вишикувався на звивистій дорозі, яка вела в нетрі лісу.

На передках і задках однокінних підвід, звисивши поги, сиділи легкопоранені. В одних були забинтовані голови, в інших — руки, ноги. Укриті шинелями, кожушками та плащпалатками, на возах лежали тяжкопоранені та хворі. Понад шістдесят поранених партизанів і партизанок та з десяток хворих і дітей... Треба, щоб прилетіли принаймні два транспортних літаки, тоді всіх можна буде відправити на Велику землю. Та біда — погода нельотна, йде дощ. Хоча, можливо,

це він тільки тут накрапає, та й згодом, може, перестане і небо проясниться.

Слідом за нами табір залишили всі підрозділи бригади. Штабні підводи вже стояли біля дороги. Я тільки-но звідти. Портфель штабу бригади за наказом комбрига передав начальнику розвідки. Наказано з півгодини зачекати.

Несподівано з північного боку, в районі Долов'янівки, прогрімилі залпи ворожих гармат і вибухи снарядів. Лісом покотилася багатоголоса луна. Туди кілометрів сім. Отже, фашисти починають... За нашими відомостями, це буде найбільша каральна операція проти партизанів у місцевих лісах. В ній візьмуть участь літаки, танки, артилерія...

Дивлюсь на годинник: шоста.

Добре, що ми завчасно покинули наш табір, де базувалися майже два місяці. Не виключено, що гітлерівці от-от обрушать туди шквал бомб і снарядів. Ну й нехай!.. Там залишилися порожні землянки. Більшість підрозділів бригади тримають оборону, а решта ось тут, у лісі, що навпроти. Я повернувся звідти чверть години тому.

Для охорони санітарного обозу кожен батальйон виділив по одному рою. Усього тридцять бійців, озброєних трьома ручними кулеметами, гвинтівками, карабінами. Рій від першого батальйону я послав у голову колони. Це буде наш авангард. Рій другого батальйону поставив у центрі обозу. Він буде моїм резервом. А рій третього прикриватиме нас із тилу. Що й казати, війська в мене не густо, особливо коли зважити на складність ситуації. Правда, командування бригади обіцяло о 22.00 прислати для охорони аеродрому батальйон. Та чи прийде він?

Іду на своєму Вороньку вздовж валки й уважно оглядаю підводи і людей. До партизанського аеродрому понад дванадцять кілометрів, і треба, щоб усе було в порядку.

Перевірю готовність обозу до походу, доповім комбригу або комісарові, та й будемо рушати.

Раптом бачу: до нас поспішає начальник штабу капітан Краєв, а з ним якийсь вусань середнього віку, одягнений у старенький піджачок, на голові — кепка.

Капітан киває в напрямі артканонади і звертається до мене:

— Як бачиш, Юхимовичу, обстановка ускладнюється. Проте рішення наше не змінюється. Сусідні бригади і наша триматимуть оборону до дванадцятої ночі. Може, стане на годині, прилетять санітари, і нам вдасться відправити літаками тяжкопоранених і хворих. Та якщо погода буде нельотна і доведеться маневрувати, то ось тобі знавець цього лісу —

Михайло Коротков, — капітан показав на вусатого чоловіка, з яким прийшов. Потім він сторожко озирнувся довкола і тихо додав: — Цієї ночі всі бригади будуть у різних місцях і напрямках проривати блокаду й виходити з лісу. Каратели напевне кинуться їх переслідувати. Тоді в глибокий ліс вони не підуть. В такому разі сиди біля аеродрому, лікуй хворих і поранених та поливай молочко... А ми весь час будемо маневрувати і так заплутаємо фашистів, що вони почнуть стріляти по своїх. Отакі справи, Юхимовичу...

— Про яке це ви молочко говорите? — запитую.

— На галявині, що біля протипожежної просіки, пасеться наша череда. Візьми з собою три десятки корівок. Бо тими коровами ми не будемо зв'язувати бригаду. А в пекарні, в колишньому таборі одного партизанського з'єднання, візьми про всяк випадок три мішки борошна, — каже капітан Краєв і ще раз озирається довкола. — Думаю, тобі все зрозуміло: ми плануємо відволікти увагу гітлерівців на себе, потім зманеврувати і всією бригадою повернутися сюди, в дрімучий ліс. Ясно?.. Отож до скорої зустрічі, братухо... — Віктор Павлович рвучко обняв мене і побажав: — Щасливої дороги тобі, успіху! Ага, почекай тут, поки доставлять одного тяжкопораненого з оборони, і тоді вже рушай!

Помахавши на прощання, Краєв пішов до штабу.

Тим часом на північ від нас, кілометрів за шість-сім, гупали та й гупали гармати. Судячи з усього, становище наше кепське. Наказую Михайлові Короткову йти в голову колони, а сам продовжую огляд санітарної валки.

Я добре усвідомлював усю відповідальність дорученої мені справи, та мимоволі думки снувалися навколо першого батальйону, яким я тривалий час командував. Перший батальйон!.. При розробці бойових операцій йому ставили складні завдання. Він завжди одним з перших вривався в розташування ворога, а під час оборонних боїв був на відповідальних ділянках, на його рахунок багато знищених фашистів, не один ешелон, пущений під укіс... І ось тепер — я тут, а мої бійці в іншому місці, може, вже й б'ються з ворогом...

Біля однієї з підвід я побачив медсестру Машу Єфімову. Промокле до рубця біленьке в горошину платтячко цілком облягало її тоненьку, струнку постать. Порівнявшись з Машею, підняв руку і спитав:

— Ну як, медицина?

Маша швидко обернулася. Її світло-сині очі з довгими променистими віями запитально глянули на мене. Розжеві губи розімкнулися:

— Готова до походу, товаришу комбат!

— Колишній комбат,— поправляю її.— Розумієш, колишній...

— Пробачте, я так звикла...

У Маші на щоках з'явилися невеличкі ямочки, на обличчі з'явилася лагідна дівоча усмішка. Я розуміюче похитав головою, зітхнув і, не зводячи очей з промоклого до останнього рубчика платтячка, спитав:

— Чого ж ти, Машо, мокнеш? Чому без плащ-палатки?

— Накрила пораненого.

— А-а... Тоді візьми мою.— І я розшморгну поворозки плащ-палатки.

— Ні, ні! — запротестувала вона.— Не треба, не візьму!

Вона так глянула мені в очі, що я, добре знаючи її вдачу, зрозумів: не візьме, нізащо не візьме!

— Але ж ти можеш застудитись,— кажу дівчині.

— Нічого зі мною не станеться, не з цукру, не розкисну. А приїдемо на місце, переодягнуся. У мене є сухе плаття,— і вона вказала на німецький ранець з телячої шкіри, що був у неї за спиною.

— Ну, гаразд, тримайся, Машо! Будь біля підвід з найтяжчими...

Попустив повід, і кінь тихою ходою пішов далі.

На одній з підвід лежав поранений на хуторі осколком міни політрук роти Іван Кузьмич Оскретков. На худорлявому обличчі виділявся рівний, продовгуватий ніс. Коло підводи стояла невеличка худорлява жінка — його дружина Марія Михеївна. До війни обоє вони вчителювали у рідному селі. Покохалися й побрались... У них в дворічний синок Валерик — гордість молоді сім'ї. Поки батьки воюють, він живе в бабусі в селі.

А он хтось, лежачи під шинеллю, у вітанні підіймає руку. Чорнявий такий, кучерявий... Ба! Та це ж Ісак Кошепава, комсорг батальйону, командир взводу. Сміливий хлопець і кмітливий, недарма нагороджений орденом. Під час бою на хуторі Ісака тяжко поранило. Страждає неймовірно, але й знаку не подає — тримається, неборака, як тільки може.

Та найтяжче поранення — в автоматника Яковлєва: кулетна черга прошила живіт. Він марить. То приходить до тями, то знову втрачає свідомість. Як сказав лікар — він безнадійний.

А он лежить з закривавленою чалмою бинтів на голові білявенький, з восковим личком Коля Радивилін. Легко сказа-

ти: пролом черепа, велика втрата крові... Вже добу термометр показує критичну температуру — 41°. У ньому ледь-ледь жевріє життя. Біля Колі невідступно чергує присадкуватий чорнявий фельдшер Абрам Гуревич. Він бере руку хлопчика, щоб порухувати пульс, і враз чути тремтливий, кволий голос Колі:

— Та-а-ту! Та-а-ту! У-уб-бий га-а-да!..

— Відолаха, кожного, хто торкнеться до нього чи схилиться над ним, приймає за батька, — пояснює Гуревич.

— Із ним можна розмовляти? Слух у нього зберігся?

— Отож-то й біда. Не реагує на запитання. Тільки батька вгадує.

— Протиправцеві уколи зробили?

— Робимо все можливе...

Безперечно, Колю евакуюємо в першу чергу, посадимо на перший же літак.

Під сосною стоїть сорокалітня Ганна Єгорівна Стрєлова. Вона напнула над головою чорну хустку з довгими китицями, а обабіч неї, мов курчата під крилами у квочки, її худенькі донечки-школярки. Білявенькій Олі — близько дев'яти років, а русявенька Рая — трохи вища і, певне, на рік-два старша. У Ганни Єгорівни є ще два сімнадцятирічні сини — Анатолій і Петро. Вони в третій роті першого батальйону і, можливо, саме зараз відбивають атаки карателів, щоб дати можливість командуванню бригади відправити на Велику землю їхніх виснажених, хворих сестричок.

— Товаришу командир. Он когось несуть! — звернувся до мене командир рою прикриття Козаков.

Повернув коня. Справді, по дорозі, що вела від переправи, йшли два бійці з носилками. В одного забинтована голова.

Уже зблизька впізнав у ньому автоматника Івана Петухова, якого прозивали Рудим Дідьком, і то не тільки за те, що був рудоволосий і все обличчя, шия і руки в нього поплямлені ластовинням. Рішучий був і невгомний, гострий на язик і в'їдливий.

— Що сталося, Ваню?

— Цуркана поранило. Командир наказав доставити його вам.

Пораненого обережно покладали на підводу, і тільки після цього Петухов, хвацько цокнувши каблуками, доповів, що комбриг прислав його до мене зв'язковим.

— Гарзд. А це що? — спитав я, показуючи на його забинтовану голову.

— Та так, дрібниці, товаришу командир. Куля зачепила. — Петухов провів великим пальцем по пов'язці. — Так, знаєте, трохи проорала й відскочила. — І, підморгнувши, додав: — Хіба мою довбешку проб'єш німецькою кулею?!

Я усміхнувся.

— Що ж, друже, поїхали. — І гукнув: — Рушай!

— Ру-ша-а-ай! — покотилося вздовж обозу.

Заскрипіли підводи, застукали штельваги, орчики, десь запищало давно не мазане колесо, і санітарна валка рушила.

Коли ми переїжджали широку протипожежну просіку, дощ почав ущухати, подув свіжий вітрець, свинцеві хмари піднялися вище, порвалися на шматки, і в проріхах між ними показалося чисте, ніби вимите, блакитне небо.

До аеродрому лишалося кілометрів вісім. Коні ліниво переставляли ноги, під копитами чвакав розмоклий суглинок, подзенькувала зброя, та зрідка, коли вози гуцкало на корінні і вибоях, чути було стогін тяжкопоранених. Тоді до підвід підбігали медсестри: Маша Єфімова та Олена Філіпенкова — огрядна кругловида молодиця років тридцяти. Вони поправляли під пораненими постіль, пов'язки, давали напитися води, втішали словом:

— Яшо, кріпись, козаче! Ми ще потанцюємо на твоєму весіллі...

Тяжко поранений Грицай, побачивши мене, озвався хрипуватим, кволим голосом:

— Товаришу командир! Хочу вам щиро сказати...

Зненацька передні колеса гуцкнули на кореневищі, Грицай скривився і замовк. Видно, знепритомнів. Олена мацає пульс. Що хотів він мені сказати?..

Я дивлюся на змучені, воскові обличчя, скривлені від нестерпного болю уста, і в самого серце обливається кров'ю... Які страшні муки терплять ці люди! А попереду ж у них невідомість. Хто зна, скільки днів і ночей доведеться кружляти лісом...

Дорога вивела нас на чималу галявину біля колишнього табору партизанського з'єднання, що недавно вирушило в рейд. Тут обабіч дороги наслася череда різномасних корів. До мене підбіг старший пастух Реставул.

— Товаришу Демидов! Іван Федорович розпорядився передати вам корів!

Наказую зупинити обоз і до кожної підводи прив'язати по корові.

Не встигли ми поприв'язувати корів, як у небі загули німецькі бомбардувальники.

— Рушай! — подаю команду.

Бач, яка оперативність, чорт би їх забрав! Щойно приплився дощ, а вони вже кинули в бій авіацію.

Ми ледве встигли втягнутися в ліс, як літаки почали шалено бомбардувати колишній табір партизан. Це — за якихось дві-три сотні метрів від нас.

З сусіднього табору нам назустріч виїхало дві підводи з мішками борошна. Їх супроводжували два пекарі з нашої бригади.

— Товаришу командир, а нам куди? — питає один із них. — Може, з вами їхати?

— Ота підвода хай їде до бригади, — показую на воза, на якому було п'ять мішків. — А ця хай завертає за нами...

Окрім трьох мішків борошна, на підводі лежало три пузатих торби.

— Що там у ваших торбах? — питаю.

— Сухарі, товаришу командир, — відповів їздовий.

— Молодці, що запаслися. Вони нам пригодяться...

Знову серія фугасок струснула землю. Запахло ядучим димом.

— Швидше, швидше, — кваплю їздових.

Не встигла згаснути луна від вибуху фугасок, як над лісовою дорогою з несамовитим ревінням на бриючому польоті промчали два «юнкерси».

— Взяти праворуч, — подаю команду.

Заглушаючи мої слова, попереду загриміли вибухи. Валка, звернувши з дороги, зупинилася. Партизани дружно взялися за маскування обозу. Нарубали та наламали гілля, старанно завітчали ним підводи, коней і корів. За чверть години обоз, погойдуючи зеленим віттям, рушив далі.

Тим часом у небі знову загули ворожі літаки. Очевидно, летіла нова ланка бомбардувальників. Гул літаків ставав усе гучнішим і гучнішим.

Мчу на коні вздовж обозу, кваплю їздових:

— Давай, давай! Поганяй!..

Встигли від'їхати якихось півкілометра, коли ворожі літаки з страшеним віттям пішли в піке.

— Стій! Не рухатись! — даю команду.

Підводи завмерли на місці.

Несамовито завили бомби. Здригнулися земля й повітря. Десятки розкотистих вибухів прогриміли там, звідки щойно вирушив загін.

— Видко, чули дзвін, та не знають, де він!.. — озвався Петухов.

Пробомбивши навколишній ліс, літаки почали обстрілювати його з крупнокаліберних кулеметів. Але били навмання. Спочатку було чути лише глухе дудніння кулеметів, що захлиналися свинцем. Та ось раптом прямо над нашими головами з пронизливим свистом пролетів цілий рій куль. Згорі посипалися соснові гілочки, шматки кори й дурпалки.

«Еге, — думаю, — стояти на місці небезпечно», — і скомадував:

— Рушати!

Довга валка з двадцяти п'яти підвід, здавалося, їхала по великому і глибокому ходу сполучень, дном якого була лісова дорога, а стіни — густий сосновий ліс. І тільки вгорі звивистою смугою виднілося не по-весняному похмуре небо. З верховіття сосон зривалися великі дощові краплі. В розмоклий ґрунт врізалися колеса, дорога чвакала під копитами коней. Їхати було важко, а йти ще важче, бо до взуття прилипала грязюка, і воно здавалося пудовим.

Проїхавши отак близько кілометра, зупинилися: попереду виявля глибока вирва від стокілограмової авіабомби, а за нею лежали могутні сосни, що попадали на дорогу, утворивши вавал...

Мимоволі збив набакир кашкета. «Ух ти!.. Це вже занадто! — міркую. — Бач, яка вирва... А в нас же дві чи три лопати... Та й сокир малувато...»

— Доведеться їхати в об'їзд, — раптом хтось перебив мої думки.

Обернувся. Біля мене стояв дебелий бородань з перев'язаною лівою рукою.

«Він має рацію», — подумав я.

Прорубувати ліс взялися майже всі бійці. Задзвеніли пилки, зацюкали сокири. «Гей! Стережись!» — раз у раз лунали застережливі крики, і слідом за ними з шумом і тріском падали високі дерева. Розлоге гілля негайно обрубували, стовбур розпилювали і все це по частинах відносили на боки. Люди працювали швидко, злагоджено.

Поки прорубували об'їзд, я обходив підводи і розмовляв з пораненими. Мене засипали запитаннями:

— Товаришу командир, ще далеко їхати?

— А в бригаду можна послати по допомогу?

— А їсти у нас що-небудь є?

— Головне — не треба хвилюватись, — заспокоював я поранених. — І тоді все буде гаразд... І їсти у нас є що, і по допомогу не треба буде звертатися...

Закінчивши обхід, я покликав до себе командира рою Козакова і наказав йому тяжкопоранених перенести на руках.

— Єсть, перенести на руках! — відповів сержант і додав: — Та ми їх перенесемо разом з підводами!

За день тричі припускав рясний дощ. Дорога остаточно розгасла, коні приставали, часто зупинялися, вози доводилося витягати з баюр.

Навпроти центру мамаївської галявини я зупинив обоз і разом з командиром відділення від першого батальйону високим, довгов'язим Василем Долотовим пішов у розвідку. Треба було знайти підходяще місце, де можна було б і води напитися, і корів та коней попаси. Десь аж о четвертій годині дня місце для перепочинку було знайдено. З лісової дороги, що вела на південь, валка круто повернула праворуч, а потім звернула в ліс. Переїхали мілководну річечку і зупинилися в березняку, де росла висока соковита трава. Тут вирішили зачекати, поки підійде третій батальйон. Їздові випрягли стомлених коней, напоїли їх у струмку і, спутавши, пустили пастися. Повели на водопій і корів, після чого жінки заходилися їх доїти.

Тим часом я зібрав командирів роїв — Долотова, Мовчана і Козакова — і разом з ними обійшов місцевість, де ми вирішили отаборитися. Разом визначили, де треба виставити пости охорони. Адже по лісу можуть нікати ворожі розвідники або групи десантників. Отож треба пильнувати і треба бути завжди напоготові.

Потім я розпорядився пораненим, хворим та дітям видати по півлітра молока, всім іншим — по одній склянці. Решту, що зостанеться, розподілимо потім...

Разом з двома дозорними — Титовим та Іванченком — іду до партизанського аеродрому.

— Ось тут стояти на дозорі! — наказав я, зупинившись на узліссі за густим розлогим кущем.

Притиснувши гвинтівки до плечей, Титов та Іванченко підійшли до мене, стали за кущем і втупили погляд уперед, на велику продовгувату галявину.

Прямо перед нами — вибалок, по дну якого протікав струмок. Далі — пологий схил, який переходив у рівне поле. Це і є наш партизанський аеродром. Праворуч злітний майданчик упирався в сільське кладовище, поросле високими березами. Ще далі — два ряди напівповалених плетених огорож, купи цегли, почорнілі димарі та напівзгорілі дерева. До війни тут

було невеличке лісове селище Шамаївка, в якому жили робітники і службовці місцевого лісгоспу. Вдершись у цей край, фашисти найперше спалили селище, побоюючись, що воно стане базою партизанів. Проте саме тут з'явилися перші землянки, в яких оселились люди, залишені для розгортання партизанської боротьби у ворожому тилу. Саме тут зародилось кілька партизанських загонів. Словом, невеличке селище Шамаївка стало відоме на всю округу.

— Пильно наглядати за галявиною. Нікого з наших не пускати на злітне поле. Про все помічене доповідати мені. Не забувайте, становище наше дуже складне. Зрозуміли?

— Зрозуміли, товаришу командир!..— відповіли дозорні.

— Якщо сюди підійде наш третій батальйон, один із вас хай прибіжить до мене. Щасливо!

Повернувшись до зупинки, вирішив навідати тяжкопоранених. Мовчки підійшов до підводи, де лежав двадцятирічлий Колесников. Осколком міни йому відірвало ліву руку, перебило праву; обличчя обпало, кілька осколків вп'ялося в груди.

Над силу ворущачи запеченими кров'ю губами, він майже нечутно шепоче:

— Сестро, води!

До нього підходить Філіпенкова, обережно підносить до спраглих губів флягу. Та йому важко пити. Зробивши маленький ковток, він знесилено опустил голову, так і не вгамувавши спраги. Щоб полегшити його страждання, медсестра приклала до губів змочену марлеву подушечку.

— Посмокчи трохи і засни, засни, голубчику,— умовляла вона пораненого.— Незабаром звечоріє, прилетять літаки, відправимо тебе в Москву, а там швидко вилікують...

— Сестро, води! — чути з підводи, що стоїть поряд. Кличе Яковлев. У нього поранення в живіт. Бідоласі не можна дати води. У мене серце обливається кров'ю від того, що нічим не можу допомогти цьому страдникові.

Біля Яші Грицяя стоїть Маша Єфімова. Дівчина дивиться на нього ніжно, тепло усміхається, а на очах у неї бринять сльози. Від цього погляду, від цієї усмішки Яші стає начебто легше, але на питання, як він себе почуває, хлопець відповів:

— Прошу більше нікуди мене не везти! Я вірю, що тільки спокій може врятувати мені життя.

— Заспокойся, Яшо. Більше не будемо везти тебе,— кажу йому.— Будемо нести...

Біля підводи, де лежав Коля Радивилін, як і раніше, чергує фельдшер Гуревич.

— Як відчуває себе Коля?

— Дуже погано, весь час марить,— тихо прошепотів фельдшер.

Схиляюся над підводою. Мене пронизує гострий біль, наче не Коля, а я сам лежу на підводі з проломленим черепом. На блідому личку хлопчика росинками виступив піт, блідосині губи заворушилися.

— Татку! Татку!.. Убий гада!..— марив у гарячці Коля.— Тату! Убий!..

Чим далі я обходив підводи, тим тяжче мені ставало. В голові роїлися невеселі думки. Чому досі немає третього батальйону? Я знав, що комбриг завжди дотримує свого слова. Мабуть, сталося щось незвичайне. Але що саме?..

Раз у раз виймаю свого кишенькового годинника, час тягнеться нестерпно повільно. Ось уже десята година вечора, а третього батальйону нема. Та й небо знов облягли хмари. А це означає, що літаків не буде. Пригадую розмову з капітаном Краєвим. Так, він дав зрозуміти, що, можливо, і не вдасться евакуювати поранених...

«Що робити?» — запитував я сам себе.— Йхати в розташування бригади? Чекати вказівок тут?»

А гуркіт далекого бою, що долинав з північно-східного напрямку, підганяв: «Вирішуй! Швидше!»

— Петухов! Ткачук!

— Єсть!

— Єсть!

— Сідайте на коней і галопом до комбрига!

Розділ третій ТРИВОЖНИЙ ДЕНЬ

«Відвертаючи на себе увагу, йдемо на прорив блокади. Сподіваємося, що ти зробиш усе можливе, щоб зберегти поранених. Бажаємо успіху! До скорої зустрічі. *Вадимов, Антонов. 20.5.43 року.*»

Читаю і перечитую цю коротеньку записку, знайдену в лісовій «поштовій скриньці» й доставлену мені Петуховим і Ткачуком.

«Що тепер з бригадою? Де сусідні партизанські загони?» — запитував я сам себе і не знаходив відповіді.

Сходило сонце. Його промені торкнулися верховіття висо-

ких беріз, заяскріли в крапельках води. Туман прозорим серпанком низько стелився над землею і поволі осідав росою на траву. Різноголосо щебетали пташки. Цю мирну картину народження нового дня порушували далекі глухі вибухи снарядів. Гітлерівці, як видно, обстрілювали ліс.

Сиджу на поваленому бурєю дереві, а переді мною строката картина партизанського табору, де все ворухилось, коловоротилось. То тут, то там біля підвід юрмилися невеличкі групи партизанів: Поміж підводами бігли діти. Їздові щойно напоїли в річці коней і пустили їх пастися. Жінки доїли корів. Легкопоранені принесли води і тепер умивалися та допомагали вмитися товаришам, які не могли підвестись. Медсестри прали бинти і пов'язки. Партизани з групи супроводження грали в карти. А чорнявий худенький юнак, грузин Володя Таразаров, колишній кулеметник першого батальйону, сидів на хомуті, в задумі схилившись над шахівницею. Володя ще в січні внаслідок поранення втратив праву руку і відтоді постійно приписаний до нашого бригадного госпіталю. Він дуже любить грати в шахи і ніколи не розлучається з шахівницею. Ось і зараз сидить на хомуті, а навпроти нього Мовчун. Сам Володя не курив, але завжди носив із собою тютюн або цигарки, якими частував партнерів по шахах; і в такий нехитрий спосіб заманював їх до гри. Дехто, натягнувши на голови кожухи, міцно спав. На вітах дерев і голоблях сушилися бинти, онучі, чоботи, черевики та дитячі штаненята...

«Ну чим не циганський табір,— подумалось.— Тільки бубна й бракує... Та в «бубон» б'ють гітлерівці!..»

«Гуп, гуп!.. Гуп, гуп, гуп!..»— віддалено і глухо біла ворожа артилерія.

Неподалік чорнів горбик, засипаний жмутками яскравих лісових квітів,— свіжа могилка. Там ми поховали Колю Радивиліна, який помер упочі.

Похорон був досить скромний: викопали могилку, а що труни робити не було з чого — дно вистелили гілками смолистої сосни. Прямо на гілки поклали вимучене тіло, накрили піматком якоїсь матерії і — навіки прощай, маленький страднику. Ти помер партизаном, месником. Не було промов, не було салюту, не було клятв. І так усе зрозуміло. Над могилкою стояли засмучені, суворі партизани. Жінки плакали самими сльозами,— мовчки. Та я знав, що смерть Колі Радивиліна надовго закарбується в серцях цих зовні черствих людей і проросте там страшною ненавистю і жаданням відплати лютому ворогові, який плюндрує нашу землю, по-звірячому вбиває наших дітей...

Знаю, ще будуть криваві бої, будуть жертви, ще не одна партизанська могила залишиться на лісових галявинах, по глухих селах і хуторах...

На жаль, ми не змогли врятувати світлочубого хлопчика, піонера Кольо Радивиліна. А чи зможемо врятувати інших поранених і хворих? Від думок іде обертом голова. Що робити, з чого почати?

Мабуть, насамперед треба пояснити людям, в якому складному становищі опинився наш санітарний обоз, треба підготувати їх до всіляких несподіванок, до можливої зустрічі з ворогом. Нам випали нові суворі випробування. І їх треба витримати, хоч би там що!

Прямую до підвід.

Коли всі зібрались, я розповів про те, що наша бригада опинилася в скрутному становищі і змушена з боєм проривати блокаду. Отже, допомоги чекати нема від кого, успішно оборонятися своїми силами ми не зможемо. Порятунком один — у маневрі. Але маневрувати громіздким обозом важко. Отож вози і корів доведеться покинути. У зв'язку з цим наказую:

— Долотов, візьміть усіх вільних від варті людей і зараз же зробіть посилки для тяжкопоранених.

— А скільки штук? — спитав сержант.

— Товаришу Гуревич, скільки треба носилок?

— Штук тридцять.

— Ого! Це надто багато. У нас не знайдеться стільки носильників. Можемо підняти лише п'ятнадцять.

— Тоді щоразу треба буде робити дві ходки.

— Ні, так не годиться! Ми повинні бути готовими до того, щоб одразу піднятися і піти якнайдалі, плугаючи свої сліди... Причому треба ще й для прикриття колони виділити хоча б двох кулеметників.

— Тоді я не знаю, — розвів руками Гуревич. — Запевняю, двадцять вісім носилок, як мінімум, треба мати, а двадцять сім поранених посадимо на коней.

— Товаришу командир, а що як примусити коней нести посилки з пораненими? — запропонував Долотов. — Розумієте, такі довжелезні жердини. Коні при хомутах і збруї, а до гужів і до збруї поприв'язувати палиці. А між палицями плащ-палатки — от і носилки для поранених.

— Це ідея! У нас двадцять шість коней. Значить, тринадцять носилок. І ще п'ятнадцять чоловік піднімемо самі, і все буде гаразд. Товаришу Мовчун, ви з своїми людьми приступайте до виготовлення п'ятнадцяти звичайних, а Долотов

відповідальний за виготовлення тринадцяти кінних посилок. До речі, отих кінних, з довгими палицями, слід зробити не тринадцять, а чотирнадцять штук. Бо коні, то не люди. Можуть поламати одну, дві палиці... Ці запасні носилки прилаштуємо до мого коня. А в сідло посадимо політрука Оскреткова.

Я наказав медсестрам закопати в землю закривавлені бити, щоб гітлерівці не здогадалися про нашу небоєздатність. Коли навіть і натраплять на слід загону, — хай думають, що це бойовий підрозділ.

Командирові рою Козакову доручаю три мішки борошна і торби сухарів розподілити порівну на всіх.

Робота закипіла. Одні рубали довгі палиці з березняка, інші обстругували їх, перев'язували плащ-палатками, сорочками і готові носилки складали біля підвід.

— Пекарі не віддають свої торби, — збентежено доповів Козаков. — Кажуть, ми до вас потрапили випадково. Нас у вашу групу не включали. Ми підемо шукати бригаду.

«Ах ви ж чортіві шкурники!» — закипів у грудях гнів:

— Ану, покличте їх до мене.

І ось два рожевощокі здоровані з великими речовими мішками, набитими сухарями під самі зав'язки, неохоче в супроводі Козакова підходять, лупають очима.

— Ви що ж, збираєтесь діяти самостійно? Вам не вигідно з пораненими? — грізно питаю в них. Стоять, похнюпились. — Так от, майте на увазі, якщо ви підете від нас, — сказав я їм, — це розглядатиметься як зрада. А за зраду, самі знаєте, що ми робимо. Негайно повисипайте з своїх торбів сухарі всі до останнього!

Петухов швидко розстелив на траві плащ-палатку і допоміг одному пекарю скинути з плечей пузатого сидора, а потім, розв'язавши його, висипав запашні, підрум'янені сухарі.

— У їздового Дралкіна теж є сухарі, — заявив другий пекар, розв'язуючи свою торбу.

— Козаков, приведіть сюди Дралкіна разом з його торбою, — віддаю розпорядження.

До мене приводять низенького, хирлявого чоловічка років сорока п'яти. Одне око в нього маленьке, а друге велике, з каламутною зіницею. Нижнє повіко вивернуте. Так, зрозуміло: трахома!..

— Сухарі ваші будемо ділити, — сказали йому.

— Я учасник Пригор'ївської операції. У руку поранений, — Дралкін закачав рукав і показав торішню рану.

— У Пригор'ї були майже всі, вся бригада! А поранених у нас на сьогодні понад шістдесят чоловік, та ще хворі й діти.

— Не будьте егоїстом, Андрію Семеновичу,— почав совістити його Петухов.— Треба ділитися.

Петухов і цьому допоміг розлучитися з сухарями...

Козаков у присутності групи легкопоранених розклав сухарі на 109 порцій, а кришкою котелка поділив борошно. Там часом їздові робили з посторонків стремена, а з хомутів відривали повсть на сідла.

Робота всіх якось заспокоїла. Лише тяжкопоранені, пригнічені своєю безпорадністю, з тривогою запитували сидячих, що це робиться. Намагаючись приховати від них справжнє становище загону, я бадьоро ходив від підводи до підводи, зупинявся біля поранених і, як тільки міг, заспокоював їх.

Мій погляд зупинився на літньому чоловікові. Він сидів прямо на траві, спираючись спиною об стовбур берези, й замислено дивився кудись поперед себе. На спокійному, зосередженому обличчі виділялися пишні, з сивиною вуса. Це й був той провідник, на прізвиське Коротков, котрого привів до мене капітан Краєв. Якось я зовсім було впустив його в поля зору... Треба ближче познайомитись. Я привітався. Вусань стримано відповів:

— Здрастуйте.

«Тут щось не те,— вирішив я.— Занудьгував, задумався... Треба дізнатися, в чому річ...»

Мовчки присів поруч, подивився у сірі, по краях зіниць трохи вилиняли очі і продекламував:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

У бійця опустилися кінчики вусів.

— І справді, обсіли важкі думки,— погодився він.

— Сім'ю згадали?

— Так, сім'ю... Згадав жінку, сина й дочку... І, як бачите, трохи зажурився.

— Де ви їх залишили?

— До війни ми жили тут, недалечко, в місті, де я працював останні дванадцять років...— Коротков говорив повільно, ніби зважуючи кожне слово. Голос його звучав басовито, твердо. І вже з цього можна було зробити висновок, що він людина твердої вдачі, людина думки й діла.— А восени сорок першого,— вів далі Коротков,— я посадив їх у попутну військову автомашину, що їхала до Брянська, а звідти вже поїздом вони мали виїхати на батьківщину, в місто Іваново...

— Будемо сподіватися, що вони там...

Коротков невизразно стенов плечима, а з його обличчя не сходив вираз глибокої задуми.

Настала важка пауза. Щоб якось підтримати розмову, я запитав:

— А як ваше ім'я та по батькові?

— Михайло Данилович.

— Михайло Данилович...— повторив я, намагаючись пригадати, чи знав я раніше цього партизана? Але ні. Пригадати не зміг.

— З якого батальйону?

— З третього...

— А до війни ви ким працювали?

— Директором місцевого лісгоспу.

— Директором? Цього самого?! — радісно вигукнув я.— Чого ж ви раніше не сказали про це?

— А що ж мені кричати, чи що? Я, мовляв, колишній директор!..

— Якщо ви не хочете, то я закричу, щоб усі почули: вище голови, хлопці, з нами директор цього лісу!

Коротков стримано усміхнувся:

— У цьому лісі було кілька лісгоспів. Отож кричати, що я директор усього лісу,— не випадає.

— Ну, а цю ділянку знаєте? — я показав рукою навколо.

— Тепер ми стоїмо на межі мого господарства. Отой шлях, що веде до хутора,— межа,— Коротков показав на південь.

— А околиць своїх хіба директор не знає?

— Ні, чого ж... знаю. І сусідні ділянки лісу трохи знаю.

— Чудово. Нам цього й треба!

Я дістав з польової сумки план-схему довколишнього лісу, ту саму, що креслив у штабі бригади тієї пам'ятної ночі. Вийшло так, що я майже правильно передбачив можливі напрями удару каральних загонів. Правда, з істотною поправкою. Я гадав, що німці наступатимуть з півночі піхотою, а вони послали по протипожежній просіці танки. Усе свідчило, що проти партизанів гітлерівці кинули великі сили, перед ними поставлено завдання будь-що знищити всі партизанські загоны, які діють у цьому районі.

Кладу польову сумку на коліна, на неї свою схему і починаю розпитувати директора про ділянку лісу, в якій ми зупинилися.

— Праворуч який ліс?

— Молода вільшина.

— А ліворуч? А позаду нас? А попереду?

Коротков докладно розповідав усе, що він знав про навколишній ліс, а я позначав на своїй схемі, де ліс старий, де молодняк, де березняк, вільшина, де болото...

— Чудово, чудово! — не перестаю радіти, проглядаючи схему. — Тепер ми принаймні знаємо, що навколо нас.

Проте Коротков, здається, не поділяв моєї радості: обличчя його було незворушно-спокійне, замислене. Це мені сподобалось. Така людина завжди може стати в пригоді, на неї можна покластись.

— Ви — комуніст, товаришу Коротков?

— Так, комуніст.

З досвіду я вже знав, що один у полі не воїн, що навколо себе треба згуртувати актив, на який можна було б спиратися в наступному важкому поході. Недовго думавши, я запропонував Короткову:

— Хотів би мати в вашій особі свого помічника.

— Дякую. Згоден.

— Отже, домовились!

Ми міцно потиснули один одному руки.

— Як ви гадаєте, — звернувся я по паузі до Короткова, — чи зможемо ми уникнути зустрічі з німцями в цьому лісі? — І, глянувши на схему, вів далі: — Нам треба розгадати ворожий план наступу, непомітно просочитись крізь бойові порядки карателів на південний схід, зв'язатися з населенням ближніх хуторів і сховати там важкопоранених.

— Ідея правильна, — відповів Михайло Данилович, — але треба подумати.

Коротков дістав добротного шкіряного капшука, неквапливо скрутив цигарку, кілька разів затягнувся... Видно було, що він не схильний до скороспілих рішень. Тим більше мене обнадіяла його відповідь:

— Зробимо все можливе, щоб врятувати людей. Наказуйте, і я поведу загін найглухішими стежками.

В цю хвилину зі сходу особливо виразно долинула кулеметна стрілянина.

Я поклав руку на плече Короткову:

— Йдіть і приступайте до роботи. Поговоріть з людьми, вселіть у них віру. А вам це неважко зробити, оскільки ви місцевий і добре знаєте навколишні ліси.

Коротков рішуче підкрутив вуса і ходою бувалою моряка пішов до підвід. Якийсь час стояв на місці й уважно оглядав наш табір. Між підводами мелькала світловолоса голівка Маші Єфімової. Одному пораненому допоможе повернутися на другий бік, другому підкладе повище в голови, третьому

дасть напитися холодної води, і все це робить проворно; зугарно, вміло.

«Молодець, старається». Я вибрав мить, коли вона, напоївши пораненого, озирнулася, і гукнув:

— Машо, на хвилинку.

Єфімова підійшла до мене. В одній руці вона тримала алюмінієву флягу, в другій — кухоль. На її піжних щоках грав легкий рум'янець, але почервонілі очі свідчили про безсонну ніч і втому. Питаю:

— По-перше, ти відпочивала сьогодні?

— Я... трохи спала... — тихо відповіла дівчина.

— Отож-бо й погано, що трохи... — Наказую: — Прийде Філіпенкова, зараз же повкладайте тяжкопоранених на носилки. За півгодини щоб усе було наготові. Ясно?

— Ясно. Можна йти?

— Ідіть, виконуйте.

«Й би на столичній сцені або в кіно грати, а не поневірятися з нами», — подумав я. І ніхто ж її не примушував йти в партизани. Якось у розмові про це Маша просто й буденно сказала: «Комсомольська совість не дозволила в такий час сидіти дома».

Незабаром я побачив, що Коротков уже приступив до виконання дорученого йому завдання. Сидячи серед поранених, він щось весело розповідав їм. Похмурі обличчя партизанів прояснювались. Час від часу бійці прикладали руки до рота, стримуючи сміх. Непомітно підійшов до них, щоб і собі послухати, про що йде мова.

— Так оце ж я вам і кажу, хлопці, — говорив Коротков. — Гітлерівці в цьому лісі, як сліпі пудцяята. Факт, вони його не знають. Тут вони не те що вночі, а вдень заблудять. І хоч оце вони йдуть у ліс, але самі ж, факт, тремтять, зубами чечітку вибивають. Бояться окупанти нашого лісу, бо в ньому вони можуть знайти тільки берези собі на хрести...

«Що то значить — чоловік знайшов своє покликання, — подумав я. — Бач, як доладно в нього виходить!»

— А я тут як удома, — вів далі Коротков. — Я і вночі не заблукаю. Можу завести в таке глухе місце, де ще ніколи й людей не було. Так що сховатися від німців зможемо...

У цю мить я досить виразно почув довгу кулеметну чергу. «Недалеко, — тенькнуло в грудях. — Треба бути готовими до будь-яких несподіванок».

Для мене було ясно, що зараз опору карателям ніхто в лісі не чинить, а стріляють вони, щоб підбадьорити самих себе. Прочісують ліс обабіч шляху.

Хотів би я знати, якими саме дорогами вони наступають? Але від дозорів нема жодних вістей... Тим більше треба пильнувати.

Знову обходжу табір, даю розпорядження, підбадьорюю занепалих духом, допомагаю вкладати на носилки важкопоранених, розподіляю коней між тими пораненими, які зможуть на них їхати.

А стрілянина ставала дедалі сильнішою. Вона підганяє людей, потроює їх енергію. Коней усіх уже половили, розпутали і поприв'язували до підвід. До них припасовували саморобні сідла та стремена, прив'язували носилки.

Метушливо зібравши свій убогий скарб у клунки й вузли, деякі жінки натягували їх на плечі, та, оглянувши табір і впевнившись, що ми ще тільки збираємось у дорогу і особливої тривоги не виявляємо, знову скидали з себе клунки й вузли, насторожено прислухалися.

Аж ось стало чути не тільки кулеметні черги, але й глуху, уривчасту тріскотняву автоматів...

— Бач, гади, лізуть!.. Лізуть!.. Наближаються! — в тривозі шепотіли поранені.

Опівдні в наш табір прибіг низенький простоволосий хлопець у розірваній на плечі сорочці. В одній руці він тримав гвинтівку, в другій — кашкет. Його великі круглі очі бігали увсібіч.

— Командир, командир де?! — питав він, поквапливо пробираючись між підводами.

«Якийсь панікер», — майнула думка, і я, насупивши брови, рушив йому назустріч.

— Що трапилось?

— Ідуть! Ідуть, там! — Він вказав рукою на південь. — По дорозі на Шамаївку ідуть!..

Отже, мій здогад підтверджувався. Що робити? Коли б тільки не зчинилася паніка. А наляканий і схвильований вигляд юнака та й повідомлення про ворога вже робили своє діло. Люди підводилися на ноги, поспіхом чіпляли на плечі свої великі, набиті всякою всячиною торби. Забігали, замешталися жінки.

Відчуваючи на собі десятки тривожно-зосереджених поглядів, я зміряв бійця пронизливим зором і крізь зуби спроквола мовив:

— Страхо-по-лох! Ти що, вперше німців побачив? Страхо-полох ти, товаришу Козленко. Це ти розумієш?

Боєць, потупивши очі, мовчав.

— Де це видано, щоб партизани тремтіли перед фашистами?! Та ще в своєму лісі! Мені просто соромно за тебе... Підеш у дозор, побачимо, на що ти здатний.

— Та я їх, гадів... Ось побачите...— аж подався до мене Козленко.

— Гаразд, побачимо.

Глянувши на свою схему, я визначив: до дороги, якою йшли німці, було не більше п'ятисот метрів. У цей час підійшли командир рою Долотов і кулеметник Корпунов з кулеметом Дегтярьова за плечима.

— Дозвольте нам піти в дозор? — звернувся Долотов.

— Ідіть, та візьміть із собою Козленка. Займіть позицію метрів за сто від дороги, по якій рухається ворог. Стежте пильно за гітлерівцями. У бій ув'язуйтеся тільки тоді, коли вони підуть прямо на нас.

Долотов повторив наказ.

— Ідіть! Тільки спокій і ще раз спокій!

Оглянувши табір, я зустрівся з десятками тривожно-запитливих поглядів: «Що ж будемо тепер робити?» Показую руки: присісти і нишком сидіти.

«Адже треба визначити, де і в яких напрямках ще йдуть фашисти... Розгадати їхні наміри і план дій... А вже потім приймати рішення: вирушати в дорогу чи сидіти на місці».

Раптом у насторожену тишу ввірвалося вицання коліс, стукіт кінських копит, уривки німецьких команд.

«Так... Це справді недалечко...»

Партизани прикинули. Напруження зростало. Дехто від хвилювання кусав губи, адже ворог був поруч, здавалося, навпроти табору, і шум обозу, що їхав ліською дорогою, чути було особливо виразно. Раптом одна наша кобила повернула в той бік голову і клично заіржала.

— Тьфу,— сплюнув я з досади.— Ще цього не вистачало! З десяток партизанів кинулись до неспокійної тварини. Хтось вилаявся, хтось уголос подумав:

— Продасть, дурна тварина. Усіх відразу, гамузом!

Наче на зло, слідом за кобиліною заревла корова. Одна, далі друга... Коротков схопився за голову... «Стояти тут далі не можна. Треба негайно змінити місце. Підводи і всіх корів залишимо тут». Даю розпорядження вирушати в дорогу.

Щоб не залишати слідів, загін пішов по дну мілкої ліскової річечки. Звиваючись між кущами вільхи та осики, вона вела нас на схід. Отже, виходило: гітлерівці просувалися до Ша-

маївки і вже, напевно, досягли її, бо стрілянина перемістилася туди, а ми простували в протилежний бік. Стрілянина і гармидер, що сповнювали ліс, були нам на руку, бо наше просування теж не можна було назвати тихим. Шумно хлюпотіла вода, чвакало наскрізь промокле взуття.

Попереду колони йде Коротков, за плечима у нього речовий мішок і гвинтівка, у лівій руці — компас. Я мовчки простую за ним; а за мною колона поранених і хворих.

Ось Коротков повернувся до мене:

— Товаришу командир, — пошепки сказав він. — Уже можна звертати ліворуч, тут метрів за триста — поросла кущами ділянка.

— Е ні, — заперечую. — Треба виходити по піщаному березі, щоб не залишити сліду.

Коротков згідливо хитнув головою і пішов далі. У цей час по колоні передали, що поранений Грицай просить командира підійти до нього. Я наказав Короткову йти річкою далі, а сам відійшов трохи вбік і зупинився.

Повз мене проходить скорботна процесія. Ось два бійці несуть носилки з нерухомим тілом Колесникова. Змарніле, сіре обличчя, посинілий ніс, якісь скляні, напівзаплющені очі. Справжній мрець. За носилками низкою йшли легкопоранені. Потім знову кілька носилок, далі вершники... Але, замість карабіна й шаблі, вони тримали в руках по дві саморобні милиці. У кожного з них одна або й обидві ноги товсто забинтовані і стирчать на округлих боках коней дерев'яними колодками. Коли якась гілляка осики чи берези загрожувала зачепити поранену ногу, партизан милицями відводив її вбік і, не зупиняючись, їхав далі. За цими незвичайними вершниками — знову носилки з важкопораненими. А що поранених було багато і носильників для них не вистачало, то коні, крім своїх вершників з милицями, несли ще й ноші на довгих жердинах, кінці яких були прив'язані гужами до хомутів двох шкап, що йшли одна за одною. Такі носилки дуже прогинались, гойдалися, поранені до крові кусали губи і глухо стогнали.

Аж ось і носилки з Грицаєм. Смагляве лице його ще більше потемніло, спітніле чоло проорали глибокі борозни. Очі заплющені.

— Яшо! — Я обережно поклав долоню на його руку. Повіки злегка відкрилися, і чорні каламутні очі втупилися в мене. Ось у них майнула іскра свідомості.

— Товаришу командир, не можу більше! Лишіть мене тут, — насилу вимовив Грицай.

— Ну, що ти, що ти, друже, потерпи ще трохи, потерпи, ми скоро зупинимось на перепочинок,— заспокоюю його, та в цю мить один з носильників перечебився і впав.

— О-ой!..— різко скрикнув, ніби полоснув мене ножом по серцю, Грицай.

Я швидко підхопив вільні кінці палиць і поніс. Але йти плавно було неможливо. Дно річки нерівне, ковбанисте, змережане корінням вільхи. Носилки весь час погойдувались, і Грицай стогнав тепер безперервно. Цей стогін нагадав мені своє, колишнє... Перед очима, ніби з жовтого туману, виринули картини минулого... Адаже рік тому й мене, тяжко контуженого й пораненого, Умурзаков і Кравченко пронесли на руках близько десяти кілометрів по окупованій ворогом території. Важко було їм... Та й мені було не легко. Але зараз Грицаєві, видно, набагато важче. Бо він не з тих, щоб нюні розгускати, ні!.. Якщо вже стогне — значить, йому страшенно боляче. Ну, звісно, поранення в груди...

— Товаришу командир,— чую жіночий голос. Звертається медсестра Філіпенкова. За плечима в неї великий мішок, збоку уважиста сумка.— Вас просить поранений Яковлев,— повідомляє вона.

Передаю носилки партизанові, відходжу вбік, пропускаючи повз себе колону.

Ось схилився, майже лежить, тримаючись за гриву, поранений комвзводу Ісак Кошепава. За конем носилки з важкопораненими. Далі знову кінь, і на ньому з оббинтованими кінцівками вершник. А ось ціла сім'я. Попереду йде висока, худа Ганна Єгорівна Стрелова, за спиною в неї величезний вузол. Ганна веде за руку восьмилітню доньку Олю, яка теж несе вузлик і чомусь гірко плаче. За ними йде Рая Стрелова, тоненька, як лозинка, дванадцятилітня школярка, у неї за спиною більший вузлик, дівчинка кульгає на ліву ногу.

— Чого це Оля плаче? — питаюсь у неї.

— Ляльку на підводі забула... жалко!..

Що ж, це дитяче горе. Треба розуміти. Ой доцю, мала ти ще дуже...

Протер хустиною вологі від непрошених сліз очі. Махнув рукою і побіг уперед, бо знав, що й Яковлев проситиме залишити його тут.

Незабаром трапився піщаний берег. Загін вийшов з річки і зупинився на відпочинок.

На привалі обійшов усіх поранених. Коло носилок Яші Грицай побачив Машу. Вона сиділа навпочіпки біля його узголів'я і по-дитячому наївно говорила:

— Яшо, ти не думай нічого, і тобі буде легше! Випий водички. Це я з джерела набрала, найкраща водичка, просто цілюща. От побачиш, поб'ємо фашистів і обов'язково тут збудуємо санаторій...

— Товаришу командир, — озвався кволий, благальний голос з носилок, що стояли праворуч. — Змилуйтесь, лишіть мене, навіщо нести?..

Присідаю до пораненого в живіт Яковлева.

— Друже, ми нікого не залишимо напризволяще, ми врятуємо всіх.

Загін ще пройшов з кілометр, але стало очевидним, що люди вибилися з сил і далі йти не зможуть. Зупинилися на ночівлю. Розставили пости, призначили днювальних. Я теж ліг переночити. Бо завтра... Які ж чекають нас випробування завтра?..

Здавалося, ніби й не спав, як уже термосять за плече. Схвильований голос каже:

— Товаришу командир, товаришу командир!..

Розплющую очі. Ніч. Певне, щось скоїлося. Скоплююся на ноги.

— Товаришу командир, «кукурудзник» літає...

— Що?! — перепитую, бо спросоння ніяк не второпаю — що літає...

— «Кукурудзник», розумієте, наша «уточка» літає над лісом.

— А-а-а!.. «Уточка», — прояснилося в голові, і я довго прислухаюся до знайомого рідного вуркотіння вітчизняного мотора легкокрилого У-2. Літак кружляв над лісом, поблизу партизанського аеродрому.

— Нас розшуковують, — тихо сказав Коротков.

— Так, нас, — підтвердив я.

Було радісно, що на Великій землі не забули про нас і намагаються вирвати з ворожого кільця, та водночас було боляче, що ми не могли ні прийняти літак, ні навіть подати сигналу — навколо був ворог.

Розділ четвертий ВОРОГ ПОРУЧ

Другу добу не вщухав дощ. Другу добу ми стояли табором на ділянці старого соснового лісу, густо зарослого кущами та високим лапатим папоротником.

Біля стовбурів дерев партизани понапинали плац-палатки, ковдри і по три-чотири ховалися під ними від дощу. Голодні, в наскрізь промоклому одязі, люди терпляче зносили всі злигодні. Не можна було навіть запалити багаття, щоб обсушитися чи зварити їжу,— поруч нишпорили гітлерівці, і дим міг викрити місце розташування табору. Навіть без розвідників і розвідки кожен чув, як карателі просуvalися лісовими дорогами, як ревіли мотори їхніх танків, як туркотили й повискували колеса їхніх кованих возів, а поодинокі постріли в різних кінцях лісу підтверджували, що нас наполегливо шукають.

Отже, над нами нависла смертельна небезпека зустрічі з озброєним до зубів ворогом. Ми добре розуміли, що, коли це станеться, єдине, на що ми можемо розраховувати,— це чесно загинути в нерівному бою.

Однак на цьому наші біди не кінчалися. Нас мучив голод. Сухарі давно вже поїли. Залишалося борошно. Ще перед тим, як вирушити в цей незвичайний похід, ми розподілили його порівну між усіма партизанами. Зараз кожен носив свою пайку з собою і беріг, як зіницю ока, бо то був останній шанс вижити. Та вся біда в тому, що ні спекти, ні щось зварити з того борошна ми не могли: не можна було розкласти вогню. Та недарма кажуть: голота на витівки зугарна. Партизани вигадали пову страву — колотуху. Готувалася вона дуже просто: у кухоль чи котелок насипали борошна, розколочували водою і, навіть не посоливши,— солі в нас не було,— пили.

Уже розвиднялося, коли я проснувся. Вставати не хотілося, і я, перевернувшись на другий бік, подивився на схід. З нічної темряви проступали стовбури велетенських сосон, але ліс, здавалося, ще міцно спав, оповитий сіткою густого весняного дощу. Монотонне лопотіння дощових крапель по плац-палатках, дзюрчання стікаючої на землю води заколисували людей — усі спали. Пильнували тільки вартові та черговий по табору Коротков і днювальний Рижов. Неподалік на прив'язі, опустивши голови, дримали коні і, раз у раз здригаючись від холоду, форкали.

Раптом насторожену рапкову тишу порушило далеке, розпачливе ревіння корови.

Коротков і днювальний Рижов мимохіть повернули в той бік голови. Ревіння повторилося. Корова ревла в тому напрямі, де ми покинули підводи і череду...

«Бідна тварина, сумує за людьми... Її ж подоїти треба», — подумав я, ковтаючи гірку, мов полин, слину. Хотілося їсти, адже другу добу в роті не було й рісочки. Пив і пив солод-

кувату дощову воду, від якої нудило. От на попередній стоянці ми пили смачну джерельну воду, холодну й чисту. Згадка про цю воду повела мене в далеке дитинство, в рідне село, яке розкинулося на лівому березі річки Інгулець. І де б я не був, перед очима в мене невідступно стояв крутий мальовничий берег Інгульця і порослий розлогими вербами та кущами верболозу виярок, а в ньому — в глеїстому сірому ґрунті — святиня мого дитинства: велика природна чаша, по вінця наповнена прохолодною, чистою, як дитяча сльоза, водою. На дні нуртують кілька джерел, виштовхуючи з підземних глибин цілющу воду, яка невеличким струмочком тече в Інгулець. Скільки разів я босоногим хлопчиком бігав туди і, ставши на коліна, припадав губами до тієї цілющої прохолоди... Пив і не міг напиться — такою смачною була та вода з криниці мого дитинства на Інгульці... Чого б я тільки не віддав за те, щоб іще раз повернутися на рідний Інгулець, піти до криниці і, ставши на коліна та обіпершись руками, пити й пити ту прохолодну свіжицю...

Нове розпачливе ревіння корови зруйнувало чарівний світ мого дитинства й повернуло мене до дійсності.

— Ех, оце б молочка випити... — якось жалібно зітхнув Рижов і благально глянув на Короткова. — Дозвольте, я вмію, я враз видною, за півгодини принесу казанок. І ви поп'єте...

— Не про мене мова, — невдоволено відповів Коротков. — Важкопораним обов'язково треба було б хоч по склянці...

— Я їм у відрі принесу...

Злову почулося ревіння.

У мене виникла підозра, що то гітлерівці поставили приладу для зголоднілих партизанів.

— Можна піти? — спитав Рижов, повільно підводячись на ноги.

— Не можна... — твердо відповів Коротков.

— Чому? Це ж паша!.. Йй, бідоласі, видно, молоко вим'я розширас! От і реве.

— Наших давно вже половили німці. Біля цієї корови фашистська засідка. Чекають на таких, як ти, молоколівів...

— Засідка? — вражено перепитав партизай. — Чекають на дурників?! — Рижов заплям'яв товстими порепаними губами і, ковтаючи слину, усміхнувся. — Ні, ні! Ми потерпимо. А коли фріци хочуть знайти дурнів, то хай пошукають їх у себе. Там їх достогибелі.

Рижов кілька хвилин мовчав, потім мрійливо заговорив:

— Ох і люблю ж молочко! Цілий глечик можу випити одним духом.

Далі він почав розповідати про свою дружину-доярку з колгоспу під Рославлем, про якусь корову-рекордистку. Поступово його бубоніння злилося з лопотінням дощу об намет і згодом перейшло в якусь монотонну музику. Вона заколисувала й заколисувала мене, аж поки я знову не заснув.

Десь о дев'ятій годині ранку лісова луна з усіх боків дедалі частіше почала доносити стрекотіння німецьких кулеметів і автоматів.

Партизани попростилися. Одні сиділи мовчки, прислухаючись до пострілів, інші тихо розмовляли між собою. Під наметом, натягнутим з двох плащ-палаток, де лежав поранений Єрмаченко, зібралися легкопоранені і кілька чоловік з групи супроводження. Розмова точилася навколо становища загону. Я насторожено ставився до таких розмов, а тому зупинився, прислухався. Один з поранених нарікав на комбрига, який, мовляв, залишив їх напризволяще...

Підходжу до намету і втручаюся у розмову:

— Комбрига ти, хлопче, даремно звинувачуєш. Ну, а що б ти зробив на його місці?.. Підрозділи ще тримали оборону, а розвідка доповіла, що шлях на Шамаївку відрізано. На просіці ворожі танки... От і вирішили заманити карателів на північ, у район Задні, і тим самим відвернути їхню увагу від поранених. А потім зманеврують і прийдуть сюди.

— Воно, може, й так... — погодився партизан. — Але нам від цього не легше. Ми у безвихідному становищі...

— Дурниці мелеш! — заперечив я. — Теж мені партизан, уже розкис... Треба бути мужнім. Так, зараз нам дуже важко, але ми ще поборемось.

— Ще й як поборемось! — рішуче заявив юній веснянкуватий партизан і твердим поглядом обвів обличчя своїх побратимів...

— Товаришу командир, — благально прошепотів украй знесилений Грицай. — Залиште нас, найтяжчих, тут. А то через нас усі можете загинути. Хто може — хай іде в бій, проривається до своїх. — Він помовчав, видно, збирався із силами. — А якщо знайдуть нас фашисти, не сумнівайтесь — ми помремо як належить!..

Дивлюся на кулеметника. На посірілому лиці виділялися чорні брови і згасаючі очі.

— Ні, ні!.. Дорогий Яшо, рано нам думати про смерть. Треба на зло всім смертям лишитися живим! У нас іще стільки справ попереду, а ти зібрався помирати.

Поступово я завів розмову про те, яким буде життя після війни.

Партизани уважно слухали, прояснювались похмурі обличчя, живими вогниками загорялися очі.

Неподалік стояв намет Стрелових. Під великою чорною хусткою, розіпнутою на палицях, сиділа мати з худесенькими, зчорнілими від холоду й голоду доньками. На меншеньку, Олю, жаль було дивитись. Худенька, в старенькому байковому платтячку, вона притиснулась до матері, припишкла. Доц не перестає, дівчинка зголодніла до краю, вона поривається плакати, але пересилює себе і питає в матері:

— Мам!.. А хто ж Наташу тепер укрис від дощичку?

— Ти про ляльку?

— Ага... Про Наталочку.

— Вона сховається під воза.

— А ми скоро повернемося туди, щоб забрати її?

— Не треба про це й думати, дитино моя...— Ганна Єгорівна ніжно погладила доньку по голівці і мимоволі важко зітхнула.

— Олі треба зробити ляльку, — кажу Долотову, який сидів поруч з Коротковим.

— То дурниця. Обійдеться. Та й нема з чого! — зневажливо махнув рукою сержапт.

Та зовсім інакше розсудив Коротков.

— Дайте мені гострого ножа, і я виріжу таку голівку, що куди твоє діло! — сказав Михайло Данилович, а Долотов мовчки дістав з кишені складаного ножа.

За якихось півгодини Коротков вистругав з дерева симпатичну голівку з опуклими щічками й цікавими оченятами... А «тулуб» замотав у хусточку, перев'язав шматком бинта. І треба було бачити, як цей простий дарунок — дерев'яна лялька — обрадував дівчинку! Весело заблищали Оліні оченята, вона міцно притиснула лялечку до себе і тихо сказала:

— Спасибі, дядю.

— Нема за що. Це тобі подарунок від діда Лісовика.

— А який він? Розкажіть!..

І довелося Короткову розповідати про казкового Лісовика...

Цей дощовий, похмурий день я провів у бесідах з пораненими і вартівими. Ненароком став свідком однієї пам'ятної сцени.

У крайньому наметі партизани палко обговорювали ранкову подію з коровою. Блідий юнак з подовбаним віспою облич-

чям, без лівої руки, з великою марлевою пов'язкою на голові, облизуючи потріскані губи, скаржився:

— От Коротков наче й хороший чоловік, справедливий, а подоїти корову чомусь не дозволив.

Його підтримали кілька голосів. Зголоднілим людям здавалося, що їх несправедливо позбавили молока.

— Ех, ти! — сплюнув рудоголовий Петухов. — Голова і два вуха! Ти ще уві сні бачив кухоль з молоком, а я вже бігав до тієї корови...

— Ну і що?

— Видоїв?

— Випив?! — Партизани з заздрістю дивилися на Петухова.

— Облизався... — сплюнув той.

— Та ти, либонь, і доїти не вмієш...

— Подоїв би ти! То бичок!

— Бичок?

— Бичок.

— Не може бути!..

— Ревла корова.

— Авжеж корова!.. — загомоніли партизани.

— Справді, корова, — сказав Петухов.

— То чого ж ти не подоїв?

— Кусається...

— Ех ти, чорт рудий, — вилаявся літній партизан з великою чорною бородою. Його прізвища і справжнього імені ніхто й не знав, усі звали просто — Бородань. — Узяв би мене з собою, — обурювався Бородань. — Я б її втихомирив відразу! Стояла б як заворожена!

— Мели! — махнув рукою Петухов. — Дай краще бичка докурити, а про корову й молоко забудь. — І, затагнувшись, почав розповідати: — Прокинувся раненько, ще тільки починало сіріти. Чую, реве корова. Прислухався. «Здається, недалечко, й кілометра не буде, — прикинув я. — От, думаю, зараз зроблю пораненням сюрприз». Потихеньку встав, пройшов до коней, узяв відро, сполоснув і, притискаючи обома руками до грудей, щоб не дзенькало, подався туди, звідки долинали ревіння. Підкрадаюсь обережно. Обережність у мене в крові, я ж розвідник. А корова так реве, так реве, що аж душа болить. Мабуть, думаю, вим'я розпухло від молока, а видоїти нікому. Потерпи трохи, я тебе зараз виручу! Ліс почав рідшати, я пригнувся, вийшов на галявину і... що б ви думали? Стоїть прив'язана до молодого берізка лиса корова, а коло неї крутиться німець з оберемком трави. Підсуне під

ніс корові, і тільки вона хоче схопити траву — він і відскочить. От вона і реве, як навіжена... Ах ти, гадино, думаю собі, ось я тебе зараз провчу! Тільки хотів зайти до нього з тилу, аж чую німецьку команду, заворушилися кущі. Я припав до землі. Дивлюся — аж чоловік сорок озброєних автоматами фашистів вийшло з лісу, щось погергетіли до того, котрий давав траву корові, потім одв'язали бідолашну й пішли. Отаке молоко, хлопці!

— Бач, які змисні, падлюки! — обурився Бородань. — Засідку зробили.

— Ловлять на живця!..

— А тобі, Іване, таки пощастило: і корову мало не видоїв, і гітлерівців побачив, і живий zostався...

— Еге ж, поталанило, все одно, що гітлерівському фельдмаршалу фон Лісту: і на Кавказі був, і грозненські вишки бачив, і нафта йому в носі лоскотала, а зрештою дулю отримав...

Сутеніло, коли я, завершуючи обхід табору, підійшов до палатки медсестер.

— До вас можна?

Вони потіснилися, дали мені місце на ковдрі. Я зняв кубанку, струсив з неї дощові краплі, якийсь час дивився на засмучені обличчя Лени Філіпенкової і Маші Єфімової.

— Чого такі зажурені?

— Немає чого веселитися, — по довгій мовчанці відповіла Філіпенкова.

— Ліки кінчаються, — додала Єфімова.

— Це кепсько...

— Бинти кінчилися, а старі ніяк випрати і просушити. Поранені мокрі. У Грицяя відкрилася рана... — повідомила Маша.

— Згоден... Становище скрутне. Усім важко, а пораненим і поготів... Але... — Навмисно роблю паузу, щоб підкреслити наступні слова. — Наше завдання — врятувати їхнє життя. Розумію, медикаментів не вистачає, умови, в яких перебувають поранені, дуже важкі, щоб не сказати більше. Тут і здорова людина звалиться з ніг. А ми з вами ось не звалюємось, ще й інших доглядаємо. Ви подумали, чому це? Та тому, що ми розуміємо свій обов'язок і віримо в те, що виконаємо його.

— Є такі поранені, яких не можна більше нести, — не сміливо почала Маша. — Їм потрібен спокій. Інакше ще один перехід — і люди не витримають...

Гідаю запитливий погляд на Філіпенкову.

— Так, товаришу командир, Маша каже правду,— підтвердила вона.

Помовчали.

— Скільки таких?

— Четверо...— тихо сказала Маша і блідою щоголю при-тулилася до плеча Філіпенкової.

— Четверо?— повагом повторюю...— Ну, гаразд, щось придумаємо...

Підводжусь і йду поміж низеньких строкатих палаток до себе. Там застаю Короткова, Долотова і Козакова. Мовчун як і до цього тримається осторонь. Найчастіше його можна побачити в парі з одноруким Таразаровим: вони грають у шахи.

Розповідаю їм про свою розмову з медсестрами.

— Тяжкопоранених треба залишити у надійній схованці, а самим пробиратися до сіл,— першим заговорив Долотов.— Домовимося з місцевими жителями і переправимо їх туди. Іншого виходу я не бачу,— підсумував він.

— Діло говорите,— погодився я.— Тільки треба спершу вирішити, в якому селі можна влаштувати поранених.

— Можна в Заколково,— підказав Долотов.— Там не тільки чотирьох, там і більше розмістимо.— І він почав перераховувати, в кого саме можна буде тимчасово залишити поранених.

— Люди надійні?— питаю у командира рою.

— Товаришу командир,— образився Долотов.— Та це ж моє село! Невже ви думаєте, що я своїх людей не знаю? Ручуся!

— Коли так, гаразд!— погоджуюсь.— Отже, чотирьох тяжкопоранених сховаємо десь тут, а всі інші, як тільки перестане дощ, вирушать у похід на південь.

— Потім зможемо діяти, навіть бити ворога,— стрепенувся Коротков.

— Саме про це й думаю.

А обложний дощ ішов і йшов. Здавалося, йому не буде ні кінця ні краю.

Отже, найскладніше питання начебто вирішене, ми вже знаємо, що робити надалі. Скільки триватиме оцей набридлий дощ? А сидіти далі не можна. У нас є коні, їм потрібна трава і вода. Он уже переполовинили кущі, їдять гілочки з листям, аж хрумтять. Крім цього, вони ж іржуть, коли чують, що поблизу їдуть кіньми... Почують карателі. Що ж нам робити?.. Розігнати коней по лісі? Ні, жодного коня ми не можемо кинути. У нас і так не вистачає рук, щоб усіх зараз підняти і перенести на інше місце! Доведеться задовольнити наполе-

ливі прохання чотирьох тяжкопоранених. У потаємному місці лісу, яке будуть знати лише кілька довірених чоловік, влаштуємо високий настил із хвої, напнемо дві плащ-палатки, надійно замаскуємо їх і прямо на носилках розмістимо Лїду Дроздову, Яшу Грицаю, Кисельова та Яковлєва. З ними вирушати в дорогу не можна. Та й ми станемо мобільнішими без них. На тому й порішили.

— Я тільки-но повернувся з місця, де влаштували намет для наших чотирьох найтяжчих,— розповідаю медсестрам.— Там їм буде добре. Залишимо запас борошна на десять днів. Вода недалеко. Маскування там чудове природне. Три високі густі кущі, а вони будуть посередині... Можна пройти мимо і не помітити. Треба тільки не псувати те маскування. Зараз їх перенесуть туди. Одна з вас залишиться чергувати біля них. Проте звідси до намету не повинно бути жодної стежки, жодного слїду. Пам'ятайте: йдучи до схованки, ступати обережно, стараючись не ламати заростей папороті, не толочити високої трави. Інакше ворожі розвідники одразу падають на слїд.— Трохи помовчавши, додаю:— А взагалі було б чудово, якби там постійно чергувала одна з вас.— Й замовк і вичікувально подивився на Філіпенкову.

— Я залишусь з ними,— несподівано сказала Маша.

...Признатись, я хотїв би, щоб Маша пішла з нами. Адже вона досвідчена хірургічна медсестра. Та й не тільки це... Дівчина мені подобалась. І хоч я ніколи не виказував своїх почуттів до неї, мені боляче було розлучатися з Машею, хай навіть ненадовго. Та водночас я розумїв, що для поранених краще, коли з ними буде Маша. Вона досвідченіша за Філіпенкову, душевніша. А це саме те, що зараз потрібно.

Отже, найтяжчих ми влаштували окремо, але який же то спокій буде для них,— як тільки десь неподалік проїде підвода, запряжена кіньми, з нашого табору враз обізветься диявольське:— Іїі-гга-га-га!..

У мене холоне всередині від однієї думки про те, що по цьому іржанню можуть виявити нашу потаємну схованку з тяжкопораненими. А щоб цього не сталося, табір і всі коней треба негайно перевести в інше місце. Якщо під час руху або на новій стоянці нас виявлять, ми приймемо бій, а потім змаєнуємо і подамося в інше місце. А тяжкопоранені товариші, доглянуті медсестрою Машею, будуть тим часом набиратися сил, потроху одужувати. Дозволить обстановка, ми переправимо їх на якийсь хутір, до надійних людей. А повернеться бригада, ми, вважай, врятовані, від-

разу займемося евакуацією поранених і хворих на Велику землю.

Такі були мої міркування. На них пристали всі мої помічники...

Лише на третій день по обіді дощ ущух, подув вітрець, і небо почало прояснюватися. Коли з-за хмар виглянуло сонце і золотистим промінням торкнулося мокрого листа дерев, ліс, здавалося, ожив. Одна за одною, спершу несміло, а потім дружно і голосно, защебетали пташки. Задумливо шуміли сосни і ялини, навіваючи тривогу і смуток.

«Ущух дощ — значить, тепер підуть по лісу гітлерівці. І нам треба пробратись між ними непоміченими», — подумав я.

Дістаю з сумки схему і — вже вкотре за останні дві години — уважно вивчаю її.

— Михайле Даниловичу, — кличу до себе Короткова. — Нумо ще раз проглянемо і пригадаємо, що навкруги нас. Найперше треба безпомилково визначити місце нашої стоянки, далі точно розробити маршрут руку.

Коротков уважно подивився на схему, підкрутив кінчики вусів і сказав:

— Ходімо, Юхимовичу, на просіку. Вона тут недалечко, ось у цьому напрямі проходить.

— А що там таке?

— Та мені тільки б розшукати ділянковий стовпчик, тоді я легко розпишу усе, що навколо нас.

— Ну, що ж, ходімо! — погодився я і підвівся.

Незабаром ми вийшли на вузьку і довгу просіку, що тягнулася з півночі на південь. Ось уже два роки, як просіку не прочищали, і вона густо заросла кущами. Довелося попоходити, поки ми натрапили на півметровий чотирикутний стовпчик.

— Ага! Ось він, парешті! — радісно вигукнув Коротков і, присівши навпочіпки, прочитав вилянялі цифри: 282—283... Заглянув на кілок з протилежного боку, де значилися числа: 341—342. З хвилину він напружено пригадував, машинально повторюючи: 282—283... 341—342...

Я, поклавши на коліно польову сумку, розгорнув схему, витяг олівець, чекав.

— Так, — Михайло Данилович підвівся і з виглядом переможця поставив ногу на стовпчик. Його обличчя проясніло, і він почав докладно розповідати, який саме ліс лежить навколо, де проходять лісові дороги і стежки.

— А за два кілометри,— він рукою показав на південь,— просіку перетинає непролазне болото і гущавина.

Роблю позначки на своїй схемі. Так-так... Обстановка прояснюється. Тепер можна орієнтуватися. Навіть безпомилково сказати, що отут, на перехрестях просіки і доріг, ворог улаштував засідки. Тепер видно, де можна йти, коли й куди треба звертати.

— Ходімо. Може, вже повернулися розвідники, тоді виберемо остаточний маршрут і рушимо, бо затримуватись тут далі не можна,— кажу я Короткову, ховаючи схему.

Ми звернули в ліс. Я йшов попереду, а за мною, слід у слід, чобіт у чобіт, Коротков. Він маскував мої сліди своїми трофейними чобітьми з залізними шипами.

Десь далеко позаду застрочив ворожий кулемет. Розкотиста луна ледь чутно долинула до нас.

Ми зупинилися.

— Це у чотириста тридцять сьомім квадраті... кілометрів за п'ять звідси,— визначив Коротков.

— Ви певні?

— Певен.

І він коротко, так, як і завжди, без зайвих слів, розповів, що в залежності від того, в якому лісі стріляють, ми чуємо різні відтінки звуків. Наприклад, у стрійовому сосняку луна буде протяжна, розкотиста, на галявині — різка, уривчаста, на болоті — глуха...

— І якщо ви знаєте розташування ділянок і який ліс у них росте, то визначити, де стріляють, не так уже й складно,— закінчив своє пояснення Коротков.

Вирішили йти звідси.

Деякий час брели по воді, ховаючи сліди у мілководній лісовій річечці. Цього разу йти було ще важче, бо голод зовсім знесилив людей. Раз у раз спотикаючись, вони дедалі частіше падали. Я наказав вивести всіх з річища і зупинитися на перепочинок.

Поки люди спочивали, повернулась перша група вислапої вперед розвідки.

Розвідники доповіли, що на місці колишньої стоянки загону вже побували гітлерівці: вози поперекидані, колеса потроцнені, ями, де були сховані закривавлені бинти, розриті. Є свіжі сліди, які ведуть на захід.

— Бинти виявили... Це погано, дуже погано. Ворог тепер знає, що тут десь причаївся загін з пораненими.

— Хто закопував бинти?

— Філіпенкова, Єфімова.

— Покликати Філіпенкову.

Але ще до приходу медсестри я розсудив, що вона не винна. Закопали вони і замаскували добре, сам, пам'ятаю, перевіряв, але дві доби лив дощ, і, певна річ, ґрунт над ямами просів, тому фашисти й виявили їх.

— Товаришу командир, медсестра!..

Я підводжу голову. Філіпенкова.

— Лено, пробач, я даремно тебе викликав.

— Можна йти?

— Так...

Повернулася друга група розвідників і повідомила, що на південь загін не зможе пройти — там ліс кишма кишить фашистами. Схиляюсь над картою: куди ж йти?

Розуміючи зростаючу небезпеку, партизани, що стояли навколо мене, стривожено перешіптувались.

Коротков, який був поруч, рішуче ткнув пальцем у схему.

— В болото? — питаю його.

— Так. Майте на увазі, зараз це єдине більш-менш безпечне місце.

Я подумав і ствердно хитнув головою. Накреслив пряму від місця стоянки до болота, і ми знову вирушили в дорогу.

Спершу йшли колоною, один за одним, і лише у сосняку розсипалися цепом — на хвоїстому настилі майже не лишилося слідів. Через кілометр знову робимо привал. Тут трапилася подія, яка схвилювала всіх до глибини душі. Недалеко від стоянки Петухов і Козленко виявили курінець. Петухов підбігає до мене, бере за руку і тягне вбік.

— Товаришу командир, у нас знахідка.

— Яка?

Він почав розповідати:

— Йдемо, бачимо курінець. Підкрадаємося навшпиньках. Дивлюся, спершись спиною об стовбур, спить жінка, а в неї на колінах загорнуте в ганчір'я дитинча. Теж спить. Ротика відкрило... Поруч з жінкою сидить, схиливши голівку їй на плече, хлопчик років п'яти... Будити? Чи не чіпати?

Мовчки підходимо до курінця. Присідаємо.

— Спить, — тихо каже Петухов.

Але жінка вже не спала. Вона з жахом подивилася на нас широко розплющеними очима і все тісніше й тісніше притискувала до грудей дитину.

— Не бійтеся, свої, — озвався Петухов.

Жінка незграбно, важко дихаючи, вилізла з низенького куріньця і все ще перелякано дивилася на нас.

— Ви звідки? — питаю.

— З Овдіївки.

— З Овдіївки?.. — здивувався Петухов. — А як же вас сюди занесло, що ви тут робите?

Замість відповіді жінка заплакала.

— Та свої ж ми, нічого лихого вам не зробимо, — заспокоював її Козленко.

— Я не того, — жінка захлинала іще дужче. — Не кидайте мене тут, не кидайте, — гарячково благала вона крізь сльози. — Візьміть із собою, товаришу Петухов!

Почувши своє прізвище, Петухов розгубився.

— А хто ж ви? Я ж усіх у селі знаю...

— Мотря Бельченко.

— Мотря Бельченко?! — перепитав Петухов, вражено дивлячись на виснажене, зчорніле обличчя жінки, на її глибоко запалі очі, на посинілі мішечки під ними.

— Ти Мотя?

— Я...

— Як невізнанно змінилася, як постаріла за ці два роки війни! — Петухов обернувся до мене і пояснив, що Мотря була перша красуня і жартівниця на все село.

— Як же ти опинилася тут? — знову звернувся до Бельченко Петухов.

— Хтось виказав, що до нас заходили партизани-розвідники... Свекра і свекруху замордували в фашистській тюрмі. А я з дітьми втекла... Скільки часу поневірюся лісом, — не знаю... Може, тиждень, та, мабуть, більше... — Бельченко глянула на бліде, спітніле личко дитини і сказала: — Галинка моя дуже хвора. Весь час температуриє. А в мене шіяких ліків...

— Та-ак... — протягнув Козленко.

Петухов співчутливо зітхнув і похитав головою.

— А ти, Ваю, не знаєш, де мій Вася, мій чоловік?

— Вася Бельченко?.. Вася десь мандрує з нашою бригадою. — І, звертаючись уже до мене, додав: — Товаришу командир, треба забрати їх із собою.

Я хитнув головою, бо говорити в цю мить не міг, — гарячий клубок застряг у мене в горлі. Боже праведний, скільки лиха і страждань принесли нашому народові фашисти! Будьте ви тричі прокляті, душоуби!

— Спасибі вам, товариші, — жінка ступила крок і мало не впала. Козленко підтримав її. Петухов узяв на руки дитину.

— А як тебе звати, синку? — звернувся Козленко до хлопчика, який, спідлоба поглядаючи на нас, міцно тримався за мамину спідницю.

— Вітя.

— Партизан Віктор, значить... — Козленко тепло усмінувся і взяв хлопчика за руку.

Бідолахи, видно, кілька днів не їли, бо що знайдеш у травневому лісі?! Ми дали їм два кухлі колотухи — усе, чим могли зарятувати. Мати трохи надпила із свого кухля і перестала. З болем дивилася, як пожадливо пив цей немудрий харч її Вітя, а коли він спорожнив кухля, простягнула йому свого. Хлопчик глянув на неї лагідними сипіми оченятами, уста його сіпнулися, і він, видно, перемагаючи пепереборне бажання випити й мамину пайку, сказав:

— Пий сама, я вже наївся.

Я одвернувся, ковтаючи гарячі сльози...

Незбаром загін рушив далі. Попереду розвідники. Я і Коротков у голові колони. Долотов і Петухов десь посередині. Замикають колопу два автоматники. Згодом даю наказ звернути на південь, потім кроків через чотириста у сосняку йдемо розсипаним строем, щоб сліду не лишалось, тут же по доброму настилу хвої круто повертаємо на схід. Проїшли з півтора кілометра, зупинилися. Попереду лежало велике болото, з півночі на південь прорізане просікою. Це була та сама просіка, поблизу якої ми нещодавно стояли. Загін, зробивши ламану шестикілометрову дугу, знову підійшов до просіки, але вже за два кілометри на південь, зайшовши таким чином гітлерівцям у тил, тобто туди, де вони вже пройшли...

Вислана вперед розвідка повідомила, що фашистів на просіці не видно. Здавалося, можна було йти далі, але я вагався. Адже переходити просіку завидна було надто небезпечно, бо ліс по ній проглядається на чималу відстань. Через це привал затягнувся. Мені не сиділося на місці. Неквапливо обходжу своє військо. Попадавши на землю, люди мовчки відпочивали. Лише коні, пофоркуючи, жадібно згризали під саме коріння молоду соковиту траву.

Біля носилка, на яких лежав Колесников, побачив Мотрю Бельченко. Сидячи навпочіпки, жінка стиха про щось розповідала партизанові, раз у раз відводячи крихітну ручку дитини, що тяглася до пов'язки пораненого. Трохи далі фельдшер Гуревич прощупував пульс у Цуркана. Медсестра Філіпенкова поправляла бинти на голові Шилкіну. Побачив її і в котрій раз згадав Лїду Дроздову, Машу Єфімову, Гриця, Кисельова, Яковлєва... Там їм у загишку добре. Тихо,

спокійно. А нам з цими кіньми важко схватись, ще важче причаїтись. Бо воно ж тварина, вимагає їсти й пити, не хоче мовчати...

У голову одна за одною лізли тривожні думки. Чи добре ми заплутали і замаскували свій слід? А що, як натраплять на нього?..

— Товаришу командир, а фашисти не наздоженуть нас по гарячому сліду? — з тривогою запитав партизан.

Я пильно подивився на нього і відповів:

— Якщо наздоженуть, будемо битися.

Підійшовши в кінець розташування колони, віддаю наказ підсилити іще одним кулеметом засаду, виставлену за триста метрів по сліду.

Вечоріло. Небо знов стало свинцево-сірим, з низьких хмар засіялась холодна мжичка.

Що ж, це на краще. Погода майже на замовлення. По-перше, дощ сліди добре замаскує, по-друге, у негоду гітлерівці навряд чи будуть переслідувати нас. Ці вояки швидко розкисають...

Зачекали ще з півгодини, я підвівся:

— Засада лишається на місці, — наказую Долотову. — Частину поранених залишити тут. Потім за ними прийдуть бійці і переправлять через болото...

Махнув рішуче рукою, мовляв, кінець перепочипку, вирушасмо, і пішов уперед.

Партизани загнuzдали коней, підняли посылки з пораненими, і всі рушили.

Ліс дедалі рідшав. Починалося болото. Чимдалі йти ставало важче, бура твань доходила до колін, ноги грузли в багнюці.

Ще важче було нести поранених. Спотикалися коні, падаючи то на передні, то на задні ноги. І чим ближче ми підходили до просіки, тим глибшим ставало болото, тим дужче грузли в ньому ноги.

— Куди, куди ми ліземо? Звідси ж нам не вибратись, — чути було занепокоєні голоси.

Я, часто зупиняючись, оглядався і з болем у серці спостерігав, з якими труднощами люди несли поранених, як важко було просуватись на конях, з якими зусиллями брели легкопоранені, адже багнюка часом доходила до грудей.

— Чи не повернути назад? — несміливо запитав Козаков.

— Назад? Ні, ні! Тільки вперед!

Розділ п'ятий НА ОСТРІВЦІ

Загін перейшов просіку, і метрів за п'ятдесят люди відчули під ногами твердий ґрунт. Всі одразу повеселішали — не сподівалися так швидко вибратися з непролазної багнюки. Цей клопоть твердого ґрунту, порослий густими високими кущами вільхи, оточений з усіх боків болотом, здавався їм острівцем порятунку.

Тут вирішили зупинитися на ночівлю. Носилки з пораненими розмістили під кущами. В гущавині порозтикали коней, замаскували їх, попереносили на острівець тих тяжкопоранених, яких до болота несли коні, зняли засаду-прикриття. Постів вирішив не розставляти — адже навколо велике болото, і коли хто-небудь по ньому йтиме, то чалапання буде чути за кілька сот метрів. Обмежилися тим, що призначили днювальних. Перед ними поставили завдання: уважно прислухатися до навколишніх шумів і, коли буде щось підозріле, — негайно попередити мене.

Швидко виконавши розпорядження своїх командирів, брудні, мокрі, падаючи від утоми, партизани збиралися в невеликі групи і, присівши навпочіпки, притискувались один до одного, намагаючись обігрітися власним теплом. Та холод ставав усе дошкульнішим. Люди тремтіли від самого дотику до тіла власної білизни — вога, холодна, вона, здавалося, пошита з брезенту. Від незручного сидіння навпочіпки терпди, ніби свинцем наливалися, ноги. Люди ворушили задубілими пальцями ніг, часто підхоплювалися, тупцювали на місці. А темне, затягнуте густими хмарами небо сіяло й сіяло дрібну мжичку.

Особливо дошкуляв холод охлялим і виснаженим тяжкопораненим. Табір облягла темна ніч, якій, здавалося, не буде кінця.

Ще тільки починало сіріти, а я вже був на ногах. Довкола стояла мертва тиша. Листя на деревах не ворухнеться. Навіть чути було, як з кущів скапувала вода. Погожий травневий ранок поступово вступав у свої права. Густий туман розмежувався на два яруси: горішній здіймався все вище й вище, утворюючи мінливу хмарність, нижній, прозоріший, поволі осідав над болотом.

Місцевість проглядалась тільки над кущами, та й то лише на кілька сот метрів. Далі мовчазною стіною стояв ліс. Там, напевно, й кінчалось болото.

«Декорація справді партизанська», — подумав я, пробираючись поміж кущами, під якими купками куняли партизани. Та чимало партизанів і партизанок уже не спали, і я зупинився біля них, обіцяючи сонячний погожий день і можливість обсушитися. А зараз це було основне.

— Сідайте до гурту, тепліше буде, — запросив мене Петухов.

Партизани потіснилися, я вліз у середину групи й присів. До мене попритулялися з усіх боків, і справді, згодом стало тепліше.

— Ну, проскочили ми березнячок і вийшли до болота, як би оце й зараз, — продовжував Петухов, видно, раніше розпочату й перервану моїм приходом розповідь. — «То як, Степане, — кажу своєму напарникові, — підемо в обхід болота чи, може, поліземо в драговину?» — «Давай, — каже, — поліземо, стежка ж веде в болото, значить, люди ходять по ньому». А я, знаєте, такий: не тільки в болото, а чорту на роги можу полізти, якщо треба. Брели багнукою з півкілометра. Лише коли-не-коли вода сягала по пояс, а більше стрибали з купини на купину. Вгинаються, пружиняють, але витримують. Та воно й ваги в нас було кілограмів по сорок вісім — так охляли тоді, сказати б, як оце зараз. Вилізли з болота на острівцець, присіли відпочити, штани одягти, бо, треба сказати, форсували ми болото без штанів.

Не встигли скініруватись по формі, коли чуємо — десь півень кукурикає. Спершу подумали, що то нам здалося. Почали прислухатися. Знову кукурикає. Що за чортів батько: і села поблизу немає, а півні співають. Одяглися ми і пішли в тому напрямі. Придивляємось, прислухаємось. Так пройшли метрів двісті. Нараз із кущів як закричить верескливим старечим голосом: «Стій! Ні з місця!» — «Хто такий?» — питаємо і йдемо далі. «Стій, бо стрілятиму!» — почули у відповідь. Клацнув затвор гвинтівки. Бачу, жарти погані. Ми попадали на землю й поставили автомати на бойовий звід. «Хто такий?» — питаємо. — Виходь, бо відкриємо вогонь». — «Не вийду, поки не скажете, хто ви такі?» — пролунало у відповідь. «Ми — партизани, а ви?»

Якусь мить з кущів ніхто не озивався. Потім вийшла бабуся в німецькому офіцерському кітелі, довгій спідниці і чорній хустині з червоними квітами. Підійшла до нас, підозріливо оглянула обох і каже: «Покажіть документи, що ви партизани!» — «Які тобі, бабо, документи? Ось наші документи», — і я показав на червону стрічку на кубанці.

Тільки після цього стара гукнула в кущі: «Свириде, а йди-но сюди! Це свої». Незабаром з кущів виліз той, кого баба назвала Свиридом. Це був приземкуватий, сухорлявий дідок у німецькому френчі, полотняних штанах, в личаках, з рушницею в руках. Він підходив до нас неквапливо, тримаючи наготові свою гаківницю. Його маленькі вицвілі очі метушливо обмацували нас, біла клинцювата борода ворушилася на вітрі, а густо заросле волоссям обличчя було строге й непронижне. Ми несамохіль розреготалися — такий кумедний був цей дідок у німецькому френчі, полотняних штанах і личаках та ще й з старовинною одноствольною мисливською рушницею.

«Хто такі будете і чого тут шведняєте?» — строго спитав дідок, не зводячи з нас цівки своєї гаківниці.

«Ти, діду, прибери свою гармату, бо ще ненароком стрельнеш, так її на друзки рознесе, а ми радянські партизани».

Старий спитав, хто в нас командир. Ми сказали, і тільки після цього він заспокоївся, закинув за плече рушницю і підійшов до нас. Як виявилось, дід Свирид з бабою Оришкою ще восени 1942 року перебралися жити в ці глибокі місця, забравши з собою козу, півня з чотирма курками і навіть kota Потапа. Удвох вони викопали й опорядили землянку, зробили курничка, з осені на згарищі посіяли трохи жита, а весною посадили картоплю.

Не визнавав дід Свирид німецького «нового порядку» в його рідному селі, от і подався зі своєю старою в ліс. Коли я запитав, чого ж він не приєднався до партизанів, дідок, випнувши свої кістляві груди і задерши клинцювату борідку вгору, строго сказав: «Я сам собі партизан!» З подальшої розмови ми зрозуміли, що дід Свирид екіпірується і постачається головним чином за рахунок окупантів, підводи яких він підстерігає на глухих дорогах. Зрештою, про це свідчила й амуніція — дідів німецький френч і німецький кітель на бабі. Гостинні господарі нагодували нас. У діда знайшлося навіть півпляшки німецького шанпсу, настоящего уже, видать, бабою на російському поліну — від простуди. Поки ми смакували, баба без кінця охала, що пропивають, люципери, її витирання. Ми сердечно попрощалися з лісовиками і пішли далі.

На цьому Петухов закінчив свою розповідь.

Партизани слухали її з величезною увагою.

Посипалися запитання: «Де саме живе дід?», «Чи й досі там живе?»

— Будеш багато знати — лисим станеш, — відказав Петухов комусь із найдоскіпливіших партизанів. — Старі про-
сили нікому не казати, де вони оселилися.

Далі розмова перейшла на тему, яка хвилювала всіх.

— А що буде з нами, товаришу командир? — запитав Бородань.

— Нічого втішного пообіцяти не можу. Становище дуже важке, ви самі це бачите. Скажу тільки таке: залізна дисципліна, витримка, мужність і згуртованість — ось наші козири у тій небезпечній грі, на яку нам довелося піти. З-поміж нас не повинно бути жодного легкодухого, жодного, хто сіє зневіру та безнадію. На нас чекають немалі труднощі, але ми їх переборемо хоч би там що. Як ви гадаєте? — звернувся я до партизанів.

— Переборемо, товаришу командир! — дружно озвалися голоси.

— А коли переборемо, то й з цього скрутного становища вийдемо переможцями.

Я обходив гуртки партизанів, і вів з ними ту саму розмову, і з задоволенням помічав, що люди мене розуміють, вони сповнені рішучості зробити все для того, щоб виконати складне завдання, яке стоїть перед загonom. Тільки-но на сході перші сонячні промені торкнулися верховіть дерев, як повітря почало наповнюватися погрозовим гудінням. Я подивився в небо: на південь від нас, у блакитній високості кружляв двокрилий німецький розвідник.

— Тільки діждалися нагоди просушитися — і ось маєш! — важко зітхнула Марія Михеївна, забираючи розвішану білизну.

Раптом із-за верховіть східної частини лісу вирипув літак і низько пронісся над острівцем, незабаром він повернувся і перетнув болото в іншому напрямі. За третім зальотом літак накренився на ліве крило, наче намагався показати ще й свої чорні хрести зверху на крилах, зробив крутий розворот і вдарив з кулемета.

У мене тенькнуло серце: коли б хоч не запанікували, не вагітали по острівцю мої хлопці, бо все виявиться. І я щосили гукнув:

— Лежати!

Крупнокаліберні кулі з моторошним свистінням пролітали над головами, шурхотіли у листі дерев і з лясканням врізалися у болотисту землю. Хижак зробив ще один розворот і знову вдарив з кулемета. І знову кулі просвистіли над головами і градом зачмокали в багнюці.

«Невже?.. Невже помітив?» — затамовую подих і, перевівши погляд на табір, оглядаю своїх людей, які, в свою чергу, зиркали то на літак, то на мене.

Я помітив, що Філіпенкова, котра сиділа поруч мене, за кожною кулеметною чергою заплющувала очі.

— Ну, чого ото, Олено! — звернувся до неї. — Не бійся смерті, дивися їй просто в вічі, і вона відступить.

Філіпенкова глянула на мене, потім несміливо зиркнула на небо, де все ще шугав німецький хижак і, то в одному, то в іншому напрямі перетинаючи болото, прошивав його кулями...

— Я боюся. Ніяк не можу звикнути до цього... — сказала вона.

Люди здригалися всім тілом, проте лежали на місці, не подаючи навіть голосу. Адже кожен розумів, що варто фашистові виявити їх, як одразу ж сюди полетять бомби. В таборі панувала тиша. Тільки з одного боку, з-під куща, де сиділа Мотря Бельченко, долинав тонкий, ниючий дитячий плач. Жінка мовчки колихала доньку і, схилившись над нею, намагалася своїм тілом прикрити і захистити її від смерті, що з гаркотом і свистом гасала над нашими головами.

Нарешті, мабуть, витративши весь боєкомплект, гітлерівець полетів на заправку. Переді мною постало складне і тривожне питання: чи виявив нас фашист, чи ні? Будемо брати гірший випадок — виявив! Тоді треба негайно змістити місце стоянки.

— Михайле Даниловичу, ходімо в розвідку, — звернувся я до Короткова. — Нам потрібен новий острів...

Ми швидко пішли болотом на північ і знайшли друге, ще краще для стоянки місце. Там були більші кущі, і в проміжках між ними росла кривуляста вільха. Партизани неохоче взялися за носилки. Більшість не розуміла, навіщо переходити в інше місце — адже літак-розвідник полетів собі, отже, можна починати сушитися. Дехто невдоволено бурчав.

— Давай, давай швидше! — квапив я людей і сам допомагав переносити поранених.

Тільки-но встигли розміститися на новому місці і замаскуватися, як у небі знову з'явився хрестатий фашистський шуліка.

— Невже помітив?! — стурбовано мовив Долотов, сідаючи під кущ.

На півкілометровій висоті ворожий літак закружляв над болотом і раптом, мов шуліка, побачивши здобич, шугнув униз. Пронизливо, з наростаючою силою завили бомби.

Волосся стало сторч. «Помітив! Помітив! Помітив!..» — одна й та ж думка довбала мозок.

І от поруч, там, звідки ми щойно перебралися, — вогонь, полум'я і чорні клуби диму, від вибухів фугасок задвигтіла земля.

— То для нас було призначено! — сказав Коротков, не зводячи очей з місця вибухів.

Літак спустився нижче і почав прасувати болото на висоті двадцять-тридцять метрів. Ми бачили навіть голови двох повітряних піратів, обтягнені чорними шкіряними шоломами; вони зливалися з тулубами, а замість очей поблискували, наче більма дракона, великі квадратні окуляри. Роблячи крен то на ліве, то на праве крило, фашисти обстрілювали все, де на їхню думку могли переховуватися партизани. Розбійники-пірати лютували, вони щось кричали і один одному показували руками вниз, на нашу болотисту ділянку... І знову стріляли з кулемета. Вони, певно, сподівалися, що болотом побіжать перелякані люди, але все зовні було мертвим — нічого підозрілого, нічого живого. Оглушливо гуркотів мотор, дзижчали кулі, шурхотіли, наче мій батальйонного міномета, бомби. То тут, то там угору підіймалися чорно-руді стовпи болота. Глухо гриміли вибухи.

І щоразу маленька Оля, заплющивши оченята, притискувалась до грудей матері. Страшно було малій, та й не тільки їй...

Фашисти старанно прочесали болото і, даремно скинувши півтора десятка невеликих бомб та вистрілявши боєкомплект набоїв, полетіли на захід.

Люди полегшено зітхнули, — адже примара смерті, що так довго із страшним ревінням шугала над ними, зникла.

Згодом виявилось, що одна з крупнокаліберних куль убила мого коня. Жаль! Добрий, слухняний був кінь.

Табір прокинувся. Партизани, похитуючись від кволості, підводилися, йшли з кашками до болота, щоб набрати іржавої, смердючої води. Кинувши у цю рідину дві-три ложки борошна, люди розмішували її і пили. Страва була до нудоти бридка, партизани через силу ковтали її, щоб хоч чим-небудь, хоч на деякий час угамувати голод. Треба протриматися, треба вижити!.. Рештки борошна старанно зав'язували у вузлики, ховали в сумки і зберігали, як безцінний скарб.

Після сніданку затихло бряжчання котелків та ложок, над табором нависла мертва тиша. Та ось заіржали копі. Вони вже винищили, виципали траву біля кущів, де були

поприв'язувані, пооб'їдали листя і молоденьке гілля, пообгризали кору і тепер, голодні, непоєні, кликали своїх господарів.

— Хлопці, давайте збирати корм...— оголосив аврал Коротков і перший почав рвати траву.

Люди дружно взялися до роботи. Всі, хто тільки міг рухатись, рвали зелену соковиту траву, стараючись зберегти маскування, обламували молоді гілочки. Незабаром траву вискубли на всьому острові, але зібраного корму було надто мало для двадцяти шести коней. Зголоднілі тварини пожадливо з'їли невеличкі, розподілені між ними, порції і, позираючи на своїх господарів, мотали головами і нетерпляче переступали з ноги на ногу — намагалися привернути до себе увагу. Та партизани повернулися до них спинами, і коні знову тихо заїржали.

— Відолашна тварина голодна,— співчутливо промовив Петухов, облизуючи свої припухлі, вкриті смагою губи. Хоч уже понад тиждень у його шлунку, крім холодної «колотухи» з болотної води і борошна, не було нічого, він згоден був ще тиждень сидіти на цьому раціоні, тільки б не їржали зголоднілі коні, не накликали б сюди гітлерівців. «Адже тоді... що буде тоді?!» — Петухов здригнувся, бо якась конячина вимогливо заїржала, її дружно підтримали інші...

— Товарищу командир, дозвольте доповісти?!

Я підвів здивований погляд на Петухова. «Що це він має мені доповідати?!»

— Слухаю...

— Грицай розповідав: колись, ще за царя Гороха, конокради, щоб коні не їржали, причеплювали їм до хвостів грузила.

— Справді так казав Грицай? — перепитую партизана.

— Істинно так і говорив. До хвоста — гирю, і нічирк, як у рот води набере.

— Хоч ми і не конокради,— посміхнувся я,— але доведеться спробувати цей спосіб...

У декого з партизанів знайшлися порожні торбики, інші просто відривали руки слідніх сорочок, зав'язавши їх з одного боку мотузками, насипали землі і підв'язували цей груз до хвостів неспокійних тварин.

— Ну, то хай буде гречка,— задоволено говорив Коротков, оглядаючи коней.— Тепер коні наші ніби й не наші, а наче крадені...

Але коні мовчали недовго. Через деякий час вони знову почали їржати.

Тоді до мене підійшов іще один, так би мовити, знавець копокрадських звичаїв. Він запропонував якомога вище прив'язати коням голови, запевняючи, що в такому положенні вони мовчатимуть.

На превелику радість партизанів, цей спосіб виявився більш ефективним — коні справді перестали іржати. З прив'язаними до хвостів важкими торбами і високо піднятими головами, вони стояли тихо.

Партизани теж сиділи мовчки, бо в роті не вистачало слини і палюча гіркота дерла горло. Інколи жалісливо поглядали на коней. Ті в свою чергу вивертали великі очі, позирали на своїх немилосердних господарів і, здавалося, поглядом запитували: за яку це провину вони мусять терпіти таке знущання?..

О дванадцятій годині дня до мене підбіг захеканий вартовий.

— Товаришу командир, з півдня по просіці йде група німців, — доповів він.

— З півдня? По просіці? — перепитав я і подумав: «Справа кепська, адже просіка проходить усього за п'ятдесят метрів від нашого острівця». Довго роздумувати не було часу. Треба негайно діяти. Я підбіг до командира рою Долотова, який саме міцно спав, і штовхнув його в бік.

Долотов миттю проснувся і, схопившись на ноги, вишкунчився.

— Бери всі зміни поста і — до просіки! Там добре замаскуйтесь і ждiть. Стрiляти тiльки тодi, коли нiмцi пiдуть прямо на нас! Зрозумiв?

— Зрозумiв...

— Якщо треба буде — помрiть, а фашистiв сюди не пропустiть!

— Бiть не пропустити! — повторив Долотов i побiг виконувати наказ.

«Звiсно, слiдiв сюди немає, вони схованi в болотi... — мiркував я. — Але конi можуть нас пiдвести...»

Дехто з поранених чув пoвiдомлення вартoвoгo i мiй наказ командирy вiддiлення i тепер стурбoвaнo стeжив зa пiдгoтoвкoю до зустрiчi з вoрoгoм. Кiлькa партизанiв — aвтoмaтники i кулeмeтники з двoмa рyчними кулeмeтaми — слiдoм зa Дoлoтoвим пoбiгли у нaпрямi пpoсiки. Пaртизaни з iнших вiддiлень, a тaкoж лeгкoпoрaнeнi, нe чeкaючи кoмaнди, хaпaли збрoю i пiдхoдили до мeнe, гoтoвi в пeршy-лiпшy хвiлину викoнaти бyдь-який нaкaз.

— От що, товаришу,— звернувся я до Мовчуна.— Відповідальних за коней негайно відрядити по своїх місцях. Адже коли біля коней стоять люди, коні поводяться спокійніше.

Мовчун подався виконувати наказ. Тим часом партизани ретельно перевіряли зброю і набої.

Коли люди почали підходити до коней, деякі з них жалібно заіржали. Поранені, кусаючи губи, з тривогою дивилися в той бік.

— У чому справа? Чому іржуть коні? — запитували Філіпенкову.

— Спокійно, спокійно, це до них підходять наші,— пояснювала та.— Зараз перестануть...

Справді, незабаром коні втихомирилися, притихли.

А гітлерівці підходили все ближче і ближче. З болота виразно долиняло чалапання багатьох піг. Отже, ворог був уже не далі, як за двісті метрів.

І раптом напружену, гнітючу тишу порушив плач дитини. Плакало хворе маля Мотрі Бельченко. Я з досади махнув рукою: «Ще цього не вистачало!»

Партизани хапалися руками за голови, затуляли долонями вуха, тільки б не чути цього плачу. Та дитя не переставало плакати. Що ти йому зробиш, маленькому, хворому.

До Бельченко, яка, сидячи під кущем, колихала немовля, один по одному підходили партизани. Кожен з них по своєму намагався забавити маля, але воно вже нічого не чуло і не бачило.

Дитина згорала від високої температури і, помираючи, чи то плакала, чи то стогнала. Бідолашне почало задихатися й харчати і незабаром померло на руках нещасної матері в присутності багатьох партизанів.

Фельдшер Гуревич, який цілий день не відходив од маляти, намагаючись своїми немудрими ліками вирвати маленьке життя з цупких обіймів смерті, тепер звівся на ноги і безпорадно розвів руками: мовляв, усе, кінець...

Убита горем Мотря Бельченко не могла стримати ридань. Руки в неї тремтіли, усю її судомило. Втративши контроль над собою, вона заголосила.

— Тихіше, тихо! Замовкніть! — пошепки благали її партизани.— Не будьте ж дитиною!..

Гуревич показував жєстами бійцям, що, мовляв, треба забрати в неї дитину.

А чалапання в болоті ставало дедалі виразнішим. Здавалось, то бредуть не фашисти, а сама ненажерлива смерть. Партизани, боєздатні поранені, медсестра Філіпенкова, очо-

лювані Долотовим, уже зайняли оборону. Туди ж, рачки, тягнути по землі сумки з гранатами, підповзали деякі важкоранені.

Я гадав, що просікою просувалося одне відділення карателів, та зараз уже виразно було чути, що болотом іде щонайменше взвод фашистів.

Напруження в загоні зростало.

— Друзі,— тихо сказав Коротков, оглядаючи бійців, що лежали поруч,— головне — спокій і витримка. Дамо їм бій на болоті,— і, бажаючи зняти велике нервово напруження, він почав неквапливо крутити цигарку, а скрутивши, поклав її за вухо, кажучи:— Закурю після бою.

Поранений в обидві ноги, сухорлявий, оброслий рудою щетиною боєць Шилкін, який з непослабною увагою стежив за кожним рухом Долотова, зрозумів, що надходять критичні хвилини, і собі почав готуватися до бою. Перемагаючи нестерпний біль ран, що ятрилися, він підвівся на носилках, долонею витер спітніле чоло, витяг з-під шинелі три гранати Ф-1, уважно оглянув їх і, відігнувши вусики запобіжних шпильок, поклав біля себе. Потім виїняв з кишені гімнастерки фотокартку і довго вдивлявся в дорогі для нього обличчя дружини й дочки. Поцілував фото, сховав назад до кишені, правою рукою взяв гранату і, ніби визначаючи її вагу, кілька разів підняв перед собою.

Колесников, котрий лежав поруч, задрісно стежив за товаришем. Він не міг узяти до рук гранати, і власне безсилля лютило його.

— Друзе, тільки не кидай мене... прохаю, благаю: з останньою гранатою лягай прямо на мене... груди на груди. Помремо разом... Побратими відплатять за нас, помстяться фашистам...— жалібно благав Колесников.

А гітлерівці вже зовсім близько. Вже добре чути їхні розмови.

Я затаїв подих. «Так, саме там, звідки долинали чавкання, загін переходив просіку...»

У таборі наче все вимерло. Куці і ті ніби застигли, прислухаючись... А гітлерівці, як павмисне, чомусь зупинилися і тупцями на одному місці.

«Невже?.. Невже?!.» — свердлило мозок запитання.

І ось зовсім близько пролупала німецька команда. Мене всього наче пройняло струмом. «Ну, мої орлята, приготувались!» — сказав я про себе і приготував до бою автомат. І ця німа команда «приготувались, друзі!» хвилиною пройшла по цепу партизан, які лежали в засаді. Підвелися стволи куле-

метів і гвинтівок, захиталися голови, кожен шукав собі ціль у проміжках між кущами. Кожен чекав, що ось-ось із-за кущів і стовбурів вільхи покажуться карателі і почнеться бій, страшний бій, ставка в якому — життя, своє і життя друзів.

Я знову окинув тривожним поглядом партизанів. Зустрівся з очима Короткова, Долотова, Петухова, Козакова, Козленка, Ткачука та інших бійців. В їхніх очах я прочитав рішучість битися до останньої краплі крові, до останнього подиху.

Всі кулі будуть випущені по ворогу, лише останню кожен збереже для себе. Всі гранати полетять у фашистів, лише остання розірветься біля серця.

На зосереджених, суворих обличчях партизанів можна було прочитати: живими не здамося. Руки ще міцніше стиснули зброю. Ми готові до бою. Ми на все готові!

Фашисти пройшли просікою, минувши наш табір. Напруження у загоні поволі почало спадати. А за півгодини над болотом знову запанувала зловісна тиша. Порадившись з Коротковим, вирішую вислати розвідників, та раптом на північ від острівця, розтинаючи лісову тишу, нервово зататакав ручний кулемет.

«Наш, Дегтярьова», — визначив я, все ще прислухаючись до стрілянини. Ось кулемет дав довгу, очевидно, на весь диск, чергу і замовк. Слідом за цим одна за одною глухо вибухнули дві гранати. А згодом почувся ще один вибух, який луною віддався у болоті. За ним ледве чутно долинули окремі автоматні черги і пальба з гвинтівок.

— А це вже німецька зброя запрацювала, — зробив висновок Коротков.

Та ось стрілянина вщухла. А згодом лісова луна знову донесла поодинокі постріли з гвинтівок та окремі автоматні черги. Знати б, що відбувалося там. Ясно було одне: там був ворог. А що стрілянина дедалі більше переміщалася ліворуч, можна було зробити висновок: гітлерівці просуваються в західному напрямі.

Як завжди в напружені хвилини, тяжкопоранені пошепки схвильовано запитували:

— Де? Де командир?

І ті, що були поруч, відповідали:

— Тут, з нами. Он він сидить під кущем.

— А що він робить? — допитувались тяжкі.

— Протирає обійми пістолета.

Поранений полегшено зітхає, просить попитувати води і потім злову лягає на свої посылки.

А ось за два кроки від мене зупинився наш наймолодший партизан — п'ятилітній Вася Бельченко. Він стоїть, копірсається пальцем у носі і дивиться на мене своїми світлими оченятами.

— Ти що хотів, Вітю? — питаю хлопчика.

— Нічого. То мама послала, щоб я подивився, що ви робите...

— Іди до мами і скажи, що я відпочиваю.

Вітя не поспішаючи пішов до матері.

— Юхимовичу, зараз стрілянина перемістилася в той квадрат, де замасковані наші найтяжчі...— сумно каже Коротков.

Я нічого не відповів. Важко було на душі. Ой як важко! Ну що тут вдієш?! Вислати бійців з кулеметом?.. Але ж ворог поруч, з болота без шуму не вилізеш. Так у мовчанні минув деякий час. Та ось у північно-західній стороні затріщали кущі, потім захлюпало болото.

Я вклав обойму в пістолет і, сховавши його в кобуру, встав, прислухався. Всі підвелися, насторожились. Стрелова з своїми малими заметушилася, поквапливо чіпляючи свої вузли і торби на плечі.

Тріск сухих гілок і чалапання в болоті швидко наближалися. Я показав руками, щоб усі сиділи на місцях. Спокійно, спокійно, і все буде гаразд. А сам почав пробиратися поміж кущів і носилок з лежачими пораненими до того краю острівця, звідки наближався підозрілий шум і чвакання. За мною йшов Коротков. Вирішивши зупинити небезпеку подалі від табору, я стрибав з купини на купину назустріч шуму, але Коротков схопив мене за руку.

— Не треба вам, Юхимовичу, ризикувати першим. Я піду сам.— І він рішуче випередив мене. Я зупинився. Справді, Михайло Данилович мав рацію: командир повинен ризикувати собою з розумом, бо безглузда смерть — це ганьба! Провів поглядом Короткова, який швидко зник у кущах, і присів на купину. Один по одному до мене підійшли озброєні командири роїв Долотов, Козаков та кілька партизанів. Я показав їм, де залягти. Шум і хлюпання болота вже були зовсім поряд. Ставало очевидним, що болотом бреде один чоловік.

Через деякий час з кущів вигулькнув присадкуватий, у подертій косоворотці хлопець років двадцяти і за ним Коротков. Незнайомець був увесь мокрий, виквацований у багнуку, за його плечима на ремені висів ручний кулемет Дегтярьова.

Я глянув на обличчя юнака з великими світло-карими стомленими очима, на здоровенну гулю над лівою бровою, на подерті штани й сорочку і запитав:

— Хто ти такий?

— Я...— Юнак оглянув мене, Короткова, партизанів, котрі стояли поруч, і, зрозумівши, що натрапив на один з партизанських загонів, сказав:— Я Вабловський, кулеметник з сусідньої партизанської бригади.

— Хто у вас командир?

— Підполковник...

— Від кого тікаєш?

— Від карателів...

У мене тенькнуло всередині: боявся чорних вістей, боявся почути, що вся партизанська бригада розгромлена. Я вирішив позбутися небажаних свідків розмови з прибулим, жестом зупинив готового до розповіді Вабловського і наказав:

— Усі йдіть на свої місця!

Короткову зробив знак, щоб той залишився. Присів на суху кушину. Коротков і Вабловський сіли поруч на траву.

— Де зараз бригада?

— Не знаю...

Вабловський долонею провів по спітнілому чолу і почав розповідати:

— Бригада вела бій на переправі. Я, значить, і другий номер, Іван Іванисенко, з одним кулеметом прикривали лівий фланг третього батальйону. У запалі бою ми незчулися, як бригада відійшла, а коли схаменулися, було вже пізно її шукати. Куди не поткнись — чути німецькі команди і тріскотняву їхніх автоматів. Уже, значить, шосту добу, це по-моему, а Іван запевняв, що вже йде сьома доба... Словом, з тиждень, як ми голодні, мов ті вовки, бродимо по лісі, намагаючись вирватися з ворожого оточення, але всюди, куди ми потикалися, натрапляли на німців. Від несподіваної зустрічі з нами фріци на якусь мить розгублювалися, а ми, значить, дррр!.. коротеньку чергу з кулемета й одразу ж зникали в лісових нетрях. Опам'ятавшись, гітлерівці палили з автоматів, кулеметів, гвинтівок, та за нами тільки смуга лягала... А сьогодні, оце ранком, ми, вже зовсім вибившись із сил, прилягли перепочити в певисоких кущах. Прилягли, значить, і заснули. Не знаю, скільки часу ми спали, тільки раптом, як крізь сон, чую чийсь, значить, кроки, якусь тріскотню. Прокинувся, дивлюсь, а за п'ятнадцять метрів — зелені мундири: німці прямо на нас розгорнутим цепом ідуть, й інтервал між солдатами — один-два кроки. Я вмить куле-

мета на куц та як сипону на весь диск. Кількох фашистів одразу зрізав, решта попадали на землю. Мій напарник Іван схопився, наче ужалений гадукою, і, змакітривши, що й до чога, вихопив з-за пояса гранати і, значить, р-раз, два — жбурнув їх прямо па голови фріцам. Ну, думаю собі, робити тут нам більше нічого! Тим більше, що вже випустив по фашистах останній диск. «Тікаймо, Іване!» — крикнув я, схопився і побіг. Згодом оглянувся. Бачу, Іван третьою гранатою замахується, «лимонкою»! Та, видно, через поспіх черетримав її в руці. На моїх очах Івана не стало...— Тут оновідач замовк, вступивши в землю очі, важко зітхнув.— Далі я біг, майже не оглядаючись, поги самі кудись мене несли. Опам'ятавшись, фріци почали палити з автоматів і кулеметів. Пробігши з півкілометра, значить, повернув ліворуч. Перед очима чорні метелики літають, але думка працювала чітко: в лісі достобіса фашистів, і я можу від одних утекти, а на інших нарватися. На ходу дістав з кобури парабелума, звів на бойовий звід і, стискаючи рукоятку в руці, біжу, значить, щодуху далі. Ех, думаю, помирать, так з музикою! Може, ще перед своєю загибеллю приголублю хоч одного фашиста!

Біжу густим лісом між кущів та папоротників. Раптом поперед мене з чагарника показалася чиясь білява голова і хтось закричав:

— Стій! Хто такий?!

«Засада!» — блискавкою майцнуло в голові. Не цілячись, вистрелив. І тут, коли між нами лишилась відстань зо три кроки, я побачив, що мене хотіла зупинити дівчина. Білявенька така. Вона з жахом в очах, з відкритим ротом мовчки впала на землю. А ще далі, під наметом з плащ-палаток, на квітчастій ковдрі лежали, очевидно, поранені. Один з них, чорнявий такий, з пов'язкою на лобі, бачу, вступив у мене сповнений ненависті погляд і поквапливо ставить па бойовий звід гранату РГД.

Я круто повернув ліворуч і побіг далі. Біг, значить, біг, потім звернув у болото. Думав, що тут паневне немає нікого. А виходить, значить, помилився, тут ви...

— Ах ти, негідник! Що ж ти накоїв?! — з болем і гнівом витріщився я на нього.— Ти ж навів фашистів на моїх людей! Тебе розстріляти мало!..— А моя рука в цей час сама потяглася до кобури.

— Стріляйте!.. Я заслужив!.. Але я не боягуз!..

Кобуру я розстебнув, однак пістолета не вийняв, якась сила стримала мене від необдуманого кроку.

— Чому ти не лишився захищати поранених?

— Я сам безпорадний... У мене ж у кулеметі немає жодної кулі...— І Вабловський пальцями заторохкотів по порожньому диску.

— А скільки, по-твоєму, ти пробіг від намету поранених, поки потрапив до нас? — спитав Коротков.

— Не знаю...

— А все-таки?

— Кілометрів зо два буде.

«Негайно треба бігти до поранених!» — приймаю рішення.

— Коротков! Два відділення, два кулемети і щодуху туди!..

— Єсть!..— Коротков побіг до табору.

У цю мить розкотисто долинуло кілька майже одночасних вибухів гранат. Я аж здригнувся. Далі швидко дістав з польової сумки схему і компас. Зорієнтував схему і спитав якимось хриплим, не своїм голосом:

— Де, по-твоєму, вибухнули гранати?

Вабловський показав напрям. Ніби підтверджуючи правильність його слів, звідти знову почувлися два дужих вибухи. Ці вибухи прогуркотіли набагато сильніше за попередні. Боляче защеміло серце. Затремтіла схема в руках, заколивалася стрілка компаса. Я заплющив очі. «Друзі мої!.. Друзі мої!.. Дорогі мої!..» Сумніву бути не могло. Тікаючи від карателів, Вабловський випадково натрапив на секретне місцезнаходження наших тяжкопоранених, і гітлерівці, переслідуючи партизана, знайшли їх. Вибухи говорили мені багато про що. Адже в них для самооборони було лише півдюжини гранат...

Спершись ліктями на коліна, я обхопив руками голову. У розпаленій уяві одна за одною вимальовувалися жахливі картини загибелі Маші Єфімової і тяжко поранених товаришів.

Ось по лісу з гвинтівками і автоматами, зігнувшись, злодійськи скрадаючись, по свіжому сліду йдуть фашисти. За кілька кроків від плащ-палаток вони зупиняються і ще більше втягують голови в плечі, наставляють стволи автоматів і гвинтівок у груди прикутих до носилок тяжкопоранених. А Маша?! Чи не вбив її випадково оцей бовдур? Пригадую його розповідь: «Білявенька дівчина... впала на землю». Могла впасти навмисне, щоб куля не зачепила. Я знав, що Маша ніколи не підніме руки вгору і не побіжить! Вона залишиться на своєму посту, хоч би там що. В моїй уяві перед чотирма носилками з чотирма тяжкопораненими з'явилася світла голівка Маші. А за кілька кроків стоять людиноподібні брудно-зелені потвори, які вп'ялися в партизанів

налитими кров'ю очищами. Наперед виходить довготелесий сбер і гаркавить: «Рус, здавайсь!»

Та радянські партизани не здаються. «Смерть шакалам!» — вигукує Яша Грицай, замахуючись гранатою. «Смерть гадам! — гукає інший поранений. — За Вітчизну!»

І граната за гранатою летять у гітлерівців. Вогонь. Дим... А далі?.. Потім вони обнялися і — прощайте, рідні, близькі, прощайте, бойові друзі! Ми чесно помираємо. До вас єдине прохання: не забудьте нас, відплатіть ворогові! Не забудьте!..

Два сліпучих вогнених спалахи, два дужих вибухи протитанкових гранат стрясають землю так, що гучна луна покотилася лісом. І цю вибухову хвилю, яка сповіщала, що перестали битися гарячі серця месників, я відчув усією душею. Мені стало моторошно, здригнувшись, розплющив очі. Переді мною, похнюпившись, сидів винуватець цієї страшної трагедії.

— У-ух, негідник! — крізь зуби просичав я. — Розстріляти тебе мало! — І голос мій немов надломився. — Ти розумієш, що ти накоїв?!

— Я... Я... — винувато почав партизан. — Хіба ж я навмисне?..

— Ти показав фашистам дорогу, ти видав їм наших найтяжчих поранених, і вони загинули!.. — Я задихався і після невеликої паузи додав: — Але цього мало, ти ще зробив слід до нас. Хай-но тільки прийдуть гітлерівці сюди!..

— Я винен... Стріляйте!.. — тремтячим голосом сказав Вабловський. Але за хвилину підвів блискучі, повні сліз очі і попросив: — Товаришу командир, пощадіть мене, я краще загину в бою... Важко помирати від своїх... Адже я не навмисне, не хотів... так вийшло...

— Хотів — не хотів!.. — І я різко махнув рукою. — Забирайся геть! Негайно!

Вабловський підвівся і переступив з поги на погу. Віл, видно, не розумів, куди саме йому забиратись: назад до лісу чи, може, в наш табір...

Підвівся Коротков. Чуйпа, бувала людина, він зрозумів, що я страшенно розлючений і не можу бачити перед собою винуватця загибелі товаришів. Михайло Данилович підійшов до Вабловського.

— Іди, хлопче. — І Коротков злегка штовхнув його в бік табору.

Вабловський нарешті вийшов з оціпеніння і, похитуючись, пішов до табору.

Я сидів у глибокій задумі: «Страшно навіть подумати,

що сталося. Який страшний збіг обставин... Варто було Вабловському побігти не в той бік чи раніше звернути праворуч або ліворуч, — і карателі погналися б за ним, а йому одному в такому великому лісі можна було безслідно зникнути... Та сталося найгірше! Рятуючи своє життя, він поставив під удар п'яťох товаришів. І друга непоправна вина — те, що він зробив слід аж сюди, до госпіталю поранених і хворих. Тепер і сюди прийдуть фашисти. Неодмінно прийдуть...»

Коротков, мабуть, уперше бачив мене в такому гніві і тому, виждавши трохи, обережно почав:

— Петре Юхимовичу, Вабловський тікав від гітлерівців, не маючи жодної кулі, він не знав, куди тікає, не міг знати, що його слід може привести фашистів до наших людей і до нас...

— Ну, подумаєш, накричав... А що б ви зробили за таке? По голівці б погладили, так?! — уїдливо спитав я.

Нібито не помічаючи мого тону, Коротков спокійно вів далі:

— До кожного вчинку людини треба підходити, зваживши всі за і проти, треба розсудити по-більшовицькому, об'єктивно...

Я сердито глянув на Короткова. Нащо він мені лекцію читає?... Це якщо кожен отак почне!.. Треба бути на висоті!..

— Тут я командир...

— У вас ніхто не відбирає цього права, — зпизав плечима Коротков. — Але я, як комуніст, просто висловлюю свою думку. Партія вчить нас чуйно підходити до людей, принципово приймати рішення, а не в приступі гніву...

Я задумався. Заплющив очі. Пригадав слова комісара бригади Антонова: «Вірю... високе звання комуніста ти з честю пронесеш через усі тяжкі випробування». Перед очима стояв дорогий образ Пилипа Васильовича Антонова.

— Я думаю так, — по хвилиній мовчанці озвався Коротков. — Вабловському треба дати кілька заряджених дисків і разом з нашою ударною групою послати назустріч гітлерівцям. Хай першим зустріне своїх переслідувачів і загладить свою провину.

— Гарзд...

У цю мить до нас підійшов Вабловський. Він побував у таборі загону, на власні очі побачив, що це небездатна група тяжкопоранених і хворих, і сам жахнувся, коли уявив, що гітлерівці можуть сюди прийти, бо його слід веде на острівце.

— Товаришу командир, дайте мені набой, я піду й закрию фашистам дорогу до табору.

— Гаразд, підеш разом з нашими товаришами.

Пославши в засаду відділення Долотова, підсилене кулеметом Вабловського, я віддав наказ усім готуватись до походу, старанно замаскувати і сховати сліди перебування нашого загону на цьому островці. Могилку зрівняти з землею і замаскувати. Кожну ганчірку, кожен бинт, кожен папірець чи то недокурок законати і замаскувати. Перевірити справність зброї, добре її протерти. Заново перевзутися, дбаючи, щоб у поході онучі не терли ноги. Повагом обійшов весь табір, віддав необхідні розпорядження, далі пішов на своє місце і приліг на плащ-налатку.

«Оце так стаповище. Оце так діла... І як усе сталося несподівано, як жорстоко! — думав я.— Що робити?.. Куди йти?..» Виймаю з планшетки схему-карту лісу, уважно її вивчаю. Тут треба добряче подумати. Все до деталей зважити і вирішити... Тільки б не помилитися, не прорахуватися... Адже помилитися я не маю права!

Підводжу голову, бачу: за кущем грають у шахи завзяті шахісти Володя Таразаров і командир рою Мовчун. От, справді, мовчун так мовчун! Від нього я не чув зайвого слова, крім: «Єсть, товаришу командир!» Мабуть, такий мовчазний був і його пращур. Звідти і прізвище своє одержав: Мовчун! Це вже, мабуть, у них у крові, фамільна традиція!

Раптом приблизно за три сотні метрів зататакали два кулемети.

«Одна черга, друга, третя,— про себе лічив я.— Це наші! — одразу визначив.— Так, наші! Наші!..»

Всі, хто міг, посхоплювались на ноги і почали прислухатися.

Зустрівшись із стурбованим поглядом Козакова, пальцем покликав його до себе. Той швидко підбіг.

— Зі своїми людьми займи північний берег островця. Це на всякий випадок.

— А може, бігти туди, де наші ведуть бій? — спитав сержант.

— Ні. Не гарячкуй! Роби, що сказано!

— Єсть!.. — Козаков крутнувся на каблуках і побіг.

До мене підійшов Коротков.

— Гітлерівців треба за всяку ціну зупинити, треба протриматись до смерку!

— Так, треба...

— Ану, всі тихо!.. — звернувся він до партизанів.

— Наші «дегтярі» припинили вогонь, б'ють німецькі автомати і кулемети,— пояснив мені Коротков.

— Так. Вірно,— погоджуюся з ним.— Що ж там відбувається?

Згодом стрілянина затихла, і в лісі запанувала моторошна тиша. Схоже на те, що фашисти, наткнувшись на нашу засаду, залягли, потім відкрили безладну стрілянину і відійшли.

Посилати зв'язкового не наважувався. Адже безшумно він не пройде через болото. А гітлерівці, може, зараз зовсім близько, причаїлися і слухають. Визначать, що рухається одинак, перехоплять його або ще гірше: відріжуть наше прикриття — групу Долотова. Ні, тут треба бути обережним. Долотову там видніше. Дозволить обстановка — він сам пришле людину.

Через деякий час, стомлено бредучи через болото, показався Долотов. Розчервонілий, задоволено усміхаючись і поблизкуючи очима, він доповів:

— Порядок, товаришу командир! Я навіть, по правді признатися, сам не сподівався, але тепер переконався — у лісі німці похливі, як ті зайці. А спочатку бігли сміливо. Обер-сфрейтор тримав на повідку великого вовкодава. Він їх вів точно по сліду Вабловського. Знали, гади, що партизан вистріляв диск і тепер безпорадний. От і лізли напролом. Ну ми їх трохи остудили. Зустріли по-партизанськи. Як учили з двох кулеметів! Різонули під корінь! Так різонули, що вовкодав і гавкнути не встиг. Чотири фріци й пес богу душі віддали... Решта построчила, постріляла для годиться, та й повернула назад. Словом, дали фашистам прикурить! Вабловський молодець! Оце кулеметник! І сміливий, як чортяка. Замінив диск і кинувся бігти за фріцами. Хлопці за ним. Насилу зупинив їх. Навіщо пертися на рожен? У лісі ж повно фашистів, можна легко у ворожу пастку вскочити. Завдання ми виконали, фашистів відкинули. Сьогодні більше не полізуть. Я так думаю. Хлопців залишив в обороні, а сам оце вирішив прийти доповісти...

— Молодець! — І я міцно потис руку Долотова.

Розділ шостий КАРАТЕЛІ ЙДУТЬ ПО СЛІДУ

Близько півночі ми з великими труднощами вийшли з болота і попрямували на захід. Цього разу перехід через болото був ще важчим. Люди по груди занурювались

у буру рідину, часто спотикалися, падали. Насичений про-тухлою водою одяг прилипав до тіла і заважав рухатися. А рухатися треба було, щоб якомога далі відійти від острів-ця, який служив нам затишним притулком, а тепер став небезпечним місцем. Кожен розумів, що фашисти ввечері не наважилися розпочати операції, але вранці обов'язково почнуть прочісувати цю ділянку лісу.

Тонкий і густий вільшаник, через який просувався загін, тріщав, плутався в ногах, заважаючи йти. Зголоднілі коні то пожадливо хапали губами зелені гілочки, то, нагинаючись до землі, на ходу скубли траву. Все це робило шум, тріск і тупіт у лісі ще голоснішим, ще більшим.

Карателі не могли не чути цього таранного походу. По шуму, що здійнявся в лісі і все переміщався на захід, можна було досить точно визначити напрям нашого руху. Та ми не приховували свого просування на захід, а, навпаки, зумисне, зчиняли шум — адже нечутно загін однаково не зміг би вийти з болота. До тріску сухого гілля і чва-кання копит час від часу долучалися наперед домовлені команди.

— Третя рота, тихіше!

— Автоматники, підтягнись!

Гітлерівці не могли цього не чути. Нам потрібно було створити враження, що лісом ідуть великі сили партизанів. Адже ворог був певен, що малі партизанські загони і групи завжди пересуваються нечутно і непомітно.

Можна було подумати, що ми припустилися великої помилки, рухаючись так необережно. Та насправді це робилося навмисне. Ми вирішили зманеврувати, збити карателів з пантелику.

Так ми йшли близько кілометра, після чого зробили при-вал. Я обійшов колону і всіх попередив:

— Пошуміли трохи і досить. А тепер — анічичирк! Тих-ше води і пижче трави! Йти навшпиньках, без жодних ба-лачок, без брязкоту і ні в якому разі не курити.

Знов рушили, але круто взяли ліворуч і глухою лісовою стежкою пішли на південь. Я вийшов з колони й почав при-слушатися. Чую, в колоні щось торохтить: тррр!.. тррр!.. Що крок, то й тррр!.. Що ж воно? Патрони в диску?.. Ні, звук трохи не той... Коли торохтіння порівнялося зі мною, я схопив за руку партизана, що йшов у колоні, і потягнув його до себе. Це був однорукий Володя Таразаров.

— Що в тебе в торбі торохтить?

— Шахи.

— Негайно або ж викинь їх, або зроби так, щоб вони не торохтіли.

— Ну, як можна викинути?.. Де я тоді їх знайду?..

Володя зняв з плеча торбу, однією рукою і зубами спритно розв'язав її, вийняв шахівницю. До нього підбіг його постійний партнер по грі Мовчун і допоміг напхати в шахівницю трави, після чого сховав її у свою торбу. Що то запеклі шахісти! Зрештою, це й добре: раз узяти в цей небезпечний похід шахи, значить, вірять: ще не раз, не одну партію зіграють.

Ішли повільно, суворо додержуючись тиші. Часто зупинялися, завмирали, затамувавши подих, прислухалися до загадкових лісових звуків. Та вухо не вловлювало нічого підозрілого,— здавалося, поблизу не було жодної живої душі.

За кілька сот метрів стежки, по якій ми просувалися, перетнула лісова дорога. Я зупинив колону і разом з Коротковим та Долотовим вийшов вперед. Коротков, присівши, промацав усю ширину дороги. По второваному колесами вологому суглинку неважко було визначити, що тут проїхало багато підвід. По узбіччях дороги були свіжі, добре втоптані стежки.

— Та-ак!.. Тут до біса пройшло карателів,— зробив висновок Долотов і почухав потилицю.— Може, потопасмо за ними, в гості?!

«Вони тут пройшли, і ми пройдемо»,— вирішив я і наказав Долотову:

— Давай сюди колону. Підемо по цій свіжовтоптаній дорозі на схід.

Ми звернули на дорогу і ще з більшою обережністю почали просуватися на схід. Попереду йшли Коротков, Вабловський і Козленко. Я на чолі колони, поруч з автоматником Петуховим ішов Долотов, а за ними вже тягнулася ланцюжком колона.

Коли ми пройшли понад дві сотні метрів, Петухов занепокоєно глянув на мене.

— Адже це дуже небезпечно, ризиковано йти по цій дорозі,— з тривогою сказав він.— Ясне діло, вона приведе нас прямісінько в лапи гітлерівців...

Петухов глянув на Долотова, який спокійно й мовчки йшов за командиром, важко зітхнув і сказав:

— Найстрашніше — якщо наскожимо на німецьку засідку...— При цих словах він ще міцніше стиснув у руках автомата, який висів у нього на грудях і стояв на бойовому зводі. Досить було натиснути на спусковий гачок, як зі ствола так і вирине смертоносний вогонь.

Хвилиювався не тільки Петухов. Хвилювався і я. Вже давно треба було б звертати з дороги вбік. Я це добре розумів. Але йти лісом у таку темну ніч, коли на кілька кроків уперед нічого не видно, значить, знову зчиняти великий шум, який, ясна річ, видасть нас гітлерівцям. Треба було вийти на стежку, яку я ще вдень, проглядаючи карту, облюбував, звернути по ній праворуч і тихо йти далі наміченим маршрутом. Та стежки все не було й не було. «І де вона в біса, та стежка? — думав я. — Чи, може, ми вже проминули її?.. Наче ні... Я ж дивлюсь пильно... А втім, усе може бути...»

Коротков теж почав нервувати. Він не міг сказати з певністю, яку відстань ми пройшли по дорозі, але точно знав, що стежка на південний схід має бути десь поблизу. Час від часу Коротков присідав, вдивляючись у верховіття сосон, — намагався знайти невеличку прогалину між гіллям і вже по ній — стежку.

— Невже проминули? — тривожився він і сам себе заспокоював: — Не може бути... вона, певно, трохи далі.

Проте думка, що він прогледів стежку, дедалі більше мучила Короткова, і він почав уповільнювати кроки, щоб почекати мене і сказати про свої сумніви. Я порівнявся з Коротковим і, розуміючи його тривогу, почав шукати клятву стежку. Ми обидва присіли і майже одночасно побачили невеличку прогалину у верховітті, схопилися на ноги і мало не побігли, орієнтуючись по тій прогалині; і яка ж то була радість, коли згодом під ногами ми відчули твердий утоптаний ґрунт.

— Ось вона, капосна!.. — мало не закричав Коротков.

І враз так легко стало на серці, ніби якась важка брила завалилася з нього... Не зупиняючись, загін звернув у ліс. Темп руху одразу ж уповільнився, бо в лісі була така темрява, хоч в око стрель — нічогосінько не побачиш. І стежку, що вужем звивалася поміж високими стовбурами сосон, ми знаходили навпомацки, тільки по тому, що вона була добре втоптана, тоді як навколо лежав товстий і пухкий настил хвої.

Через деякий час я звирив напрям нашого руху по компасу. Бачу, це все-таки не та стежка, на яку я розраховував звернути... Вона все більше відхилялася на схід. Робити нічого. Пройдемо трохи в східному напрямі, а трапиться попутна доріжка — повернемо на неї. Але попутної дороги все не було й не було. А ця і далі вела загін у південно-східному напрямі. Через півкілометра трапилася вузька просіка. Без вагань вивели загін на неї і повернули праворуч. Тепер ми рухалися точно на південь. На просіці росла висока трава, зголоднілі коні жадібно накинулися на соковиту поживу, рух

колони настільки уповільнився, що я, за порадою товаришів, вирішив зробити привал: і люди перепочинуть, і коні підготуються. Тоді як передні, попадавши на землю, вже з приємністю відпочивали, решта загону ще підходила, підтягувалася. Люди мовчки клали носилки з пораненими на траву і стомлено лягали на зелений холоднуватий килим.

Семен Рижов і Петро Ткачук, які прикривали колону, прилягли на просіці. Ткачук солодко потягнувся і аж підскочив від несподіванки — його рука торкнулася холодної ізоляції німецького польового кабеля.

Треба сказати, що Ткачук був охочий на всякі витівки, любив розігравати товаришів, постійно шукав, з чого посміятися. Ось і тепер, обмацавши кабель, він підтягнув його до себе і, наперед тішачись тим, як він реготатиме, поклав кабель на шию Рижову. Той схопився, як ужалений гадюкою, і, взявши кабель у руки, оторопіло м'яв пальцями скручені дротики в чорній ізоляції.

— Петре, — почав він пошепки, але грізно, — за такі жарти...

— Тихіше... — зупинив його Ткачук, — тут десь німці. Давай порвемо! Коли навіть і почують нас, то не зможуть доповісти вище. — І він почав крутити жилистий кабель.

— Так до ранку не перекрутиш... — нетерпляче зауважив Рижов і почав гризти скручені дротики зубами.

— Шкода твоїх зубів, Семене...

Рижов мовчки гриз далі й за хвилину простягнув Ткачуку один відкушений уже кінець.

Ткачук повертів у руках кабель і з юнацькою цікавістю запитав:

— Як ти думаєш, куди він веде?

— Зараз перевіримо...

Та перевірити, куди веде телефонна лінія, вони не встигли. Неподалік від них, у північному напрямі, на просіці почулися лайливі німецькі голоси.

— Ага, гади, захвилювалися...

— Петре, негайно до командира!..

— А ти будь тут, перекуси другу жилку, не давай їм налагодити зв'язок...

Обминаючи носилки з пораненими і коней, що паслися, Ткачук ненароком зачепився за чийсь погу і мало не впав.

— Ой, кого це я... Вибач, Олено, — зашепотів партизан і, випроставшись, побіг просікою далі.

Філіпенковій здавалося, що вона оце тільки-но опустилася на траву, а, виходить, уже й заснула. Раптом вона почула

Белькотіння німця. Філіпенкова здригнулася, тисячі мурашок забігали по спині. Вона розуміла німецьку мову. Якусь мить жіпка прислухалася, далі підвелася, взяла медсумку на плече і поспішила в голову колони.

Ткачук уже доповів мені про кабель і німців. У цю хвилину до нас присіла захекана Філіпенкова. Вказуючи на північ, вона питала:

— Чуєте? Там німці. Розумієте, один каже другому. — Оленин голос тремтів від хвилювання: — «Це партизани. Русіше партизанен!..» А другий сумнівається: «А може, і свої». — «А зв'язок обірвали свої?!» — не здається перший. «Кони могли випадково порвати кабель!..» — стояв на своєму другий.

«Так, так... Значить, нас помітили». — І я звернувся до медсестри:

— Олено, тільки спокійно! Ти вся тремтиш.

Філіпенкова мовчала. Я прислухався. Белькотання фашистів не припинялося. Чути було кілька голосів. «Туди приблизно метрів триста», — визначив я про себе. Виходить, неподалік стоїть ворожа варта. Вона помітила нас і б'є тривогу. Треба негайно йти звідси, йти, поки не пізно. Адже тут до нас — рукою подати. Можуть обстріляти з кулеметів і мінометів!..

Я, Коротков і ті, що були поруч, підвелися. Слідом за нами піднялися всі і мовчки попрямували просікою далі на південь. Йшли поквашливо, майже не додержуючись тиші. Оскільки вже нас виявили, то хай знають, що нас немало!

Ми пройшли просікою близько кілометра і, натрапивши на найкращу лісову дорогу, круто повернули праворуч, на захід. Партизани чудово розуміли, що треба, плутаючи сліди, йти і йти якомога швидше, якомога далі. Та голодні і до краю виснажені, вони, хоча й усвідомлювали складність становища, фізично не могли вже рухатись. Все частіше й частіше люди просили перепочинку. Спочатку я робив привали через кожних півкілометра, та незабаром довелося зупинятися майже через кожні сто кроків. Все частіше спотикалися знесилені коні, спотикалися й падали люди. Потреба в негайному відпочинку була настільки очевидна, що ми з Коротковим вирішили скористатися з першого ж більш-менш підходящого для цього місця.

«Привал так привал, до самого світанку», — вирішив я, звертаючи праворуч від дороги в ліс. А тут, на превелику радість, виявилось довгасте лісове озеро. Завширшки метрів тридцять, а в довжину не менше ста. Береги заосичені мальовничими вербами і кущами лози. Багаторічні гіллясті дерева, схилив-

лись над дзеркалом води, здавалося, застигли, замилувавшись своєю красою.

— Яка краса! Справжній тобі рай! — весело сказав Долотов. — Тут, може, й рибка є.

— Жабки є, а риба — наряд, — скептично відповів Коротков. — Адже це по воді видно.

— Ну й ну!.. У вас завидний досвід.

Коні, угледівши затуманене озеро, аж затремтіли і, нетерпляче помахуючи головами, кинулись до води. Порапені, їздові, що сиділи в саморобних сідлах, намагалися зупинити їх, але, змучені спрагою, тварини не слухалися і рвалися до озера.

— Ой, рятуйте! Допоможіть! — гукав Ісак Кошепава. — Він мене втопить! А я ж плавати не зможу!..

— Тримайсь, тримайсь міцно за гриву! — радив йому Долотов. Бо кобила була уже в воді і зупинити чи вивести її звідти не змогла б ніяка сила!

Коні забрідали по коліна, а то й глибше і, не відриваючись, жадібно пили зеленувату воду. Усе-таки це була вода, а не оте смердюче болото, з якого ми тільки цієї ночі вилізли!

Виставивши кулеметний пост на тому місці, де ми з просіки звернули в ліс, та розставивши поблизу загону три пости, я теж простелив кожушанку і приліг. Мокрий одяг охолов так, що все тіло вкрилося безліччю пухирців, по яких хвилиною проходив холодний озноб... О, яка страшна втома!.. Як болять ноги й голова... Взагалі болить і ломить кожен суглоб, кожную клітинку тіла... Страшенно хотілося спати, але я довго не міг заснути, бо думки, одна тривожніша за другу, переплітаючись, коловротились у голові. Де взяти сили й енергії для маневрування? Що, що чекає нас уранці? Від цього голова наче опухла, важчала, і я поволі починав засинати. А тіло біла пропасниця. Я знав, що це були перші ознаки педуги.

Не пролежав я і двох годин, як, порушуючи ранкову лісову тишу, віддалена й розкотиста луна донесла довгу кулеметну чергу. Миттю схопився, узяв свою карту-схему і компас.

— Де стріляли? — запитав Короткова, що сидів поруч.

— Там... — коротко відповів той, вказуючи напрям.

— Який кулемет бив?

— По-мову, наш, ручний.

— Так... Це на першому посту. негайно вислати другу і третю зміни! — наказав я.

— Єсть! — І Коротков побіг піднімати партизанів.

У цю мить у тій же стороні знялася автоматна і гвинтівочна стрілянина. «Це вже німці, це вони... Що? Що там скоїлося?..»

Минуло чверть години напруженого чекання, коли нарендгі до мене прибїгли слїтнїлі і захеканї кулеметник Вабловський і його новий другий номер Грицько Козленко, який загубив навіть кашкета. Я запитав:

— У чому справа?

— Нїмцї напали,— пояснив Козленко.

— Як це сталося?

— По правді признатись, ось як це вийшло...— важко дїхаючи, почав пояснювати Вабловський.— Нас поставили на варту так...— І він вказав на свого напарника Козленка.— Його, значить, поставили біля самої просїки, а мене з кулеметом так метрів за тридцять позаду. Він, значить, повинен був пильнувати і взагалї не спати, а я мїг з години відпочити. Ну, а потїм треба було, значить, помїнятися мїсцями і — павпаки... Отут-то, по правді кажучи, значить, вийшло так: я заснув, заснув і він,— Вабловський кивнув у бїк Козленка.

— Не спав я, товаришу командир,— червонїючи, виправдувався той.— Хїба тїльки що трохи задрїмав...

— Ну, гаразд, задрїмав чи не задрїмав, факт той, що фріци пїдійшли до тебе впритул,— вїв далї Вабловський.— Ти скажи краще, що вони тобі скомандували: «Хальт!» чи «Рус, здавайсь!» Га?!

— Товаришу командир, адже я не спав уже кїлька ночей. Усе в нарядї і в нарядї... А цїєї ж ночї я ще й допомагав пести пораненого...— почав виправдуватись Козленко.

— Це ясно! Це зрозумїло,— нетерпляче перебиваю його.— Ти скажи, скїльки фашистів, на яку відстань вони пїдійшли?

— Правду кажучи, задрїмав я, товаришу командир,— на рещтї признався Козленко.— Коли чую: «Гав! Гав!» Тобто «Хальт! Хальт!» Схопився, дивлюсь, а вони, їдоли, за десять кроків стоять, автомати на мене нацїлили, а самї злорадно усміхаються і кричать: «Ком, ком, русїшер партизан!» Манять пальцем до себе. Я ї отетерїв. Волосся на головї стало дїбом. Лунаю очима, дивлюсь на їхнї противнї пики, а сам думаю: «Сниться менї це чи дїйсність?..»

— Ну, а я саме прокинувся в цей момент,— перебив Грицька Вабловський.— Дивлюсь, а його фріци вже обробляють, тобто, значить, умовляють по-доброму, по-хорошому здатися їм. Я, недовго думаючи, принав до кулемета і як сипону по них. Один за одним попадали як пїдкошенї. А там кричу: «Грицьку, чорти б тебе взяли, драпай сюди!» Він, значить, в одну мить отямився, за гвинтївку і ходу. А я випустив диск, за кулемет і собї ходу. Наша друга ї третя змїни зустрїли нас на другому рубежї оборони. Вони там залягли в куцах,

а нам, значить, сказали бігти до вас і доповісти...— Вабловський замовк, скоса глянув на Козленка, який стояв, потупивши очі. Говорити йому було нічого.

— Отак і гинемо ні за цапову душу через нехлюйство і гаволовство,— з докором сказав я і презирливим поглядом зміряв дві незграбні постаті: одну високу й тонку — Вабловського, другу низеньку й суху — Козленка. Важко навіть уявити, що могло статися, якби вартових захопили в полон або без шуму прикінчили.

— Ви знаєте, що за соп на варті — розстріл?! Ви знаєте, що легендарний комдив Чапась загинув через отаких, як ви, солопіїв!

Вицуватці, потупившись, мовчали.

— Ну, от що, про це поговоримо потім, а зараз виспались, значить, кулет справний, набої є, отож гайда знову на пост. Пам'ятайте, тільки через ваші трупи... зрозуміло?!

— Ясно!.. Тільки через трупи!..— повторили обидва бійці.

— Все. Ідіть!

Вабловський і Козленко побігли в східному напрямі.

Ну й становище!.. Карателі йдуть по сліду. Наш пост виявлений... Зрізавши п'ятьох ворожих розвідників, наші відійшли... І за півкілометра залягли в засаді. Очевидно, тепер гітлерівці будуть обережніші і обачливіші! Мабуть, крім переслідування по сліду, вони постараються обійти цю ділянку і відрізати всі шляхи відходу, взяти нас, так би мовити, в мішок... Треба швидко йти звідси — вирішив я і звернувся до Долотова:

— негайно вислати розвідників у південному напрямі. Кожну стежку і дорогу ретельно оглядати. Піднімай всіх людей і лаштуйтеся у похідну колону. А ви, Михайле Даниловичу, підійдіть до мене...— І я дістав карту.— Ось оці ділянки ви знаєте? — питаю, вказуючи пальцем на південну частину лісу.

— На превеликий жаль, ні,— відповів Коротков і з досади, що далі він не може бути таким корисним, як досі, прикусив губу.

— Кепська справа, дуже кепська... Але йти треба саме на південь,— остаточно вирішив я.— Поки не пізно...

Треба було вийти на дорогу Окуличі — Шамаївка, пройти по ній деяку відстань і знову заглибитися в ліс. Та розвідники доповіли, що метрів за двісті від цієї дороги на Шамаївку просувається німецька частина з обозами. Довелося зупинитися.

«Невже потрапили в пастку...— майнула думка.— Спереду

ворог, позаду ворог... Звертати ліворуч?.. Не можна, бо недалеко в тому напрямі велика ділянка погорілого лісу. Тоді праворуч?.. Праворуч?.. — Я придивився до карти. — Туди теж не можна йти, там велика болотиста галявина, і дорога ця йде саме до неї. Отож діватися нікуди...» Присіли, причаїлись...

— Долотов, от що, друже, йди-но до тих, що нас прикривають. Ти, певне, мене розумієш?!

— Зрозуміло, товаришу командир. Тільки через трупи... — відповів той.

— Так, так... Проте пам'ятай, помирати нам з тобою ще рано. Ми ще не все зробили, що повинні зробити. Нам треба поранених врятувати. Знай, йти нам поки що нікуди.

— Я все розумію, товаришу командир.

— Тоді виконуй. Хай щастить тобі.

— Ёсть!..

Золотий хлопець. Сміливий, випахідливий. Я ніколи не чув від нього скарг на труднощі, голод. Завжди бадьорий, сповнений енергії. Де вона в цього тільки береться?! Я провів Долотова теплим поглядом, а сам почав прислухатися. Виразно було чути тупіт кіпських копит, ліниве поскрипування підвід, мляве скигління коліс. Німці не поспішали, їхали повільно.

«Ех, були б тут мої бойові орлята, мій перший батальйон! Я б заварив гітлерівцям кашу!.. Та ще яку кашу! Ми б не ховалися від гадів. А так що зробиш?.. Під самим носом ходять, а ми затаїлися й мовчимо. Бити не можна, не можна!.. От досада і яка досада!.. А що, як гітлерівці дізнаються, що ми вже по суті в пастці?.. Тоді біда. Велика біда!..»

І в ці напружені, сповнені тривоги хвилини раптом до мого слуху донеслася різка кулеметна черга. Одна... друга... третя... Це на посту. Видно, насаджають карателі...

І, наче підтверджуючи цей здогад, там же нахраписто вдарили німецькі кулемети й автомати.

«Куди? Ну, куди мені з моїми пораненими податись?..» Мурашки забігали по спині, на чолі виступив холодний піт. А позаду колони стрілянина то вщухала, то наростала з новою силою...

Сидячи під деревами, поранені в тривозі прислухалися то до пострілів, то до поскрипування підвід. Кожен, як і я, думав над становищем загону, кожен шукав виходу.

Нарешті тупіт і шум обозу почали поступово даленіти в північно-західному напрямі.

Раніше послані розвідники через п'ять хвилин доповіли:

— Німці проїхали, дорога вільна.

Ось вона, дорога, по узбіччях — глибоко втоптана доріжка. Виходимо на неї і просуваємось слідом за обозом карателів у бік Шамаївки. Що й казати, це відчайдушна зухвалість. Ворогові навіть не снилося, що по його гарячих слідах йшла колона всього в одну сотню партизанів, та й то переважно поранених.

До Долотова надіслав зв'язківця з наказом: «Відходити. Причому останніми йти бійцям, у яких німецьке взуття, і старанно накривати наші сліди!»

— Товаришу командир, — узяв мене за руку Коротков і занепокоєно сказав: — Дорогою йти небезпечно... треба звертати...

— Ще трохи... — відповів я, вдвляючись уперед. — Спершу будемо задкувати, — хай німці думають, що хтось прийшов з півдня!.. От тільки коні...

— А ми пройдемо по кінських слідах, і їх не так буде видно...

Зупиняюсь і наказую звертати ліворуч. Попереду поїхали ті, що на конях, за ними, задкуючи, йшли партизани, притоптуючи сліди кінських копит.

Зупинилися тільки тоді, коли заглибилися в ліс приблизно на сотню метрів. Ліс добрячий. Березняк. Кущі і трава. Розкіш. Тут треба подождати Долотова з людьми. Повільно спливали хвилини напруженого чекання. З північно-східного боку долинали стрекотливі кулеметно-автоматні черги. Видно, гітлерівці там прочісували ліс, а коли вони його прочісують, то патронів не шкодують, бо їм здається, що за кожним кущиком причаїлися партизани. Люди, як і на кожнім привалі, прилягли відпочити.

Звідкись зі сходу долинув гуркіт потужних моторів. Очевидно, сюди йдуть танки. Партизани насторожилися. Поранені підіймали голови і, підводячись на ліктях, повертали обличчя на схід. У кожного в очах можна було прочитати тривожне запитання: «Чи не погоня, бува, за нами?» А ліс все гучніше й гучніше сповнювався ревінням танкових моторів і брязкотом гусениць.

До мене підійшов наш завзятий шахіст, партизан-інвалід Володя Таразаров.

— Дозвольте зібрати п'ять-шість гранат.

— Навіщо? — спитав я, та, глянувши партизанові в очі, все зрозумів. — Для них? — кивнув у бік дороги:

— Саме так, товаришу командир! Я маю досвід — у липні сорок першого під Смоленськом підірвав танк, не промажу.

— Підірвати один танк зможеш, а потім? — Я перевів погляд на посилки з пораненими і, помітивши незадоволення партизана відмовою, додав: — Ризикувати не маємо права. Давай спитаємо дозволу в товаришів!

Коротков перший заперечливо махнув рукою і відвернувся. Мовляв, і говорити на цю тему не хочу. Заперечили й інші партизани, що були поблизу.

Таразаров почервонів і, невдоволено хмикнувши, відійшов.

А ревіння моторів і скрегіт металу все посилювались і посилювались.

«Де Долотов? Що з ним?» — занепокоєно думав я, ходячи від дерева до дерева. Пострілів не чути, вони нібито потонули у гуркоті, зчиненому панцерними потворами. «Чи вдалося хлопцям відірватися від переслідувачів? Чи не наскочили на танки?» Ні, танки йдуть без пострілів і, видно, поспішають на Шамаївку. Там хто: Долотов, Петухов, Вабльовський... То бувалі, обстріяні хлопці. Комсомольці! Не підведуть! Вони затримають ворога й наздоженуть нас.

Хвилини напруженого чекання тягнулися немилосердно довго і здавалися годинами.

Три легких німецьких танки з інтервалами в сорок-п'ятдесят метрів прогуркотіли по лісовій дорозі на Шамаївку. Двигтіла земля, оглушливо і погрозливо гриміло повітря. До нас у ліс вітерець доніс запах бензинового перегару. Гуркотіння танків почало віддалятися. Нарешті із-за кущів показався Долотов, а за ним і його люди. На п'яти партизанах білили марлеві пов'язки. Зразу ж дав команду вирушати. І вже на ходу вислухав Долотова.

— Насилу відірвалися... танки допомогли, наробивши гуркоту... Паскуди, засипали нас розривними кулями «дум-дум», п'ятьох легко поранено. Але ми в боргу не лишились, добре цали здачі!.. І в них є вбиті й поранені...

Довгий час ішли мовчки. Мовчанку порушив Коротков:

— Як ти гадаєш, нас будуть переслідувати?

Долотов знизав плечима:

— Мабуть, будуть...

— Будуть,— погодився я.— Їх треба затримати, але у нас немає жодної міни.

— Товаришу командир, дозвольте влаштувати парочку «сюрпризів»,— попросив Долотов.

— Як?

— А дуже просто, у «лимонки» відігну вусики запобіжної шпильки, приладнаю гранату до пенька чи до кілочка, а від

кільця протягну шпагатину, фашист зачепить ногою, смикне — і не одному капут буде!

— Роби... — погодився я.

Опівдні ми вступили у ділянку лісу, зриту окопами. По зламаних і ще не зів'ялих гілках, по недокурках, по свіжих слідах на брустверах було видно, що карателі пішли звідси тільки вчора.

Ця обставина дала право полегшено зітхнути, адже здогад, що ворог залишив південну частину лісу, підтверджувався. Тільки б не натрапили на наші сліди. Рухаємося ми повільно.

— О, тут фашистів було, як тої сарани. Всюди сходжено, всюди зрито, — повідомив Долотов. — Бляшанки від консервів, пляшки з-під шнапсу. От скупердяги, нам би хоч трохи залишили, так ні!

— І ночували тут. Бач, курінців набудували, — сказав Бородань.

— Сиділи в засаді і консерви жерли! — Петухов з силою вдарив чоботом порожню консервну банку, вона аж захурчала, полетівши далеко убік.

Незабаром перетнули одну з лісових доріг. Неподалік ваялася підірвана на партизанській міні німецька підвода.

Проходячи мимо, Петухов радісно вигукнув:

— Ага! Матері твоєї ковінька! Попалась!..

— Так їй і треба! Хай не лізе куди не слід! — сказав Ткачук і, спритно чвиркнувши, додав: — Он, подивіться, хлопці! — Він показав рукою на зрізану і обчухрану снарядом сосну, яка своїм струнким стовбуром і уламком єдиної гілки з розсохою на кінці нагадувала залізничний семафор. — Семафор відкрито, шлях вільний!

Цей жарт прокотився з голови колони до її хвоста.

— Дивись, дивись! — тихо говорили один одному партизани. — Семафор відкритий — шлях вільний!

І очі, які дивилися лише під ноги і по боках, підводилися вгору, оживали. У них з'являлися блискітки надії... Надії на життя.

За десять годин виснажливого маршу ми пройшли усього чотирнадцять кілометрів. Ця невелика відстань забрала у людей рештки сил. Вони йшли, наче на протезах, насилу переставляючи ноги, раз у раз заточуючись і навіть падаючи. Кожному здавалося, що найбільше щастя на світі — це впасти на землю, ось тут, де стоїш, і заснути міцним сном. Навіть про їжу не думали. Тільки б спати, добре поспати. Особливо вимотувало те, що брели навпростець.

Отак шкутильгаючи, натрапили на болотисту ділянку, вкриту купинами, зарослу мохом, травою і окремими кущами. Поміж них були малі й великі калюжі, в яких віддзеркалювалася блакить неба. Спершу спробували були, не міняючи напрямку руху, пройти цю ділянку. Але ґрунт виявився зрадливим. Спочатку він прогинався і пружинив під ногами, а далі почав провалюватися... А в нас же охлялі, знесилені люди й коні. Повернулися назад і, взявши праворуч, обходимо трясовину. А йти з кожним кроком ставало все важче й важче.

— Привал, товаришу командир!..

— Треба привал, — чую поради з усіх боків.

— Пройдемо ще трохи! — рішуче кажуть я, бо всім серцем відчуваю, що, коли люди зупиняться, тоді їх не зрушин з місця. Адже сили наші вичерпані до краю. Партизани хитаються, падають. Інтервали між ними збільшуються...

Нарешті оголошую зупинку.

Усі враз попадали, забувши про голод і спрагу. Лише відпочинку, самого тільки відпочинку благало змучене тіло. Та не встигли й очей склепити, як загін наздогнав Рижов і доповів, що кілометрів за п'ять позаду вибухнув приготовлений ним і Долотовим «сюрприз». Отже, виходило, що карателі йдуть по наших слідах.

Я глянув на своїх людей. Було очевидно, що йти далі вони не зможуть і тим більше не зможуть витримати бою. Де ж вихід?

«Де ж вихід?» — думав і Коротков, дивлячись на бліді, воскові обличчя партизанів. Як і я, він розумів, що порятунком лише в маневрі, але де взяти сил? Що сказати пораненим і стомленим бійцям, коли і він сам, і командир ледве тримаються на ногах?

Рішуче підвівшись, Коротков обвів поглядом смертельно стомлених людей. Уперше за багато днів його хрипкий від утоми й виснаження голос зазвучав різко, твердо:

— Товариші! Становище наше важке. Затримуватись тут ми не можемо — сюди йдуть фашисти. Треба зараз же, негаючи хвилини, вирушити в дорогу! — Коротков відкашлявся і вів далі: — Бійці й офіцери Червоної Армії, оборонці Ленінграда для нас повинні стати прикладом витримки і героїзму. Їх мужність повинна запалити нас на подолання всіх перешкод. Друзі мої, нам треба не просто врятуватися заради життя, нам треба врятуватися заради боротьби з ненависним ворогом! Кожен з нас ще буде в лавах бійців за нашу перемогу! Я в цьому певен! Більшовики переборюють будь-які

труднощі! А ми, і комуністи, і комсомольці, і безпартійні,— всі ми більшовики!

Люди почали підводитись. Я рукою намацав кишеню біля серця, де лежали три рекомендації в партію. Перед моїми очима постав образ комісара Антонова, а в вухах лунав його голос: «І честь комуніста пронесеш через всі випробування!» Спогад про це додав мені нових сил.

Я з вдячністю потис Короткову руку.

Сонце вже було низько на заході, коли ми досягли південного узлісся. Я, Коротков і Долотов одразу ж пішли оглянути місцевість.

— О, тут наче на передовій,— зауважив Долотов, вказуючи на зриту воронками від артснарядів та авіабомб і окопчиками землю.

Я і Коротков, погоджуючись, кивнули головами, але нічого не сказали. Тут усе само за себе говорило. Згодом Коротков висловив свою думку так:

— Видко, цього разу гітлерівці належно оцінили партизанів. Бач, яку вогневу міць обрушили на ліс, а він же тут ніким і не оборонявся.

Ми вийшли за саме узлісся, і перед нами відкрився чудовий краєвид: широкий яр, на дні якого звивистою блискучою стрічкою протікала невеличка річка Єрмінка, обидва береги якої були низькі і густо вкриті високою травою, гаптованою різнокольоровими польовими квітами. Дивлячись на цю картину, Долотов зітхнув і з досадою сказав:

— Яке сіно пропадає!..

— А он, видно, маячить вартовий, а ото чорніє дзот,— сказав Долотов, показуючи рукою.— Отже, гітлерівці продовжують блокаду лісу.

— День згасає, Юхимовичу, треба шукати підходящу ділянку для ночівлі,— звернувся Коротков.

— Так, треба... Але, по-перше, треба знайти оте саме місце для безпечної ночівлі...

— Та тут десь поблизу можна й отаборитися. Від карателів ми відірвалися і слід заплутали так, що ніхто нас і не знайде.

Розділились на дві частини. На чолі однієї — Коротков, на чолі другої — Долотов.

— От що, товариші,— пояснюю їм завдання.— Звідси один із вас піде праворуч, другий — ліворуч, ось цими утоптаними німцями стежками. Проїдете ними з сотню метрів, непомітно розсіпаним стросом сходьте з цієї стежки і прямуйте на північ, аж поки не дійдете до річки. Пам'ятаєте, ми її нещодавно

переходили. Зайти всім у річку і по її дну йти вгору в північно-західному напрямі, а там я вас наздожену і поведу вже колону сам.

Командири точно виконали наказ. По дну річки ми дійшли до невеликої галявини. Там вийшли на берег і врозсіп просувалися по м'якому зеленому килиму. Уже заглибившись у ліс, наказав Долотову:

— Ось сюди виставити перший дозор. А там — кулеметний пост.

Приблизно за півкілометра від виставлених постів ми зупинилися на ночівлю.

Розділ сьомий БЛОКАДА ЛІСУ ТРИВАС

Я довго не міг заснути — була пропасниця. То мені ставало дуже жарко, і тоді на чолі рясно виступали краплинки поту, то мене морозило, і я скулювався, підтягуючи ноги, скручувався в бублик.

Коротков перший помітив, що мене лихоманить, і вкрив своєю плащ-палаткою. Долотов поверх плащ-палатки накинув ще й шинель, але все це не допомагало.

Запекочений Долотов розшукав медсестру Філіпенкову і сказав:

— Командир захворів, доглянь за ним...

Олена мовчки хитнула головою...

Я розумів, що до мене підкрадалася пропасниця, і намагався швидше заснути, сподіваючись завтра прокинутися здоровим і бадьорим. Та сон довго не приходив. Варто було заплющити очі, як переді мною поставали знайомі картини партизанського буття. То я бачив невеличке багаття і силует Маші Єфімової, то стурбоване обличчя радиста бригади, то прощання з комісаром Антоновим... Ці видіння змінювалися іншими... Ось Маша в наскрізь промоклому простецькому платтячку, така струнка і вродлива, її миле розчервоніле личко з опущеними променистими війми приязно усміхається до мене... А ось спітніле скривлене обличчя Яші Грицає; він насилу ворухить губами: «Не мо-о-жу... не мо-о-ожу... Про-о-шу, ли-ш-ші-іть...» Далі знову з'являється Маша: «Я залишуся з ними...» І, нарешті, два великі сліпучі спалахи, у полум'ї яких на мить з'явилися два знайомі дорогі образи: чорнявого юнака і кучерявої милої голівки дівчини...

Я здригнувся всім тілом і прокинувся. Навколо була непроглядна темрява ночі, лише над головою між гіллям виднівся кляпоть темно-сірого неба...

Оглянувшись, я побачив жіночий силует поруч себе. Хто ж це?

— Ви щось хотіли, товаришу командир? — озвався лагідний жіночий голос.

— Олена?! Чому не відпочиваєте?

— Я чергова...

— А, чергова... — тихо протягнув я, поклав голову на речовий мішок, і важкі повіки поволі опустилися. Злиплися вії, і знову — марення... Горить невеличке багаття... Біля нього Маша. Вона співає пісню, чарівну, сердечну пісню, що, як і в ту незабутню травневу ніч, оволоділа моєю душею і понесла, понесла її на своїх легких крилах... туди, далеко, далеко, до синього моря, де я залишив завод, кохану дівчину...

Мелодія пісні бричить і бричить, та тепер до неї прилучаються якісь нові звуки. Що це за дивовижно знайоме гудіння? Ага, це ж електромотор, що крутить мій токарний верстат. Яке сліпуче світло ллється крізь високий скляний дах цеху! Сопячний зайчик виграє на невеличкій табличці, пофарбованій у червоний колір. На ній напис: «Стахановець», а нижче виведено крейдою: «26.X — 320 %».

Швидко крутиться планшайба. Ось я лівою рукою вимикаю рубильник, права в цей час бере ключ, потім ліва загальмовує планшайбу, зупиняє її. Я відгвинчую ключем кулачки, виймаю готову, виблискуючу бронзою, деталь, кладу її на дерев'яну підставку, беру нову литу заготовку, вкладаю її в пристрій, якого сам же змайстрував, притискаю кулачками... Удар по рубильнику, мотор завив від раптової напруги, весело завертілася планшайба, а руки вміло і швидко крутять ручки поперечних і верхніх положків, підводячи різець до деталі, що швидко обертається...

— Трррр!.. — І різець почав знімати стружку. Аж димок закурчавився. Раптом чути гучне шишіння, і густі клуби пари наповнюють цех, і все зникає в імлістому тумані. Важко чмихає паровоз. Чух-чух!.. Чух-чух!.. Звідки взявся паровоз у цеху? Ні, це вже не цех. З молочно-білого туману випливає перон вокзалу... Я стою біля золотокосої милої дівчини. Ми нічого не говоримо, тільки невідривно дивимось одне на одного. У неї світлі, іскристі очі, прямий ніс і пухленькі губки... На пероні двічі бемкнув дзвін. Як дзвенить, як сильно дзвенить у голові... Протяжний гудок паровоза,

і поїзд рушив... Але чому він їде просто на мене? Ось зараз чорні сталеві колеса навалляться прямо на груди...

— Ок-сан-ко!.. — одним подихом виривається з самих грудей. І від власного крику я прокидаюся.

Сліпуче сонячне світло б'є просто в обличчя. Підвівши обважнілу голову, озиралось навколо, але все ніби плаває в якомусь тумані. Поволі з цього туману виринає стомлене обличчя Марії Михеївни Оскреткової.

— Вже день? — здивовано питаю її.

— День, Петре Юхимовичу...

— А де Коротков?

— Пішов на пости... Долотов, Козаков і Мовчун теж там...

Тут із самого ранку...

— Що, що таке?! — Я протер очі, далі потер скроні, але в голові тонко і різнотонно щось гуло, і вона все ще була важка, набрякла так, що, здавалось, от-от лусне...

— Ось уже кілька годин по лісових дорогах нишпорять німці.

— Говори точніше, де, скільки їх?

— Не знаю скільки, — винувато опустила очі Михеївна, ніби й справді вона була винна в тому, що не знає, скільки тих німців. — Спершу на півдні їх помітили, а тепер і зі сходу появились... Коротков побіг туди. Долотов, здається, на південному посту. Всі командири роїв на постах... Так тривожно, аж серце болить.

І Михеївна поклала руку собі на груди, мовляв, вибачайте за відвертість, але це щиро...

— Шукають... — хрипко сказав я. — Вони, ясне діло, вже тепер точно визначили, що в них прямо з рук вислизнув загін поранених.

— А он і товариш Коротков...

Із-за дерев у цю мить з'явилася постать Михайла Даниловича. Обличчя його, як завжди, спокійне, врівноважене, і лише прискорена хода свідчила про навислу небезпеку...

— Що діється навколо? — звертаюсь до Короткова.

— Гітлерівці, товаришу командир... Спершу їх помітили на півдні, потім — на сході, видно, шукають нас... Ходять невеликими групами, і собаки нюхають усі сліди на дорогах. Словом, нишпорять, гади. Східний пост підсилив кулеметом — там найнебезпечніше місце... Німці шукають нас біля річки і на галявині...

Я витяг з польової сумки карту і почав вивчати дороги і стежки південної частини лісу. «Так, так... на галявині... До неї всього чотириста метрів... Куди ж краще пройти? Хіба

на північний захід?.. Зараз не час хворіти! — І я поволі звівся на ноги.— Зараз не час... але... голова... голова, яка важка!..» Перед очима закружляли різнокольорові кульки. Я знесилою опустився на землю. Через хвилину Коротков підвів коня.

— Товаришу командир, ми вас посадимо на коня.

Дивлюсь некліпливими очима на коня, далі на Короткова, питаю:

— Чий це? В якого пораненого забрали коня?

— Це — Шилкіна, ми його посадимо до Колоскова.

— Не треба мені коня. Я піду сам,— рішуче заявляю і, тримаючись за стовбур сосни, підводжусь на ноги. Але, зробивши два непевні кроки, захитався і мало не впав, та мене вчасно підхопили під руки.

— Петре Юхимовичу, ви ляжте,— сказав Коротков і разом з Михеївною посадив мене на шинелю.

«Невже? Невже оце я?.. Оце такий німецький?..» — питав сам себе, все ще не вірячи, що хвороба так знесилила мене. Посидів трохи мовчки, охопивши коліна руками і з великим зусиллям обмірковуючи становище загону, врешті наказав:

— На пост надіслати ще один кулемет.

— Товаришу командир, усі кулемети на постах,— доповів Коротков.

— Зняти кулемети з західного і південного постів, і давайте мерщій їх сюди.

Незабаром зі східного поста доповіли, що гітлерівці, обшпоривши галявину і не знайшовши свіжих слідів, зникли.

— Поки що лишаємося тут,— оголосив я і знову звалився на свою постіль.

Згодом лісова луна донесла гуркіт далекого вибуху.

А за хвилину у тому ж напрямі зататакали кілька кулеметів, забахкали поодинокі постріли з гвинтівок.

— Міна гахнула, безперечно, наша, партизанська,— задумливо сказав Коротков.— А стріляють, по-моєму, німці...

— А може, це наші повернулися,— висловила вголос свою погамбну мрію Михеївна.— Розумієте, наша бригада прийшла і почала активно діяти... Гамселити гітлерівців!

— Треба послати розвідку.

— Добре...— погодився Коротков.

Надвечір повернулася наша далека розвідка і доповіла, що кілометрів за п'ять, на дорозі, яка веде до села Окуличі, виявили німецького битюга, що підірвався на міні натискової

дії. Безліч німецьких слідів ведуть у бік села. Слідів партизан не виявили... І тут же пропозиція: того жирного битюга треба обділювати, четвертувати і м'ясо принести сюди.

Цю пропозицію палко підтримали всі. Охочих іти по конину виявилось більше ніж треба. Спорядили групу в півтора десятка чоловік, яка, озброївшись ножами, багнетами, бритвами і мішками, вирушила в дорогу.

До самого заходу сонця у лісі було тихо. Схоже на те, що німці залишили його. Аж не вірилося, що це так. Бо ще ж у першій половині дня карателів було повно-повнісінько на всіх дорогах... І, здавалося, вони з новим завзяттям взялися за розшуки партизанів.

Розвідка, надіслана на південне узлісся, доповіла, що в селі Єрміно видно ворожі автомашини, підводи та коні... В дзотах і в окопах навколо лісу чатують гітлерівці. Отже, блокада триває.

Порадившись, приймаємо рішення: удосвіта виставити на узліссі пост із двох дозорців. Хай не спускають очей із села, вірніше, з карателів. Бо при повторному прочісуванні лісу вони, безперечно, в першу чергу рушать з Єрміно.

Коли над лісом упав присмерк, навколо озерця уперше за скільки днів запалахотіли десятки невеличких багать. Біля кожного з них сиділо по чотири-п'ять чоловік: хто у казанках варив юшку, хто смажив шматки темно-червоної конини.

Остеронь, у високих кущах, було розведено трохи більше багаття — там Бельченко і Оскреткова варили у відрах вечерю для тяжкопоранених. Біля куща, на простеленій шинелі, обличчям до вогню лежав я, а Коротков, сидючи на корчі, підкладав у багаття сухе гілля і, коли воно, потріскуючи, спалахувало, підносив до вогню нанизане на лозину невеликими шматками м'ясо.

Це була перша спокійна вечерея відтоді, як ми залишили наш партизанський табір і пішли в цей важкий, виснажливий похід. Аж не вірилося: партизани ожили — звідусіль чути було жарти, дотепи, лунав стриманий сміх. Особливо весело було біля вогнищ, де на довгих лозинах смажили шашлики. М'ясо так смачно пахло, а партизани були такі голодні, що, не чекаючи, поки воно досмажиться, раз у раз висмикували лозини з вогню і, обпікаючись, відкушували пригорілі шматочки.

— Ех, і вечерея сьогодні, хлопці, шашлик по-кавказькому... — з виглядом знавця кавказьких шашликів говорив

Петухов. — Можу вас запевнити, що баранина перед кониною нічого не варта! У конячому м'ясі стільки сили, що, наївшись його, можна одному воза тягти!

— І що ти патякаєш? — обурювався Бородань. — Баранина самим богом призначена на шашлик...

— Ех ти, божий чоловік, — обернувшись до Бороданя, Петухов почав доводити йому, що він, Бородань, нічого не тямить у кулінарії, і не помітив, як загорілася лозина, на якій смажився його шашлик. А коли лозина перегоріла і м'ясо упало в вогонь, Петухов схаменувся, та було вже пізно.

— Телепень! Що ти наробив? — з відчаєм вигукнув Петро Ткачук. — Казав же, давай я буду смажити, так ні! Мабуть, сам сатана підбив мене на спілку з тобою... Швидше виймай, бо згорить же!

Петухов схопився на ноги, заметушився, намагаючись лозиною вигребти з вогню дорогоцінну пайку м'яса, а вона ще більше скочувалась у жар і почала обвуглюватись...

— Чого ти танцюєш? — сердився Ткачук. — Хапай руками!

Петухов сунув руку просто в багаття і, обпікаючи пальці, викинув м'ясо на траву.

— Божий чоловік... забалакався з тобою! — сердито бубонів він до Бороданя.

— Черчілль теж багато балакає, та робить мало, — сердито кинув Ткачук.

— А я тобі що, Черчілль? Ти обережніше з такими жартами, бо я можу і в вухо заїхати!

— Ні, Іване, ти не схожий на нього. Черчілль любить чужими руками жар загібати, ну, а ти своїми загібаєш...

Партизани засміялися. Посміхнувся й Петухов і, підсовуючи до Ткачука м'ясо, лагідно сказав:

— Давай, Петре, призволяйся, хоч раз у житті попробуй делікатної страви, бо ти, крім бараболі й сала, нічого не бачив. — Відкусивши шматок обгорілого м'яса, Петухов почав ретельно пережовувати його. — Ох і смакота! Закінчиться війна — щодня смажитиму шашлик з конини.

— Мабуть, завтра доведеться нам одного коня забити, — зітхнувши, сказав Коротков.

— Мабуть, доведеться, — погодився я. — А в кого ж можна забрати коня?

— Та я гадаю, Самсопова до Чорноморця посадимо... — Коротков обережно вертів лозину, присмажуючи м'ясо з усіх боків.

— А чи надовго нам вистачить одного коня? День-два, а потім що?

Коротков подумав і по паузі відповів:

— Посадимо разом Павлова і Синдецького...

— Воно то так, Михайле Даниловичу, але це не вихід із становища. Ми так можемо поїсти всіх коней, а коли гітлерівці знову почнуть прочісувати ліс, не зрушимо з місця.

— Важко, Юхимовичу, — зітхнув Коротков, — але ж годувати людей треба...

Я ближче підсунувся до вогню, глянув у бік озера. Прислухався до гомону партизанів. Тішило те, що настрої у людей поліпшилися, з ними вже можна воювати.

Удосвіта Коротков з двома партизанами пішов на південне узлісся і виставив дозорців, наказавши їм стежити за ворожим гарнізоном в Брміно, пильнувати місток і дорогу, що вела в ліс.

Зійшло сонце. Весело защебетали пташки. Десь поблизу витьохував соловейко. Благодать! Минали години, а ніхто не порушував звичайного лісового життя. Жодного пострілу, жоден фашист не з'явився на дорогах. Це підбадьорювало. Посилаємо розвідку на північ із завданням обстежити ліс аж до Шамаївки. Чи, бува, там не причаїлись фашисти, а може, вже й наші, партизани, прийшли.

До мене підсідає Грицько Титов і, озирнувшись навколо, пошепки каже:

— Товаришу командир, у нас є симулянт... А ми його, дурні, носимо на руках, наче якусь цяцю!..

— Невже? Хто ж це? — здивувався я. — І звідки ти взяв, що він симулянт?

— Я сам до цього дня не знав... От і носив його. Правда, і раніше сумнівався... А оце Олена розповіла, що Володька Шармаков поранений ще весною минулого року і давним-давно вилікувався... Правда, у нього неправильне зрощення кісток гомілки лівої ноги. Нога в нього тепер трохи коротша, і він шкутильгає. Але як до останнього часу добре ходив з ціпком. Його кілька разів обіцяли евакуювати. Та виходило якось так, що інших відправляли, а він лишався. Бо рана в нього давня. Він не потребує невідкладної допомоги. А перед цим виїздом партизанського госпіталю до аеродрома Шамаївка, він, мабуть, вирішив добитися відправки в першу чергу. Намотав сам собі марлеву пов'язку на ногу і зліг... Бідкається, що не може на ногу ступити. Але це липа. Медсестра каже, що він ні разу не дозволив їй зробити перев'язку своєї «рани»...

— Гаразд... Перевіримо... Покличте до мене Абрама Гуревича.

Сам на сам розмовляю на цю тему з фельдшером. Адже він давно знає свого підопічного Шармакова. Він же складав списки, кому треба робити носилки.

Гуревич сопе, похрускує пальцями...

— Хто його знає,— каже він.— Рана у Володі давня. Це правда. Але тепер він не дозволяє навіть оглянути ногу... Кричить, мовляв, боляче... Це якби рентген-апарат у нас був...

— Ще чого захотіли?! Ви же медик, спеціаліст, от і встановіть без рентгенів, що в нього,— сказав я і по паузі додав: — Ідїть... Тільки про нашу розмову нікому ні слова.

Я вирішив по-своєму, без рентгену, встановити, чи справді симулює Шармаков. Для цього треба влаштувати фальшиву тривогу і хоча б невеликий перехід.

Беру Короткова під руку і веду його убїк від табору. Розказую все як є... Дїлюся своїм планом. Він усміхається, хитає головою, погоджується.

Звивистою стежкою йдемо в західному напрямі, аж до дороги Єрміно — Шамаївка. Потім повертаємо і метрів за сто п'ятдесят на північ знаходимо краще місце для стоянки загону. Два невеличких озерця. Змішаний ліс. Недалечко галявина з соковитою травою — буде пасовисько для наших коней. Повертаємось на місце стоянки. Викликаю Титова, який носив з одним партизаном симулянта, і попереджаю його, що буде тривога... Ми всі знімемося з місця і підемо звідси. Носилки Шармакова не беріть, а разом з напарником біжіть зі зброєю на східний пост. І дивіться, нікому ні слова, що це буде умовна тривога.

Коротков сходив на пост, що біля галявици, і домовився в вартовим... Повернувшись, Михайло Данилович кивнув головою і підморгнув мені:

— Хвилини через п'ятнадцять...

За чверть години зі східного поста прибіг захеканий вартовий:

— Товаришу командир, на галявині з сотня пімців-автоматників!.. З собакою-вовкодавом!..— якомога голосніше доповідає він.

Я скочив на ноги і наказав:

— Відійдїть на другий рубїж! І як тільки підїдуть, відкривайте вогонь! Бігом!..

— Єсть!..— козирнув партизан і побїг.

— За мною! — зумисне голосно даю команду і разом з Коротковим поквапливо йду вперед.

За нами рушили посїї з тяжкопораненими, а також партизани-вершники.

Ми в швидкому темпі провели загін до облюбованих нами двох озерець і там зупинилися.

Тим часом Шармаков, почувши повідомлення про ворожих автоматників і собаку-вовкодава, якусь мить лежав на носилках, оторопіло поглядаючи навколо. Побачивши, що всі побігли, а його носилки ніхто не бере, він схопився на ноги і, обігнавши всіх, опинився в голові колони. Оглядаюся, а він позад мене. Низенький, маленький, худенький і такий вертлявий... Виявилось, що він не те що може ходити, але й непогано бігає!

— Як бачите, без рентгену обійшлося,— кажу фельдшеру.

— Це ви здорово придумали...— відповів Гуревич і розвів руками.

Присоромлений Шармаков не знав, де очі подіти...

Наші жінки — медсестра Олепа Філіпенкова, Мотря Бельченко, Марія Михеївна Оскреткова, Ганна Єгорівна Стрелова разом з малолітніми доньками Раєю і Олею попросили дозволу піти колективно по гриби і ягоди для поранених. В Оскреткової у руці відро, а в інших — лозові кошики, новенькі, зроблені, видно, нашвидкуруч.

— Добре діло надумали,— кажу і, угледівши восьмилітню Олю з кошиком в руках, спитав: — Олю, а де ж твоя Наталочка?

— Ой, і не кажіть,— озвалась Ганна Єгорівна.— Насилу вмовила залишити тут... Бо яка з неї поміч, коли з рук ляльки не випускає? Навіть уві сні не розлучається з нею.

— Ну що ж, ідіть, може, назбираєте грибів та ягід,— кажу.— Тільки далеко не заходьте! На дорогах не показуйтеся і не перетинайте їх! Голосно не розмовляйте!

Підійшов Петро Ткачук, скинув з плеча санітарну сумку і доповів:

— Завдання виконали. Були аж під Шамаївкою. На дорогах і стежках свіжих німецьких слідів немає. Виходить, карателі пішли з лісу.

Я слухав розвідника, не зводячи очей з санітарної сумки з червоним хрестиком на білому полі і з вишитими рожевими шовковими нитками літерами «М. Є.»

Ткачук закінчив доповідати про розвідку і замовк.

Тихо питаю:

— Були там?.. Де знайшов? — І поглядом показую на сумку...

Розвідник важко зітхнув і глухо почав розповідати:

— На тому місці, видно, фашисти влаштували засідку, ждали, що хтось прийде,— порили окопи, зробили куріпці...

Я не зводив очей з санітарної сумки і слухав Ткачука п'ять через десяте. До свідомості доходили окремі речення і слова.. Там сталося те, чого й слід було сподіватися. Карателі підійшли до тяжкопоранених і, очевидно, запропонували здатись. У відповідь полетіли гранати. Серед гітлерівців були вбиті й поранені, бо куці в тих місцях посічені, закривавлені, де-неде на обчухраних гілочках висять клаптики німецького обмундирування. А тяжкопоранені підірвали самі себе. Лише одна подрюбиця доповнювала мое уявлення: голова і руки. Ліди лежали на грудях Грицяя... Схоже, дівчина любила Яшу, цього чорнявого, меткого і сміливого хлопця, сина далекої Молдавії. Вогненна хурделиця війни закинула його аж сюди, в ліси.

Кулеметника-ветерана в бригаді усі знали і поважали.. А точніше сказати — всі любили..

Ткачук, відчуваючи, що мені зараз нелегко, перейшов на скоромовку:

— Добре, що ми раніше не наважилися піти туди. Напролися б на засідку неодмінно. Навколо місця загибелі поранених карателі парили і старанно замаскували безліч окопчиків. І з усього видно, не одну добу просиділи там, чекаючи партизанів... — Чимдалі голос Ткачука звучав усе глухіше і сумовитіше: — Поховали ми їх в одній братській могилі..

— А лопати де взяли?..

— Найшли в колишньому лісовому партизанському млині.

Я все ще дивився на медсумку. Це була звичайна, з зеленої прогумованої парусини санітарна сумка з нашитим невеличким червоним хрестиком посередині. Над цим хрестиком були вишиті рожевими нитками дві скромні літери: «М.» і «Є.» — Маша Єфімова. Ткачук, помітивши, що мій погляд прикутий до сумки, сказав:

— Товарищу командир, сумка в повному порядку. Є ще трохи якихось пілюль та пляшечка зеленки..

Я хитнув головою і перевів погляд на Короткова, який саме підходив до нас. Михайло Данилович глянув на Ткачука, на санітарну сумку, побачив вишиті літери «М. Є.» і все зрозумів без слів.

— Когось зустріли на шляху? — спитав Коротков розвідника.

— Нікого.

— Добре... А сумку треба, Юхимовичу, комусь передати..

— Так, треба..

— Я думаю, Мотрі Бельченко. Правда, їй буде важкувато, нещодавно померла дитина..

— Бельченко?..— перепитую і на якусь мить пригадую сухорляву високу жінку... Що я про неї знав? Майже нічого.— Цього разу дозвольте не погодитись... Вважаю, що медсестрою треба призначити Марію Михеївну Оскреткову. Вона вчителька, має практику роботи з людьми і, либонь, у медицині щось петрає...

— Можна її,— погодився Коротков.— Хай попрацює з Оленою, перейме досвід... Я назвав Бельченко тому, що бачу: вона сумує, то в неї була турбота — дитина, а тепер — пустка...

— У неї є п'ятилітній синок. То теж клопіт, щоденно нагодувати чимось треба, та й доглянути. А коли ви вважаєте, що їй треба чимось зайнятися, щоб менше думала про дитину, то хай почергує біля поранених як няня чи їжу готує.

— Ясно, Юхимовичу.

Звістка про героїчну загибель бойових товаришів швидко облетіла весь загін. Люди одразу якось змінилися, ходили мовчазні, засмучені, наче кожен утратив своїх найближчих, поховав рідного брата, чи то сестру, або кохану...

Коли впали перші сутінки, партизани одержали по шматку свіжої конини. Заблмали вогники невеличких багать, біля яких купчилися групами люди, що варили м'ясо і свіжі гриби. А дехто, нанизавши невеличкі шматочки конини на лозину, смажив її на вогні, готував уже апробовану партизанську їжу — шашлик. Та вже це робилося мовчки, не чути було звичайних при цьому жартів, дотепів, сміху. Серце кожного важким каменем гнітила печаль.

Біля моєї постелі теж горіло багаття, але воно було більше, ніж інші, і партизанів тут зібралось більше. Над багаттям, крім двох котелків, висіло велике металеве відро, в якому варилося м'ясо для поранених.

У мене як ніколи важко було на душі. Я весь час відчував себе винним перед загиблими. Чи все зробив, що міг? Здається ж, усе! Якби я не зважив на прохання залишити їх у затипному місці, а забрав із собою, то, напевне, найтяжчі померли б у нас на руках, під час виснажливого переходу по непролазному болоті. Тоді я катувався б ще дужче. Думалося ж, що в їхньому становищі спокій — порятунок для них. Якби не безглуздий випадок... Хто ж міг передбачити, що з якоїсь бригади відіб'ються два партизани і аж на сьомий день блукання по лісі, тікаючи від карателів, один із них наскочить на таємну схованку найтяжчих... Такий збіг обставин. Видно, не судилося їм жити...

Я підвівся з постелі і присів до багаття. Оглянув похмурі обличчя партизанів...

— Тяжко, дуже тяжко на душі, дорогі товариші, — промовив я якимось грудним, тремтячим голосом. — Ми втратили своїх бойових друзів. Втратили хороших, чесних партизанів, які ніколи не перекладали своїх обов'язків на інших. Вони не уникали зустрічі з ненависним ворогом. Взяти наймолодших — Яшу Грицаю і Ліду Дроздову. Обое вихованці комсомолу. Обое були прості, скромні, хоробрі. В обох була крилата мрія. Грицай плекав надію після війни вивчитись на інженера-будівельника. Ліда хотіла стати лікарем. І немає сумніву, що вони досягли б своєї мети! Але жорстокий ворог обірвав їхнє життя. А взяти Машу Єфімову. Якщо в мене буде колись дочка, то я хотів би, щоб вона у всьому була схожа на Машу. Це справжня представниця молодого покоління радянських людей. А як вони поводитися в боях, ви знаєте, бачили. — Я замовк і, ніби бажаючи почути підтвердження сказаному, оглянув партизанів. У суворій задумі сиділи бійці. Відблиски полум'я мінилися в їхніх очах, плямили обличчя.

— Бачили, — озвався Петухов. — Не раз бачили і Грицаю, і Яковлева, і Машу Єфімову, і Ліду Дроздову в найзапекліших боях. Що й казати, це були справжні народні месники. Яшу Грицаю я найбільше знаю. Разом із ним воював під Харковом, та й тут ми часто були поруч. Сміливий, безстрашний кулеметник. Правда, трохи гарячкуватий був...

— Гаряче серце — це не вада, — зауважую йому. — Бо таке серце спроможне на палку любов і велику ненависть. А на війні велика любов і ненависть багато важать.

— Жаль, великий жаль, — по деякій паузі неголосно і скорботно почав Коротков. — Обірвалися прекрасні молоді життя. Їхні шляхи — життєвий і бойовий — короткі, але славні. Вони загинули, та пам'ять про них ми збережемо назавжди! — І, вже дивлячись на вогонь багаття, він додав: — Їхні палаючі, сповнені кипучої ненависті до ворога серця кликатимуть нас до священної помсти фашистським бузувірам.

Далі він сказав, що трагічна загибель товаришів не повинна викликати в нас почуття розпачу. Наші руки повинні ще міцніше стискувати зброю. Загиблі вимагають від нас не сліз, а помсти! За всі свої злочини ворог заплатить кров'ю.

Бесіду обірвав вартовий, що прибіг з північного поста. Він схвильовано доповів:

— Товаришу командир, там на посту ми затримали трьох озброєних. Кажуть, що вони розвідники сусідньої бригади майора Ахметова...

— Невже? — збуджено перепитую вартового.

— Так говорять,— здвигнув плечима партизан.— Нібито Їхня бригада минулої ночі знову повернулася до цього лісу.

Величезна радість наповнила моє серце і хлюпнула через його вінця. В грудях щось топилося і тануло. Виходить, діждалися... Найтяжче тепер позаду... Життя поранених врятовано. Через рацію бригади зв'яжусь з Москвою, і за пораненими прилетять літаки. А там... розв'яжуться руки. Отоді ми віддячимо карателям за все: за смерть товаришів, за наші пекельні муки...

Підвівшись, звернувся до вартового:

— Ну, ходімо. Долотов і Петухов з автоматами підуть зі мною.— І, вже поклавши руку на плече партизана, додав: — Ходімо перевіriamo. Якщо справді сусіди, то завтра ж зранку в похід.

Розділ восьмий ПОМИЛЯТИСЯ НЕ МОЖНА

У розмові з розвідниками сусідньої бригади я з'ясував, де вони отаборилися, спитав, які мають дані про ворога, повідомив, що ми знаємо, на цьому й розійшлися.

Ураці, як тільки зійшло сонце, і ліс почав сповнюватись різноголосим щебетом птахів, я повів загін на північ, у напрямі Шамаївки. Спочатку просувалися навпростець, а потім переконалися, що краще рухатись лісовими дорогами. Справді, коли під ногами твердий ґрунт, йти значно легше.

Десь на півдорозі до Шамаївки трапилась нам мальовнича галявина, заросла високою травою і щедро уквітчана різнокольоровими квітами.

Зупинилися на перепочинок, зголоднілі коні жадібно накиннулися на траву. Партизани з приємністю повкладалися на зеленому килимі, жінки й діти парвали пораненим квітів.

— Курорт, товаришу командир! Справжній курорт!..— блаженно простягнувся на траві Петухов.

Проте на цьому природному курорті нам не довелося довго відпочивати, бо над лісом з'явилася німецька «рама». Літак деякий час кружляв над центральною частиною лісу, пролетів кілька разів і над нами і сипонув, як із мішка, листівки. Вони білим лапатим снігом упали й на нашу галявину. А це свідчило про те, що нас виявив повітряний пірат. Подаю команду вирушати в дорогу. На ходу дехто підібрав кілька листівок. Гітлерівці радили партизанам і партизанкам «припинити безнадійний опір і здатися в полон...»

Курці були невдоволені, бо листівки, як виявилось, видрукувані на добротному глянцевому папері.

— Ні курити, ні до чогось іншого не годиться! — бурчали партизани і з презирством утоптували ногами ті листівки в землю.

Сонце вже було на заході, коли ми, парешті, за три кілометри на схід від шамаївської галявини розшукали табір бригади.

Я зупинив свій загін, оголосив тривалу стоянку, а сам пішов між натягнутими плащ-палатками і курінцями до білого, з парашутного шовку, добре замаскованого шатра командира бригади.

— До вас можна? — зупинився перед входом.

— А, Демидов, душа любезна! — тепло і дружньо зустрів мене високий смаглявий кавказець, майор Ахметов. Він міцно потис мою руку. — Яким чудом сюди потрапив?

— Я весь час був тут, а от яким вітром вас сюди занесло?

— О, я маневрував, маневрував... Біля міста Клітня був. Вісімки робив... — Командир говорив з помітним кавказьким акцентом і пальцем виписував у повітрі вензелі, подібні до цифри «8». — Протопали сто кілометрів. Два дні, як сюди прийшли.

— Обкрутили, значить, фашистів навколо пальця?

— Ще й як обкрутили, обманули і сюди прибули. А ось цікаво, як тобі тут велося? Га? Давай, давай, душа любезна, розповідай.

Прослухавши коротку розповідь про те, що спіткало наш загін за ці дні, комбриг похитав головою.

— О-о-о!.. — багатозначно протягнув він. — Так ти попав у великий перепльот! Але ж виплутався з павутини. — І він по-товариському поплескав мене по плечу. — За нашими розвіданими, фашисти кинули проти партизанів тутешніх лісів 4 дивізії, плюс батальйони власовців, авіацію, танки... І як ти зміг зберегти свій загін? Чудеса! Йй-богу, ти чудо сотворив і заслуговуєш нагороди.

— Не про це нам треба думати! Тут якби швидше евакуювати хоча б тяжкопоранених.

— Це ми зробимо, — махнув рукою командир. — У мене теж є двадцять шість поранених. Телеграму я вже дав. «Уточки» прилетять сьогодні вночі. Усіх відправимо. А на завтра і тобі пришлють!..

І він по-дружньому торкнувся мого плеча.

— Проходь, сідай. Я зараз розпоряджусь, щоб вечерю подали. Мабуть, добряче виголодався?

Я забув про голод. Так легко стало на душі. Адже поперед — відправка поранених. А там — знову запеклі бої. Знову помста ворогові за кров і смерть товаришів, за сльози жінок, дітей і батьків! За паїні страждання. О, цього разу люди мого загону битимуться з ворогом з потробною енергією, безстрашно і пешадно!

Підходить комбриг, потираючи долоні, каже:

— Через десять хвилин шашлик будем їсти! Шашлик по-кавказьки!

Мене не дуже радував отой шашлик, хотілося знати, де наша бригада, що з нею. І я спитав:

— Про нашу бригаду не чули, де вона?

Він глянув на мене своїми гарячими, темно-сірими очима, пригладив невеличкі чорні вуса і повільно сказав:

— У майора Вадимова дело нехорошо.

— Що, що?! — аж сіпнуло мене. — Кажіть, кажіть усе, що вам відомо?

Комбриг, відчуваючи, що завдав мені болю, потупив погляд.

— Погапе дело, — тихо мовив він і, трохи подумавши, сказав: — Сьогодні ранком до мене прибився з вашої бригади лікар Луков. — І, вже звертаючись до зв'язівця, що сидів поруч, наказав: — Покличте сюди вадимовця Лукова! Краще хай він тобі все розповість...

— Ну що, що трапилось? Не тягніть за душу, — схвилювано допитувався я, відчуваючи, як у грудях у мене щось обірвалося.

— Негарно вийшло дело... — мляво і неохоче відповів комбриг. — Центр на моє запитання відповів: «Місцеперебування бригади Вадимова поки що не встановлено». — І, мабуть, помітивши, як змінюється вираз мого обличчя, додав: — Спитаю ще й сьогодні. Не може бути, щоб усі загинули.

Мені забракло повітря. Я глибоко і важко дихав. Що ж могло трапитись?.. Бригада майора Вадимова! Вся бригада загинула?! Майор Вадимов, капітан Краєв, комісар Антонов... Перший батальйон? Невже?! Невже катастрофа?! Ні, ні! Такого не може бути! Це якесь непорозуміння.

— А ось і Луков! — озвався комбриг і знову торкнувся мого плеча. — От і по допомоги з ним.

Йду назустріч сухорлявому і тонкому, наче жердина, лікареві Лукову Григорію Андрійовичу. Його завжди біле, як у жінки, обличчя помітно змарніло, на ньому якось недоречно стирчав довгий гострий ніс, а великі круглі очі, як жартують артилеристи, викотилися на передню позицію.

— Як ви сюди потрапили?! — скоріше сердито, ніж привітно, запитує в нього, подаючи руку.

— Ех, Петре Юхимовичу... Петре Юхимовичу!.. Ви знаєте, що трапилось? — повільно мовив він і, витримавши паузу, додав: — Бригада наша розбита, розсіяна...

— Що?! — скрикнув я. — Кажіть толком, що і як сталося?

— Ну, що я можу сказати? — розвів руками Луков. — З оточення через ріку Радву бригада вирвалася з великими труднощами, але майже без утрат... Потім зустрілися на лісовій дорозі з карателями і дали зустрічний, рукопашний, жахливий бій. У комбрига не витримали нерви, стався серцевий приступок. Ледве оговтався. Далі були ми і коло міста, і біля селища Шадні. Після вдалих маневрів відірвалися від фашистів і вже рухалися сюди, до Шамаївки. На другий тиждень виснажливого маневрування знесилені, смертельно стомлені зупинилися на ночівлю недалеко від села Рум'янець. Отам увечері все й сталося... Бригада відпочивала, вірніше, заснула всі мертвецьким сном, покотом лежали...

Раптом, зовсім несподівано, — злива вогню, ревіння десятків кулеметів і автоматів, несамовиті крики. Фашисти, наче очманілі, гикаючи і стріляючи, ввірвалися в розташування бригади. Їх було багато, дуже багато. Самі кулеметники і автоматники. Діло враз обернулося так, що нам було не до опору... Всі кинулися тікати хто куди!.. Побіг і я!..

Здавалося, хтось розпеченим залізом припікає моє серце. Не хотілося вірити в те, що розповідав Луков. Але його розповідь тільки підтверджувала делікатно сказане комбригом: «Місцеперебування бригади Вадимова не встановлено...»

Виходило, що й сумніватися в розгромі бригади не можна... Я був приголомшений і довго мовчав, а потім звернувся до Лукова:

— Запам'ятайте: моїм людям, та й взагалі нікому більше про все це ні слова. Це страшна, дуже страшна звістка. Будемо переживати її поки що вдвох, до повного вияснення всіх обставин. Ви розумієте мене?

— Розумію, для пораних ця звістка — ніж у серце, нова тяжка рана, болюча й небезпечна.

— Саме так! Отже, якщо питатимуть, а питатимуть обов'язково, скажете, що випадково заснули на нічному привалі і відбилися від бригади...

— Гаразд... — лукаво примружившись, погодився Луков.

— Отже, домовились...

Настала важка мовчанка. Її порушив Григорій Андрійович:

— А як ваші справи, Петре Юхимовичу?

— У нас майже все гаразд... — з притиском сказав я і, зовсім не бажаючи вести розмову на цю тему, додав: — Чого ж це ми тут стоїмо? Ходімо, оглянете наших поранених.

І ми попрямували до розташування загону.

— Ну, що я буду оглядати їх... — зітхнув Луков. — У мене ж ніяких інструментів, ні ліків, навіть бинтів немає...

— Словом, доброю, сердечною порадою теж можна людей лікувати.

Луков знизав плечима. Я покликав Гуревича і розпорядився показати лікареві всіх тяжкопоранених.

Бачу, стежкою з північного поста йде чимала група партизанів. Мимоволі насторожуюсь, пильно вдивляючись у людей, що наближалися. Попереду йшов високий розвідник з сусідньої бригади. За ним чимчикував невеличкий п'ятдесятилітній чоловік з карабіном за плечима. З подивом упізнаю в ньому помічника старшини нашого батальйону Єременка Семена Івановича. Дивлюсь і очам не вірю: за ними йдуть знайомі партизани: кулеметник Коршунов, Дуся Анодіна...

— Товаришу комбат! — усміхаючись, доповідає Єременко. — Привів у ваше розпорядження тридцять чоловік...

— Що ж це, комбриг прислав, чи як?

— Ні, товаришу командир... Ось послухайте, що трапилось...

...У той фатальний вечір шостого червня, коли зненацька над сонними партизанами засвістили кулі і заревів, застогнав ліс від зливи автоматного вогню гітлерівців, вони, як і Луков, кинулися тікати... Бігли подалі від згубного свинцевого дощу... А коли нарешті зупинились, то виявили, що відбилися від бригади. А вже стемніло. Навколо непролазні хащі. Куди йти? Чимало партизанів знало, куди тримала курс бригада, тому й подалися на Рум'янець. Проте сьогодні вранці вони обнишпорили колишній наш табір і нікого там не зустріли, навіть свіжих слідів не виявили. Подумали, почекали трохи і рушили до колишнього партизанського табору своїх бойових друзів. Ну, а тут уже зустріли розвідку сусідів. Ті розповіли, що вадимовці на чолі з Демидовим стоять табором разом з ними.

— Отак ми й потрапили сюди, — закінчив Єременко. — Ще хто-небудь із нашої бригади прибився до вас?

— Та ось Луков.

— І все?

— І все.

Єременко похитав головою.

Люди, що прийшли, були з різних підрозділів бригади. Найбільше — з господарчої роти. Отже, в бойовому відношенні це невелика сила. Бувало, кмітливого й жвавого Єременка я вирішив призначити старшиною нашого загону, а всіх інших наказав розподілити порівну між трьома відділеннями.

Вислухав не одного партизана, а з'ясувати розміри катастрофи не зміг... Що з бригадою? Якщо вона вціліла, то чому її немає тут?.. Очевидно, сталося непоправне... Напевне, згодом буде виявлено ще не одну таку групу партизанів-вадимовців...

Я собі місця не знаходив. Тільки подумати, така бойова бригада і на тобі!.. Збиратиму всіх до купи. Вадимовці ще покажуть себе...

Серед ночі мене розбудило гудіння літаків. Навколо непроглядна темінь, тільки над головою невеликий шматок синього неба, густо всіяного миготливими зорями. А над лісом'лине до болю знайоме й рідне гудіння вітчизняного мотора.

— Наші прилетіли! Значить, сьогодні комбриг Ахметов відправить своїх поранених, а завтра — я!..

Поруч підвів голову Долотов, штовхнув мене в бік:

— Чуєте? Наші «уточка»!..

— Чую!..

Літаки ще довго гули. Було чути, як легкокрилі санітари з приглушеними моторами сідали на шамаївську галявину. А коли, вже взявши поранених, злітали, тоді ревіли несамоовито... Саме над нашою ділянкою лісу, набираючи висоту, мотори ревли на всю потужність, аж ніби надривалися, так, видно, було важко їм підніматися з трьома пасажирами!

Виявляється, прилетіло п'ять літаків. Вони забрали десять поранених. Небагато...

Тієї ж ночі радистка сусідньої бригади Оксана передала шифровку на Велику землю про мій загін, про наше прохання терміново евакуювати тяжко поранених партизанів-вадимовців, а також просьбу уточнити долю нашої бригади. Відповіді можна було чекати наступного вечора. Але вже вранці від сусідів прибіг зв'язківець і схвильовано сказав:

— Товаришу командир, вас терміново викликає комбриг.

«Якась халєпа», — майнуло в голову, і я поспішив до намету штабу бригади. Вже проходячи через розташування сусідів, помітив метушню і гарячкову підготовку до походу.

Першим зустрівся мені ставний високий комісар бригади. Він на ходу потиснув мою руку і, не сказавши ні слова, хутко

повернувся до редактора районної газети. Згодом я побачив представника Західного штабу партизанського руху. Середній на зріст, у новенькій військовій формі з погонами, до яких ми ще так не звикли... Короткий потиск руки, і показує на комбрига — мовляв, він тобі все скаже...

— Ну, душа любезна, — звернувся до мене комбриг. — Плохо дело. Фашисти знову йдуть у ліс. П'ять хвилин тому мій аванпост доповів, що з боку Рум'янця дві колони карателів зайшли в ліс і просуваються сюди. Так що готуйся до походу. Підеш за другим батальйоном. Позаду йтиме взвод прикриття.

— Через скільки годин вирушаємо?

— Що ти, що ти — годин?! Знімаємось через кілька хвилин! — відрізав комбриг, явно виказуючи своє невдоволення тим, що я недооцінював критичність становища. Хотілося розпитати подробиці, щоб краще уявити обстановку, та, бачачи зайнятість комбрига, який короткими командами підганяв своїх командирів і вимагав пикуватись у похідну колону, я махнув рукою і побіг до своїх людей.

«Гаразд, поки що йтиму за бригадою, як сліпий за повідирем, а там становище проясниться».

Швидко зібравшись, мій загін ледве встиг приєднатися до хвоста партизанської колони, яка вже вирушала в дорогу.

Проходячи повз щойно покинуте місцерозташування загонів, можна було зробити висновок, що збиралися вони дуже поквашливо. Подекуди під стовбурами дерев та під гіллястими кущами на траві валялися розсіпані патрони, лежали покинуті гранати.

— Навіщо ж це кидати? — казали мої партизани, підбираючи набойі і гранати сусідів. — Адже все це пригодиться.

Я йшов мовчки, часто оглядався на колону з пораненими на носилках. Вона дуже розтягнулася, і чимдалі все виразніше і невпинно насувалася загроза відриву від сусідів. Вирішив повідомити про це комбрига. І от з уст в уста в голову колони покотилася звістка:

«Демидов відстає! Просить іти тихіше!», «Демидов відстає! Просить іти тихіше!»

Прохання, як видно, дійшло до комбрига, згодом темп руху уповільнився, але й сили моїх людей вичерпались, і загін все одно відставав.

— А в страху ноги великі, біжать хутко, — висловив своє невдоволення Петухов, який ішов поруч.

Я промовчав, тільки оглянувся і з сумом побачив, що в колоні мого загону утворилися великі розриви. Вийшовши з загального строю, я зупинився.

Тепер коні наші вже не несли носилок з пораненими. Їх несли бійці, що відбилися від бригади і пристали до нас. Проте вони, як і ми, були знесилені, охлялі.

— Хлопці, тримайтеся! Тримайтеся! — підбадьорював я партизанів, що проходили мимо, несучи тяжкопоранених. — Треба йти вперед, друзі мої! За всяку ціну вперед!

Та хоч як намагалися люди не відставати, проте відстань між загonom і бригадою все збільшувалась і збільшувалась. Ось уже, мелькнувши між стовбурами сосен, зникли з поля зору партизани другого батальйону... Нам залишалася тільки добре втоптана стежка. Я, як ніхто інший, болісно переживав ці хвилини, адже прямо на очах зникала міцна опора, зникала надія на захист друзів по зброї.

І я метався вздовж колони:

— Друзі, ми відстаємо!.. — занепокоєно кричав я.

Люди мовчки витирали рукавами піт з чола, який заливав очі, і, важко дихаючи, йшли далі...

Взвод партизанів, що прикривав усю колону, наступав нам на п'яти. Вони нас підганяли:

— Давай, давай не відставай! Доганяй бригаду!..

Лише коли сусіди зупинилися на перепочинок, мій загін наздогнав їх. Одразу ж після зупинки я, Коротков, Луков і Петухов побігли в голову колони.

— Відстав, відстав, душа любезна, — нервуючи, зустрів мене комбриг.

— Хіба ж так можна!.. — докірливо сказав я і хотів було вилити своє обурення з приводу темпу руху, але комбриг зупинив мене рукою:

— От що, любезний!.. — Він взяв мене за руку і відвів убік. — Ми тут порадилися і вирішили: директора лісу Короткова ми у тебе забираємо, бо тут я залишаю з ним своїх поранених і небоєздатних, вони сховаються в хащах чи в болоті, а я поведу гітлерівців за собою через увесь ліс; вночі прорву блокаду і піду в білоруські ліси... Отак...

— Так, так... А що мені робити? — запитую його.

— Тобі те ж саме: поранених залишити в лісі, а з боєздатними приєднатися до мене.

Я прикусив губу: як же це так? У мене ж половина загону — поранені, а друга половина — бійці супроводження. Чи маю я право залишити поранених напризволяще, без надійного захисту?

Помітивши моє вагання, комбриг додав:

— Це моя думка: тобі краще бути зі мною... А там хай твоя голова вирішує, тільки швидко. Ти знаєш мій характер:

раз і два!..— І, вже звертаючись до Короткова, рішуче сказав:

— Дорогушо, Михайле Даниловичу, ходімо, я передам вам людей...

У глибокій задумі я повернувся до свого загону. Ні я, ні навіть Петухов, який супроводжував мене, не помітили, що не стало Лукова. Він залишився біля комбрига. Та зараз нам було не до нього. Вирішувалася доля всього загону. Я мовчки, не проронивши жодного слова, сів на старий сосновий пень та так і заляк... Підійшов Долотов. Я розповів йому про рішення командира та про його пораду. Долотов похитав головою:

— Що він вигадує? Хай разом з нами й рухається. Фашисти не наздоженуть, бо у нас одна дорога, а в них завжди буде кілька! Та й обов'язково треба вдарити по карателях із засади, тоді ходитимуть лісом обережно, темпом черепахи...

Долотов мав рацію. Але я був певен, що вже надто пізно говорити про це комбригу. Від свого рішення він не відмовиться. Зрештою, у нього свої плани, очевидно, погоджені і в представником партизанського штабу.

— Товаришу командир, — звернувся Петухов, — вже вирушають.

Але я сидів незрушно, ніби мене це не стосувалося. А через хвилину обвів допитливим поглядом загін, потім подивився в хвіст партизанської колони, що швидко віддалялася, і, нарешті, розімкнув уста:

— Хай ідуть... А я врятую поранених або загину разом з ними...

Я хотів знати, як поставляться до мого рішення партизани нашого загону. Вони дивилися на мене з вірою і надією. Що ж до тяжкопоранених, то я не сумнівався: вони схвалять мій крок.

— Ну що ж, друзі мої, — тихо мовив я, дивлячись на носилки з пораненими. — Як видно, все почнеться спочатку...

Дістав з польової сумки кілометрівку, мовчки проглянув її, потім рішуче сховав, підняв загін і повів у південно-західному напрямі, в район двох знайомих нам озерець...

Пройшли чотири кілометри і зробили привал.

Я знову схилився над картою, намагаючись розгадати, як і якими дорогами просуватимуться карателі. Десь далеко на півночі час від часу торохкотіли кулеметні черги... Виходило, що ворог ішов у ліс тільки з Рум'янця. І раптом з південно-східного боку долинув наростаючий шум. Ми всі залягли, приготували зброю, причаїлися...

— Що це?.. Невже фашисти? — стиха мовив Петухов.

— Не може бути. Адже в той бік пішла бригада,— заперечив Долотов.— Крім того, хіба німці без стрілянини йтимуть лісом? А тут прислухайтесь-но!.. Йдуть без жодного пострілу.

Справді, тупіт і шум швидко наближалися. Ні стрілянини, ні голосів не було чути. Незабаром метрів за вісімдесят на південь від нас між стовбурами дерев замелькали люди. Одяг строкатий. Хто в сорочці і в кашкеті, хто в гімнастерці і пілотці, хто в плащі й картузі, хто в піджаку з непокритою головою, хто в фуфайці й шапці-кубанці, хто у френчі... Справа ясна: це сусіди плутають сліди, маневрують...

Дістаю папір, олівець і пишу записку:

«Залишаюсь тут. Зроблю все, щоб урятувати загін. Вам бажаю успіху! Привіт усім! Демидов. 10.VI.1943 р.»

Згорнувши папірця, вручив його Петухову.

— Давай кулею, комбригові Ахметову!

Через хвилину п'ятнадцять Петухов повернувся і доповів:

— Прочитавши записку, комбриг сховав її в планшетку і попросив передати вам привіт і його щире побажання щасливо тут лишатися... Я вже хотів був бігти назад,— розповідав далі Петухов,— коли дивлюся, а в їхній колоні чимчикує наш лікар Луков. «Куди це ви, товаришу лікар?! — кажу йому.— Адже Демидов і вадимовці лишуються тут». А він якось по-медичинськи скривився...— Тут Петухов зобразив кислу гримасу.— І, розумієте, каже: «Передай Демидову, нехай багато на себе не бере, бо відповідати доведеться! Адже йому розумно порадили!..» Отак випалив і побіг далі за колоною.

— Бач, шкура!..— вирвалося в Долотова.— Он коли виявилось його справжнє нутро.

— Товаришу командир, віддайте наказ, ми заарештуємо його як дезертира і приведемо сюди,— звернувся до мене Петухов.

— Арештувати?.. Привести?..— в задумі повторив я.

— Навіщо? Нехай рятується,— втрутився Долотов.— Він нам зараз непотрібний. Бо, як кажуть у народі, одна паршива вівця може всю отару з пантелику збити! А потрібний буде — розшукаємо.

— Страхополох,— підсумував Петухов, дивлячись на захід.— Так дременує, тільки смуга лягла!..

На це я нічого не відповів. Важкі думки роїлися в голові: чи правильно я роблю?.. Чи не краще йти слідом за комбригом?.. Бо що значить залишитися тут? Якщо фашисти не знищать нас вогнем, то вони можуть заморити нас голодом..

А що, коли піти в небоковані карателями білоруські ліси і зв'язатися з народом... Певна річ, з народом ніколи не загинеш!.. Мовчав я, мовчали й мої помічники: Долотов, Козаков, Мовчун... До нас на коні під'їхав політрук роти Оскретков.

— Може, підемо по протоптаній доріжці? — спитав політрук і кивнув на захід.

— А й справді, ходімо всім гуртом у Білорусію, — підтримав його Козаков.

— Можна спробувати, — погодився Долотов.

— Ну що ж, іти так іти, не гаймо часу, — погодився я.

Ідемо свіжовтоптаною дорогою.

У лісових хащах доріжка звивалася вужем, петляла через байраки, перетинаючи дороги і стежки, струмки і багністі річечки, вона тягнулась усе далі й далі на захід... Кожний кілометр загін брав приступом. Дванадцять зупинок і дванадцять кілометрів лишилося позаду. Але чимдалі важчали носилки, важчали власні ноги, важчало і ставало неслухняним усе тіло... Та надія на те, що попереду Білорусія, народ, хліб, сповнювала серця енергією і надавала сили. І люди, перемагаючи втому, йшли і йшли вперед.

На привалі обходжу загін і бачу: маленький Вітя сидить біля матері й витирає кулачками очі — плаче.

— У чому справа? Хто зобидив малого? — питаю.

— Він наколов ноги... — каже мати.

— Посадити до когось на коня.

— Не хоче.

— Чому?

Мати здвигує плечима. Вітя спідлоба поглядає на мене.

— Я його вже не раз запрошував до себе. А він нізащо не хоче, — скаржиться Ісак Кошепава і чухає потилицю.

— Чому не хочеш?.. А йди-но сюди! — Беру хлопчика за руки і садовлю на коліно. — Поговоримо, як мужчина з мужчиною.

Але Вітя мовчить, тільки скоса й боязко поглядає на Кошепаву. Глянув і я на комвзводу й засміявся, зрозумівши, в чому тут річ. Оброслий густою і великою чорною бородою, що зливалася з патлатим нечесаним чубом, з великими чорними очима, Ісак Кошепава мав страшний вигляд... Точнісінько, як розбійник або пірат, що зійшов зі сторінок дитячої книжки.

— Я тебе посаджу он до того дяді вчителя, дяді Вані. Добре?

— Добре, — погодився Вітя.

І я посадив хлопчика до політрука Оскреткова. Іван Кузьмич теж був давно неголений, але волосся підстрижене, зачесане. Словом, він мав вигляд доброго дяді...

Я ще раз подивився на Вітю, очі якого вже іскрилися радістю. Пригадалося, як легко я його підняв на витягнутих руках... «А легенький, як пиріжок», — подумав я про хлопчика і пішов у голову колони. Що й казати, нелегке дитинство у роки війни випало нашим дітям.

Гускли вечірні сутінки, люди все частіше спотикалися, навіть падали. Все частіше просили:

— Товаришу командир, привал!

— Гаразд, зробимо зупинку на п'ять хвилин!..

І зупинки робилися дедалі частіше. Я зрозумів, що йти далі не можна, — люди вибилися з сил. Звертаю зі стежки ліворуч і зупиняю загін на почівлю. А сам разом з Петуховим і Ткачуком іду далі по сліду бригади. Кілометрів за два доріжка круто повернула на південь. Чому це раптом? Якийсь хитрий маневр?.. Можливо, й так... Проте йти далі по сліду бригади було безрозсудством. Адже цієї ночі вона покине ліс, форсує річку і опиниться в Білорусії. А завтра, безумовно, на протоптаній бригадою доріжці сидітимуть гітлерівці, полюватимуть на партизанів, що відбилися та відстали. Віднині треба рухатись і діяти самостійно.

Повертаюся до зупинки загону. Більшість уже спала, накрившись хто шинеллю, хто плащ-палаткою, хто козушком. Долотов і Єременко назбирали хмизу і запалили невеличке багаття. При миготливому світлі багаття, низько схилившись, розглядаю карту. За день ми пройшли двадцять кілометрів. Отже, до Білорусії залишилося сім... Але попереду найважчі перепони: шосе і чимала річка. Тільки її перейти, а там уже й Білорусія!

Треба зараз же вислати туди розвідку.

— Товаришу Долотов! Покличте Петухова і Ткачука...

Ніч минула спокійно. А вранці по лісу забахкали постріли. Час від часу долинали далекі кулеметні черги. Найзапекліша стрілянина була в районі Шамаївки. Як видно, фашисти шукали там партизанів... Повільно збігали хвилини за хвилиною, година за годиною. Хвилюючись, усі з надією чекали розвідників, бо вони мали принести вісті, від яких, здавалося, залежала доля загону.

А Білорусія вже для багатьох вимальовувалась як казкова країна, де на вербах груші ростуть, а на сосні пампушки...

До мене несміливо підійшла худенька, тоненька Оля з саморобною лялькою в руках.

— Дядю Петю!

— Що, Оленько?

— А правда, що в Білорусії на вербах ростуть бублики, на грушах — смачні млинці, а на соснах — білі пампушки?!

— Хто це тобі так казав?

— Дядя Ваня.

Я усміхнувся:

— Такого я тобі не обіцяю, любя Олечко! Проте в Білорусії, думаю, ми роздобудемо тобі млинця або хоч окрасць хліба, а вже картоплі наїсися досхочу.

Дівчинка прикусила губку і, видно, явно розчарована мою прозаїчною відповіддю, пішла до своєї мами.

Нарешті опівдні повернулася розвідка. Петухов доповів:

— Затримались тому, що всюди по лісових дорогах рухаються колони гітлерівців. На підводах, на конях і пішим строем. Ідуть у напрямі з півночі на південний захід. Я так думаю, — заявив розвідник. — Маневр бригади розгадано, і фашисти рушили в погоню за нею. Схоже на те, що найближче шосе охороняється. Майже через кожні 400—600 метрів дзоти. Патрулюють вершники. На південь проїхало два броньовики.

Порадився зі своїми помічниками. Вирішили спробувати проस्कочити. Адже небезпечні тільки шосе і річка, а це якихось два кілометри.

О десятій годині вечора уперед пішло п'ятеро розвідників на чолі з Петуховим. За ними на деякій відстані рушив загін. Лісом ми підійшли до шосе на п'ятдесят метрів. Зупинилися. Трохи південніше, за 6—7 кілометрів від нас, німці кидали ракети. Віддалено стрекотали кулемети. Пригнувшись, розвідники перебігли через шосе і зникли в нічній темряві. Я, Долотов і Єременко уже досягли глибокого кювету. Засіли в ньому, прислухались, обдивились. Наче нічого підозрілого. Махнув кашкетом, і з лісу до шосе почали підтягуватись коні з пораненими, за ними врозсіпну пішли і носії з носилками...

Тривожно калатає серце. Нерви напружені до краю. Що нас чекає тут, на шосе і далі?.. Як реагуватиме ворог на нашу спробу прорватися до Білорусії? Я розумів, що доля загону вирішується ось тут.

Раптом ожив дзот по той бік шосе на пагорку. До неба злетіла ракета й освітила все навколо. Ударив ворожий кулемет. Кулі засвистіли над нашими головами. Іще ракета, і знову довга кулеметна черга. Трасуючі кулі пролітали над нами і гасли біля самого лісу. Коні повернули казад, за ними побігли й носильники...

Волосся на голові стало сторч: а якщо гада сипонуть мінами!

— Назад!.. — скомандував я і махнув кашкетом.

Оглянувся на наших розвідників, вони вже по той бік шосе. У нічній темряві їх не було видно. Якби ж хоч вони не потрапили під ворожі кулі. Німецький кулемет не міг нас дістати, бо шосе було трохи вище навколишньої місцевості. Правда, на шосе кулемет різав би точно, та й по той бік шосе дістав би. Сполошилися гітлерівці і на інших постах, ніби передаючи один одному естафету, уздовж шосе до неба злітали освітлювальні ракети... Найбільший тупіт і шум зчинили наші коні, і на цей тупіт ворог відкрив кулеметний вогонь.

Через десять хвилин нас наздогнали розвідники. Петухов, перевівши подих, важко хекаючи, стиха промовив:

— Добре, що так обійшлося... Без втрат... А якби ми ринули на шосе?.. Ох і каша була б!..

Не розмовляючи, важко дихаючи, ми поверталися в ліс тією ж стежкою...

Виходило, що я мав рацію, коли вважав, що треба нишком сидіти в лісі, а не йти в Білорусію. Та люди загону порадили спробувати... І от ми спробували!.. Добре, що все закінчилося щасливо. А могло?.. Страшно навіть подумати! Гітлерівці могли нас не чіпати на шосе, а коли б ми підійшли до глибокої річки шукати броду, отам би нас і перехопили, та так, що мало хто лишився б живим! Тут нам доля усміхнулася... І треба надалі бути обачними, не робити дурниць.

Відійшли кілометрів за чотири від шосе і зупинилися на нічліг. А на світанку... Думи мої, думи мої... Кепські наші справи, кепські... Звісно, з таким загonom, як у нас, ризикати ще раз на прорив блокади безглуздо. Розіб'ють, зітруть на порох... Боляче й гірко від усвідомлення того, що Білорусія поруч, а прорватися туди не можна. Залишатися тут, у цьому заблокованому лісі?.. А що їсти? Адже коней нищити не маємо права. Лишилася мінімальна кількість. А на кожну тварину по два поранених не посадиш. Годуємо їх лише травою і то не досталось. Коні виснажені — не витримають.

До мене знову підходить маленька Оля. Вона колише на руках свою ляльку і скося поглядає на мене.

— Олю, ти хочеш щось сказати? — питаю.

— Хочу. У Білорусії молочні дерева є?

— Які, які дерева?

— Молочні.

— Хто про це тобі казав?

— Тьотя Лена.

— І нащо вона вигадує, — я тільки розводжу руками.

— Ну, дерева, в яких сік білий, смачний, як молоко корови?

— А-а-а, он воно що... Пригадую, про це десь читав. Ага, це дерево росте лише в Південній Америці. У лісах Аргентини. Ти розумієш, як це далеко? За десять тисяч кілометрів, в іншій півкулі це молочко! Найближче до нас — рідний березовий сік. От його можна тобі трохи роздобути.

Дівчинка, похнюпившись, іде від мене, продовжуючи колисати ляльку, яка, видно, теж не може заснути, бо страшенно голодна...

Бідна дитина! Хай уже голодуємо і мучимось ми, дорослі, а за що мучаться діти?!

— Товаришу командир! Знаєте, що я надумав? — порушив мої думки Долотов. — Давайте підемо назад, у ті знайомі нам райони лісу.

— А що там будемо робити?

— Будемо невеликими групами просочуватися крізь німецьку блокаду і добувати їжу по селах.

Цю пропозицію підтримали Козаков, Мовчун, Бременко, Оскретков...

Я не довго роздумував і вагався, бо іншого виходу не було.

— Вишлемо розвідку, а слідом за нею і вирушимо! — погодився я.

Розділ дев'ятий ПЕРШІ ПРОБЛИСКИ

Гітлерівці вийшли з лісу і зайняли позиції навколо нього. Найближчий німецький гарнізон стояв біля самого лісу в селі Єрміно. Від розташування загону до нього було всього три кілометри. Ми виставили на узліссі пост, який безперервно стежив за цим ворожим гарнізоном. Адаже було зрозуміло, що коли карателі знову підуть у ліс, то вони вирушать саме з Єрміно, і пост може заздалегідь попередити загін про небезпеку. А якщо гітлерівці знімуть блокаду і підуть геть, тоді можна буде одразу ж послати в Єрміно людей по продукти, бо ми вже давно сидимо без хліба, картоплі і солі.

Прокинувся, коли вже добре розвиднілося. І, як уже не один день підряд, перше моє запитання було:

— Ну, як німці?

— На місці.

Отже, треба пережити ще один голодний і нестерпно довгий день. А завтра... Може, завтра гітлерівці знімуть блокаду. Тоді ми оживемо.

Я підвівся і, як завжди, почав ранковий обхід загону. Люди лежали покотом. Лежали не тому, що було рано, ні, більшість із них уже давно прокинулась, але, заклавши руки за голову, залишались лежати, втупивши нерухомі очі вгору, де між густим віттям сосон виднілися шматки сірого, захмареного неба.

Удень партизани також намагались поменше рухатись, адже на кожний рух організм витрачає калорії, яких так мало лишилося в кожного.

Група партизанів сиділа кружка навколо невеличкого багаття, над яким висіло три котелки. Я вирішив підійти до них, подивитися, що це там варять. Зненацька перед моїми очима затремтів вогонь багаття, застрибали котелки і постаті бійців, загойдалися стовбури сосон... В очах з'явилось якесь тьмяне марево, одне за одним попливли яскраві кола... Похитнувшись, я плечем притулився до сосни і тільки тому не впавав. Протер очі. «Що це? Що це?.. Безсилля?.. Голод?.. Мабуть, і те, і друге...»

Проковтнув гірку, як полин, слину і, насилу утримуючи рівновагу, пішов до багаття.

— Товаришу командир, сідайте до нас шашлик їсти, — запросив мене Петухов. Він тримав над вогнем лозину, на якій було настромлено кілька шматочків кінської шкури.

— Що ж, шашлик — смачна страва, — весело відповідаю, а сам ледве тримаюся на ногах. — Тільки де ви доп'яли м'ясо?

Бійці потіснилися, і я присів до багаття. Петухов зняв з лозини шматочок добре зарум'яненої, аж пригорілої, шкури і простягнув його мені:

— Ось, попробуйте!

Шкура нагадувала стару, порепану підосшву. Взяв її в рот, спробував жувати, але зуби не брали...

— Добряча підосшва була б на чоботи, а ви її з'їсте, — невесело пожартував я. А клята підосшва не піддавалася зубам. Кінець кінцем я її виплюнув.

— Товаришу командир, попробуйте нашої страви, — звернувся до мене Козленко, знімаючи з вогню свій котелок. — Бо отой ерзац-шашлик пусте діло. То все одно, що взяти шматок гуми і жувати: ні смаку, ні поживи. Інша річ ось у нас — аванасні тельбухи!

Я усміхнувся, але в цю усмішку було вкладено стільки скорботи й болю...

— Спасибі, хлопці. Іжте самі, адже це ваша пайка.

— Товаришу командир, не будемо рахуватися, де наша, де ваша. Беріть ложку і сьорбайте.

Але я категорично відмовився від частування.

Козленко сьорбнув ложку юшки і скривився.

— Ех, якби хоч дрібок солі, тоді б, мабуть, за вуха ніхто не відтягнув. А то... того... щось нудить...

Він побовтав ложкою в котелку, витяг шматок сірих, з просинню тельбухів, узяв у рот і почав, голосно чавкаючи, жувати.

Подивившись на мене, він стурбовано сказав:

— Товаришу командир, у вас кров на губах.

— Хлопці, в кого є дзеркальце? — питаю бійців.

— Та тут і дивитись нічого — цинга, — констатував Пестухов, подаючи надщерблене квадратне люстерко.

Вищирив зуби і в люстерку побачив опухлі, потемнілі ясна. Мацнув пальцями. Зуби хитались. Сплюнув. Кров. Звичайно, цинга...

— Оце, хлопці, з'їмо тельбухи і шкуру рудої кобили, а далі вже зуби нам непотрібні!.. Повиймаємо, поскладаємо в хусточки і в кишеню, в довготривалу відпустку, хай відпочивають... — кинув дотеп невгомний Пестухов.

Проте це був гіркий дотеп. Людей мучила цинга, і порятунку від неї не було ніякого. Голод погано впливав на моральний стан бійців, пригнічував їх.

З кожним днем у загоні зростало напруження, зовні непомітне, підступне. Крім питиків, які себе і всіх нас живцем поховали, були й такі, що потай вели небезпечні розмови про те, щоб відколотися від загону... Як тільки мені стали відомі ці нездорові настрої, я вирішив покінчити з ними в самому зародку.

Треба зібрати комуністів, порадитися, як це зробити, щоб було й ефективно, й безболісно. Вирішив порозмовляти спершу з політруком Іваном Кузьмичем Оскретковим. Тільки я подумав про нього, аж бачу, він, спираючись на палицю, дибав до мене. Пришкандивав, привітався і сів поруч.

— Поправляємось потроху, Кузьмичу? — питаю Оскреткова.

— Так... Рапи затягло. І треба вже розминатися. Остогидло лежати і нічим тобі не допомагати. Я ж комуніст, от і прийшов порадитись, бо вважаю, що треба провести збори в нашому загоні або серйозну розмову.

— На яку тему?

— Підняли голови витики, є й такі, що хочуть відколотися від гурту...

— Саме про це я хотів поговорити з тобою,— кажу політруку й уважно оглядаю його. Він великоголовий і високочоловий. Сірі вдумливі очі.— Справа серйозна. Діяти треба вміло. Тут на «губу» не посадиш... Усі голодуємо, і не кожен може витримати... А збори скликати — це сухо, казенкою пахне... Тут особливі умови, і нам слід діяти якимось інакше!.. Давайте будемо гуртувати людей зброєю слова, по-агіткульбригадівськи: патріотичними віршами, веселими та героїчними оповіданнями, нашими чудовими піснями...

— Пісні співати ще рано...— зауважив Кузьмич.— Фашисти поруч. А щодо віршів та оповідань, то це правильно. Я можу дещо розповісти, дружина моя — Михеївна — теж... Та й ви, Юхимовичу, довели ще на першотравневому концерті художньої самодіяльності, що маєте хист оповідача.

— Я, правда, не великий мастак, але можу дещо прочитати з творів Максима Горького, Володимира Маяковського, Михайла Зощенка... Словом, наше завдання розворушити людей, підняти їхній настрій... Потім виявити добровольців і послати в розвідку в найближчі села...

— То, може, зараз і зберемо людей?

— Так. Он туди, до тих чотирьох берізок.

Партизани розмістилися просто на траві, хто лежачи, хто сидючи навколо тяжкопоранених.

Оскретков виголосив своєрідне вступне слово:

— Становище у нас важке, але не безнадійне! Треба вміти перебороти слабодухість, занепадницькі настрої. Треба гартувати в собі мужність і сталеву волю. Коли нам стає важко, тоді ми згадуємо своїх улюблених героїв, своїх батьків, своїх учителів, своїх коханих!.. Ми згадуємо улюблені пісні, задушевні вірші та чудові оповідання...— Тут політрук зробив тривалу паузу, після якої вів далі: — Наш командир Петро Юхимович Демидов хоче вам дещо розповісти. Попросимо!..— Оскретков заплескав у долоні. Його дружно підтримали партизани і партизанки.

Я пальцем посварився на Кузьмича:

— Вам треба було першому... Чого ж ви мене наперед виставляєте?

— Боюсь, що так не зможу розвеселити людей, як це можете зробити ви,— відповів Кузьмич.— Ми віримо у вас, у ваші можливості і щиро просимо, просимо...

— Ну що ж, я можу прочитати «Історичне оповідання» Михайла Зощенка.— І почав: — «У цій справі брехати не годиться!..»

Спочатку на худющих, виснажених обличчях партизанів з'явилися усмішки, а згодом якось тихо, несміливо залунав сміх.

Після мене виступив Кузьмич і досить майстерно прочитав «Пісню про Сокола» Максима Горького. Проникливо й урочисто пролунали останні слова твору:

«Безумству хоробрих співаєм ми пісню!»

Слухачі тепло сприйняли цей класичний твір Горького.

— А зараз прошу прослухати ще й «Пісню про Буревісника» Горького,— оголосив я і прочитав цей чудовий вірш у прозі.

Слухачам дуже сподобалася натхненна розповідь про гордого Буревісника. Як тільки вщухли оплески, підвелася Марія Михеївна:

— Дозвольте й мені. Я розповім вам легенду про полум'яне серце Данко за твором Максима Горького «Стара Ізергіль».

Ця легенда глибоко вразила партизанів. Мабуть, не один із них у цей час хотів стати горьківським Данко, який віддав своє палаюче серце людям, щоб освітити їм шлях до щастя. Величний образ Данко з дитячих років жив у моєму серці. А зараз він особливо схвилював мене. Я готовий був без жодних вагань розірвати свої груди і підняти на долоні палаюче серце, щоб освітити ним дорогу і вивести цих до краю виснажених, змучених людей з влаштованої фашистами пастки...

Потім я прочитав «Вірші про радянський паспорт» Володимира Маяковського. Козаков і Ткачук продекламували фронтові вірші Симонова і Кирсанова.

Після художньої частини Оскретков якось непомітно перевів розмову на те винятково важке становище, в якому опинився наш загін. Зокрема він сказав:

— Протягом двадцяти днів ми вдало маневрували серед ворожих каральних загонів, успішно провели два бої. Якщо врахувати всі обставини, не буде перебільшенням сказати, що бої і маневри проведено блискуче. Зараз наше становище полегшується тим, що карателі вийшли з лісу і не ходять за нами по п'ятах.

Іван Кузьмич говорив твердо, нібито карбував кожне речення, і партизани уважно слухали його.

— Але блокада лісу триває, і загін стоїть перед загрозою ще більшого голоду. На перший погляд, здається, вихід є — ми можемо забивати коней. Та робити цього не маємо права. Кожної години фашисти можуть вирушити до лісу, і, позбувшись коней, ми залишимося прикутими до одного місця. Вести навіть малий бій ми, на жаль, неспроможні — на куле-

мети маємо по одному диску, а в автоматників усього по два десятки патронів... Що робити?..

Політрук зробив паузу. Бородань сказав:

— Іти в Білорусію.

— Іти в Білорусію,— підтримав Таразаров.

— Там ми зустрінемо партизанів.

Оскретков примруженими очима оглянув присутніх і сказав:

— Я теж за те, щоб іти в Білорусію, але як туди пройти? Адже ми вже робили одну спробу. Не вдалося. І ніхто не скаже, що нас чекає, коли будемо форсувати глибоку річку. Як ми з такою кількістю поранених, без боеприпасів, прорвемося через німецьку блокаду?

Тоді підвівся низенький, завжди мовчазний і сором'язливий Гуревич і сказав:

— А по-моєму, нам треба і далі сидіти нишком, нікуди не ходити і слідів не робити, тоді й фашисти нас не чіпатимуть.

— Правильно! — підтримав його Шармаков.

— Дідька тут більше всидиш! — азартно почав Долотов. — Треба ж хоч солі та картоплі роздобути. Цинга он почалась. Я проти сидіння! Треба діяти!..

Дві протилежні думки... Якій же з них віддати перевагу?.. Партизани вагалися. Тоді знову виступив Оскретков:

— Рішення командира таке: цієї ж ночі зробити розвідку у села Ерміно й Окуличі, перевірити пильність гітлерівців, установити кількість ворожих військ і, по можливості, зв'язатися з місцевим населенням. У цю розвідку підуть виключно добровольці.

Іван Кузьмич оглянув усіх і запитав:

— Можливо, у когось будуть інші пропозиції?

— Я маю пропозицію,— підвівся Петухов.— На цю відповідальну справу — розвідку в село Ерміно — прошу призначити мене!

— І мене! — вигукнув Ткачук.

— Хто ще хоче? — спитав Кузьмич, і його голос потонув у вигуках партизанів.

— Мене!

— Мене!

— Мене!

— Будьте обережні,— даю розвідникам останню пораду.— Якщо гітлерівці почнуть переслідувати, ведіть їх куди хочете, тільки не до табору. До загону повертайтеся тільки тоді, коли відірветесь від фашистів. Ідіть прямо на наш пост, не обходьте його!..

— Все буде гаразд, товаришу командир! — запевнили партизани.

— Ну, щасливого повернення! — І я тисну кожному руку.

До Окуличів пішли в розвідку Вабловський, Козленко, Бородань, до Єрміно — Петухов, Титов і Ткачук.

— Товаришу командир, ви спите? — крізь сон чуя збуджені голоси.

Миттю прокидаюсь, зводжуся на лікті. Бачу Петухова, Титова і Ткачука. В усіх радісні обличчя.

— Прийшли?

— Прийшли, товаришу командир, і картоплі принесли.

— Що? Картоплі? — не вірю я. — Як це вам удалося?

— Та з-під самого носа у фашистів.

Я оглянув три пузаті торби з картоплею, що лежали біля ніг розвідників, обмацав їх, переконавшись, що це не марення і не сон, а дійсність. Картопля була невелика, але гарна. Дивлюсь на Петухова і питаю:

— Обійшлося без шуму?

— Без шуму, товаришу командир.

— Ну, ну. Молодці! Титов і Ткачук можуть іти відпочивати, а ти, Іване, розкажи, як було діло. Все по порядку. Мабуть, без пригод не обійшлося?

— Ви ж знаєте, товаришу командир, у розвідці без пригод не буває.

— То правда. Розкажуй.

— З чого б це почати?.. — па мить замислився Петухов, глянув на своїх помічників, ніби чекаючи від них допомоги, але ті, усміхнувшись, помахали руками і пішли стомленою ходою відпочивати.

— Ну, от... підходимо ми, значить, до села, — почав свою розповідь Петухов. — Пізній вечір, туман... Село погано проглядається. А ми все придивляємось, прислухаємось. Чусмо: белькочуть, гади. Зайшли зліва, придивились, прислухались — белькочуть. Зайшли справа — те ж саме... І так гірко стало мені, так заболіло в грудях. Це ж у рідне село не можу вільно зайти, а крадусь, мов той хижий звір. Обійшли ми навколо села. Ну, і тут стало зрозуміло. Гітлерівців у ньому хоча й достобіса, але вони не в усіх хатах розмістилися. Найбільш підходящу для наших нічних відвідин я вибрав хату Катерини Карпової. Стоїть вона майже край села. Тут, значить, отак город, а отак — невеличкий садок. І цей город і садок я добре знав, тому що, признатися по правді, частенько там

бував, зустрічався я з Катериною перед війною. Ех, і дівчина була... Така чорнява, кругловиденька, з косами... У перші ж дні окупації гітлерівці погнали її на каторгу до Німеччини.

Петухов зітхнув, видно, нелегкі були спогади про сумну долю коханої дівчини...

— Тільки б жива була, я її і в Берліні, і на краю світу знайду!

Я дивлюся в поблискуючі сталлю очі Петухова і радію з його заповзятливості. Згадав свою Оксану. В якій тільки стороні доведеться розшукувати її...

— Ну, значить, я вибрав Катину хату,— вів далі Петухов.— Бо добре знав усі підходи до неї: і з боку городу, і з боку річки. Я міг би з заплющеними очима знайти і кладку через річку, і перелаз... Ну, взагалі, щоб довго тут теревені не розводити, добрались ми тихо до городу, далі поповзали. Повзу, а душу мою так щось і шкребе, так і шкребе... Усе ж мені тут знайоме, рідне: он яблуня, гілляста, розложиста... А он улюблена нами лава, тільки вона тепер повалена, боком лежить на землі... А он клуня, наполовину розвалена. Видно, гади на паливо розбирали... І всюди, куди не кинеш оком, відчувається занедбаність, спустіння... Як боляче це все бачити...

Ми часто припадали до землі і завмирили, прислухалися. Але хата не подавала ознак життя. Ми підповзали все ближче і ближче. Нарешті добрались. Підкрався я до вікна, приготував «лимонку» і тихо постукав у шибку. Ткачук автомата держить на бойовому зводі, Титов — гвинтівку. Ну, думаю, хай тільки каркне німець — так і запусу гранату у вікно. Але тихо, ні гу-гу... Я знову постукав. І знову тиша. Підходжу до дверей, обережно відчиняю... А волосся на голові ворухнеться, ворухнеться, здається, от-от фашист гаркне: «Хальт!»

Та ні, ніхто не кричить, і ще більше хата здається чортовою пасткою... Залишаю Ткачука і Титова біля сінешніх дверей, а сам відчиняю двері у світлицю. А вони як заскиглять... А тут іще цвіркун — цвірінь. Я й присів... Серце тільки тьох-тьох-тьох! Мало не вискочить з грудей. З хвилину сидів, затаївшись. Далі заходжу до хати. А там щось неймовірне, як після погрому: перекинутий стіл, побиті стільці, ціла купа розбитого посуду на підлозі біля мисника, розпорені подушки, подерті ковдри, купа якогось лахміття біля ліжка... Видно, тут був не один фашистський грабіжник.

Та довго роздумувати і роздивлятися не доводилось. Бачу, люк відкритий у льох. А там, я знаю напевне, як і в кожного росіянина, зберігається картопля. Спускаюсь по драбині вниз.

Мацаю руками. Ага. Є картопля. І раптом чую німецьку балачку, гування кованих чобіт. Вискакую з льоху. Автомата приготував до бою. Навшпиньки, обережно, щоб, бува, не скрипнула мостина, підійшов до вікна. Бачу, вулицею йде група гітлерівців. Перелічив — дев'ятеро. «Так, виходить по три на брата. Ну що ж?.. Воювати так воювати! Головне, аби автомат не підвів, не відмовив, я їх усіх зріжу...» Та фашисти навіть не підозрювали, що зовсім поруч, за кілька кроків від них, три партизани. Обійшлося без інцидентів. Фріци пройшли мимо будинку... Видно, замінили пости, і все стихло.

Вийшли ми на подвір'я і, наче ті злодії, почали прокрадатися від хати до хати. Але скрізь знаходили пустку. Мабуть, гітлерівці вигнали всіх мешканців з Єрміно. Через чотири хати зупинилися. Далі йти було небезпечно. З центру села долипали пісні і крик п'яних німецьких солдатів.

Невже нікого не зустрінемо? Невже повернемося до загону ні з чим?.. Куди б іще зайти? Вирішив завернути до хати дядька Дмитра. Минули городи, зайшли в садок. Мене аж затіпало, коли з-за вікон долинув п'яний регіт гітлерівців.

«Давай запустимо пару «лимонок». З десяток фашистів укладемо!» — запропонував Ткачук.

Я сердито глянув на нього, посварився пальцем. А повертатися до загону з порожніми руками не хотілося. Вирішили позичити картоплі в Карпових. Ми знову пробралися до Катиніної господині. Ткачук зостався пильнувати біля сінешніх дверей, а я і Титов зайшли до хати. Заліз до льоху, набрав три торби картоплі. І через кілька хвилин ми вже виходили за село. Було важкувато, адже у кожного за плечима по два відра картоплі. Але гордість за те, що ми першими принесемо до загону такий безцінний скарб, думка про те, як усі зрадіють, надавала нам сил...

— Ще й фото своє забрав, — і Петухов вийняв з кишені фотокартку. — Над її ліжком висіло.

Я глянув на фото, з якого, задерикувато посміхаючись, дивився чубатий парубок.

— Це весною сорок першого фотографувався. Тоді я був виконробом-будівельником.

— Так, так... Гарний! Хоч куди козак! Ну, а наступної ночі можна буде повторити вилазку по картоплю?

— Можна, товаришу командир.

Розвіднялося. Петухов і Єременко, оточені партизанами, ділили картоплю на сто тридцять шість купок. Кожна картоплина переходила через дві пари рук, обмацувалася, зважува-

лась то на одній, то на другій руці, наче розподіляли її на вагу золота чи навіть на вагу чогось набагато дорожчого... Бо й справді, в наших умовах золото не мало ніякої вартості, зате картопля — їй ціни не було...

Коли розподіл закінчили, Єременко ще раз полічив купки і на свій великий подив нарахував сто тридцять сім. Ще раз перелічив Петухов.

— Так, одна пайка зайва!

— Одна зайва...— замислився Єременко.— Кому ж її віддати?

— Командирові,— підказала Олена Філіпенкова.

Я заперечливо похитав головою:

— Зайва пайка хай буде Петухову, Титову і Ткачуку, нашим славним розвідникам.

— Ну що ж! — Петухов лукаво підморгнув своїм друзям.— Відмовлятися не будемо! А оскільки ці три картоплини наша власність, ми передаємо їх наймолодшому серед нас — Віті,— і з цими словами віддав картоплю Мотрі Бельченко.

Дитина тремтячими ручками схопила найбільшу картоплину і піднесла до рота. У Бельченко на очах з'явилися сльози, вона щось хотіла сказати, та тільки скривилася. Підозріла волога з'явилася і на очах багатьох партизанів...

Безмірно жаль було дитини, яка нарівні з нами терпіла такі важкі злигодні.

— Вабловський іде! — вигукнув хтось, і всі повернули голови в той бік.

До табору стомленими, повільними кроками наближались Вабловський, Козленко і Бородань.

Розвідники доповіли, що проникнути в село Окулічі їм не вдалося — там повно пімців, а по околицях виставлено стільки постів, що їх багаторазові спроби прослизнути між них не увінчалися успіхом. У колгоспній клуні, яка стоїть за околицею села, виявили купу калійної солі. Набрали по кілька котелків у сумки, може, згодиться...

— Ось вона,— показує мені розв'язану сумку Козленко.— Мабуть, зможе замінити кухонну сіль.

— Пробували?

— Пробували.

— Як?

— Гірка.

— Ану дайте трохи.

Простягнув руку, на долоню мені насипали дрібку солі... На вигляд біла-біла... А на смак? Лизнув язиком... Так!.. Гірка. Навіть дуже гірка.

Проте виявилось, що посолоне нею варене м'ясо можна їсти, а несолоне уже не лізло в горло. Душу верне, нудить...

Наш фельдшер Гуревич занепокоєно попередив:

— Хлопці, не дуже солить. Бо це не кухонна сіль, це добриво, отрута! Не зловживайте. Попалите усе всередині — наживете собі виразки шлунків...

Партизани слухали попередження, але солили калійною, солили, бо дуже вже скучили за сіллю.

Наступної ночі група партизанів на чолі з Петуховим знову пробралася в Єрміно і принесла втричі більше картоплі. Окрилені успіхом, люди почали вимагати, щоб їм дозволили сходити по картоплю і третьої ночі. Я розумів, що це вже зухвальство і надмірний ризик, та треба було йти на цей небережний крок. Цю групу очолив сам Долотов. І хоча я знав, що Долотов — не Петухов і на авантюру не піде, а все-таки, коли партизани залишили табір, якийсь час не знаходив собі місця. Підійшов до одного з багать, яке оточили легко поранені та вільні від варты партизани.

— Сідайте, товаришу командир. Зараз буде готова картопля, — запросив мене Бородань.

Я підсів до вогню і спитав:

— Так довго берегли? Більшість поїли свої пайки ще за видна.

— А ми з Вабловським вирішили потроху смакувати... Бо воно невідомо, чи принесуть іще й цієї ночі. — Бородань палицею витяг з жару найбільшу картоплину і простягнув мені:

— Візьміть.

— Дякую, їжте самі.

— Ми-то нічого... — озвався Вабловський, — а ви ж нездужаєте. — Візьміть, — наполягав Бородань. — Ну, тоді хоч половинку. — І він, розламавши картоплину, поклав одну половинку на мої коліна. — От покуштуйте, яка смачна!

Я усміхаюся, беру, дякую і, здмухнувши попіл, кусаючи маленькими шматочками, починаю їсти. Картопля справді була смачна. Здається, такої не їв ніколи.

Вабловський, не здмухуючи навіть попелу, проковтнув свою пайку за два рази, потім витяг з кишені зім'яту німецьку листівку.

— А тепер і закурити можна. Хороший папір попався, газетний, — похвалив він, відриваючи клаптик на цигарку.

— Це що, нова геббельсівська? — Я простягнув руку і взяв листівку.

— А біс її знає... — знизав плечима Вабловський. — Не знаю, чи то нова, чи то стара. Усі вони на один лад брешуть.

Проглядаю листівку. З її змісту неможливо визначити, коли вона писалася, чи то цього, чи минулого, а може, й поза-минулого року...

Вабловський насипав на клаптик паперу тертого листа осики і дуба і скрутив цигарку.

— У тебе що, може, тютюн завівся? — спитав тяжко поранений Шилкін.

— Так, саморобний, — відповів партизан. — Лісового виробництва.

— А-а-а, листя!.. Краще вже курити вату — міцніша. Затягнешся, то аж в очах потемніє...

— Та ну? А де ж ти її береш?

— А ось, із своєї фуфайки.

— Дай спробую.

Шилкін витяг з-під себе край поли фуфайки і, відгорнувши розпорену підкладку, почав скубти вату.

Я тим часом прочитав листівку і вирішив її спалити, та мене зупинив Вабловський:

— Що ви робите, товаришу командир?! — І він перехопив мою руку, що підносила листівку до вогню. — Не треба, їх так важко знаходити...

— А що, спеціально шукаєте їх?

— Шукаємо, — признався партизан. — Без паперу ж не закуриш. Спасибі німцям, потроху підкидають нам у заблокований ліс. Ми підбираємо тільки ті, в яких папір тонкий...

— Ага. Он воно що, — простягаю листівку Вабловському і додаю: — І все-таки від цієї геббельсівської продукції тхне тухлим. А коли закуриш, мабуть, і голова болить, і в горлі дере.

Вабловський усміхнувся і ствердно хитнув головою:

— Та це так...

Від Вабловського листівка потрапила до рук Іванченка, який вирішив прочитати її.

— Ну, кому, кому оце він пише! — згодом помахав листівкою моряк. — Брехав би, та знав кому! Тільки не нам.

До нього повернулися зацікавлені обличчя партизанів.

— Твердолобий і паскудний до того ж, видно, не розумів, що то за люди — радянські партизани. Душі нашої не знає, — Іванченко вдарив себе в груди.

— Видно, не знає, — погодився я. — Не знає, що коли радянські люди взяли зброю, то не випустять її з рук, доки не розгромлять ворога, поки не переможуть.

— Скільки вже вчили цих німців, — вів далі Іванченко. — Під Сталінградом наче корова язиком злизала трьохсоттисячну армію. Понад сто тисяч гітлерівців разом з усім штабом

і командуючим генерал-полковником фон Паулюсом зробили «хенде хох». То чому б усім гітлерівським генералам і солдатам не взятися за розум?! Уже ж ясно — Гітлер кинув їх у безнадійну авантюру. Кінчати пора, а не пнутись, як жаба на слона!

— Правильно, моряк! — гукнув Бородань. — Пиши відозву до гітлерівців: мовляв, не трать, куме, сили, спускайся на дно!..

— Еге ж, так ото й допоможе, — зауважив один партизан. — Думаєш, мало наші листівок їм на голови кидають?!

У цю мить з боку Єрміно долинула кулеметна стрілянина і часті гвинтівочні постріли. Партизани схопилися на ноги. Підвіся і я.

— Ех!.. Напоролися!.. — розчаровано протягнув Іванченко і сплюнув.

Мене аж затіпало. Казав же, обережно! Та й взагалі, я ж був проти цієї третьої вилазки. Даремно дав згоду!..

Лише після трьохгодинного напруженого чекання ми діждалися повернення «експедиції» до табору. Розвідники були зморені до краю, пригнічені невдачею. Неохоче відповідаючи на запитання товаришів, вони відразу ж повкладалися спати.

Долотов ішов з прикриваючою групою, через те пізніше за інших з'явився у таборі. Підійшов до мене, сів і, відсапнувши, почав розповідати про вилазку.

— До Єрміно підійшли без перешкод, — почав. — Десять чоловік на чолі з Петуховим почали прокрадатися далі, а ми залягли метрів за двісті від села. Наші вже підходили до крайнього городу, як метрів за сто від нас вискочили гітлерівці, приблизно взвод, і швидко побігли, намагаючись відрізати групу Петухова. Очевидно, вони, гади, чекали на появу партизанів. Але, не знаючи про нас — групу прикриття, бігли гуртом, на повний зріст. У нас виходу не було — вдарили з кулеметів і гвинтівок їм у спину. Петухов із своєю групою теж відкрили вогонь. Гітлерівці з села стріляти боялися, щоб не перебити своїх. Вони тільки ракетили, намагаючись встопити, де свої, а де чужі!..

Користуючись тимчасовим замішанням, Петухов з людьми вискочив з мішка, і ми відійшли. Фашисти почали було переслідувати, та на узліссі ми їх добре почастивали з кулеметів, і вони охололи.

— А я що казав. Раз удалось — добре. Вдруге — чудово. Але не завжди вдається втретє. Адже там уже добре стежку натоптали. Поранені й убиті є?

— Двоє легко поранені!..

— Так, так... Що ж, трохи відпочиньте, потім підбери невеличку групу добровольців і в нову розвідку. Треба ще знайти село, в якому можна буде роздобути картоплі.

— Ясно, товаришу командир...

Підходжу до високочолого білявого хлопця Гриця Титова, що сидить під деревом, чогось задумавшись.

— Чого це ти, Грицю, так замислився?

Партизан підвів на мене мрійливі світло-сірі очі і спитав:

— Ви щось хотіли?

Зрозумівши, що він не почув мого запитання, я повторив його знову.

— Та сиджу оце й думаю,— повагом, не по літах басовитим голосом відповідає Гриць,— після війни треба буде одбудувати тисячі вітряків.

— Дерев'яних, дідівських? — допитуюсь.

— Ні, чого ж, можна й осучаснити. Дати деякі деталі з заліза. Звісно, динамо-машину з лози не зробиш! Та загалом треба широко використати місцевий будівельний матеріал — ліс!

— У вік вугілля, нафти, бензину, електрики, моторів та газових турбін ти пропонуєш вітряки? Дивак ти, Грицю.

— А що ж тут дивного? Я пропоную вітряки, які вироблятимуть електрику,— переконано каже Грицько.— Бо енергія, добута за рахунок потоків вітру, дешева і до того ж ще гігієнічна! Я проти будівництва теплових електростанцій, де електроенергію добувають по суті за рахунок спалювання атмосферного кисню. Я жив до війни недалеко від теплоцентралі, то, бувало, взимку біля нас геть увесь сніг чорний від вугільної пилуки, кіптяви. З цього погляду доцільніше будувати гідроелектростанції, але погодьтеся, побудувати гідро — то ціла проблема. Багацько треба всілякого матеріалу і машинерії. Та й часу треба значно більше, років три-чотири. А для вітряка потрібне невелике підвищення — могила. От і став його, гостроверхого, крилатого. Клопоту з ним небагато, за місяць, по-моєму, можна поставити. Головний тут козир той, що вітер — це ж дармова й гігієнічна енергія. Обертаючи крила, він через головний вал та шестеренну передачу крутить динамо-машину. І потече по дротах дешева електроенергія.

— А коли немає вітру, як тоді? — питаю.

— Це буває не часто,— пояснює Грицько.— До того ж, коли дме вітер, можна виробляти максимум електроенергії і заряджати велетенські акумулятори. А в безвітря цю енергію використовувати. Можна й по-іншому зробити. У верхніх

шарах атмосфери завжди є вітер. Там цілі потоки, широкі ріки вітру. Треба на аеростаті підняти за хмари вітродвигун спеціальної конструкції, закріпити аеростат на потрібній висоті, і, будь ласка, виробляй електроенергію, скільки хочеш, скільки треба! Звідти по кабелю передавай її на землю. Ідея, скажи вам, путяща.

Помовчавши трохи, Грицько продовжує викладати свої заповітні мрії:

— Або взяти дерева, сади, ліси. Треба так: народилася людина на світ — одразу довести їй норму: посади і викохай за своє життя тисячу дерев. Уявляєте, що було б! Вирощувати новий ліс — це значить оновлювати природу, оздоровлювати людей. Більше лісу і дерев усяких — чистіше повітря! Люди будуть здоровіші. Довше житимуть! Та й звіра всякого розведеться, птахів, води стане більше, риби.

А наступного дня, після обіду, підходить до мене заклопотаний фельдшер Гуревич, бере під руку і веде в бік від табору. У березняку зупиняється, озираться і, переконавшись, що поблизу нікого нема, таємниче каже:

— Прошу вас, товаришу командир, звернути увагу на Грицька Думала... Чи то пак Титова... Замкнутий він якийсь, весь час думає. Коли б чогось лихого не надумав...

— Ва з ним розмовляли? — питаю.

— От іменно... Нещодавно мав розмову. І ще більше переконався, що в нього з психікою негаразд... Він у мене питав дивні речі: при якій температурі жуки, мухи та всякі метелики гинуть?.. На біса це йому здалося? Чи не з'їхав з глузду хлопець? Знаєте, медицині відомі випадки тихого божевілья...

— Я з ним мав розмову. Він думає про тисячу вітряків...

— От-от!.. — підхоплює Гуревич. — То йому давай тисячу вітряків, то він проти вугілля й бензину... А тепер у нього новий клопіт: цікавиться метеликами та комарами... Ні, ви собі як хочете, так і думайте, але моє діло попередити — ви наш командир... Було б добре, якби з ним порозмовляла авторитетна для нього особа. Може, його в Москву відправити на лікування?

В душі я сміявся з побоювань Гуревича.

Що я знав про Грицька Титова, якого тепер уже всі звуть не інакше, як Грицько Думало?.. Зовсім небагато. В основному — анкетні дані. Родом з Брянська. Батько — слюсар залізничного депо. Грицько закінчив сім класів і також пішов у депо. Оволодів спеціальністю слюсаря. Згодом вивчився на шофера і працював на тритонді. Зустрілась хороша дівчина — закохався. Не встиг одружитися, як почалася війна. Його

мобілізували і послали на Західний фронт. Учасник тяжких боїв під Смоленськом. А потім — оточення, з якого він пішов у ліс, до партизанів, тобто повівся хлопець, як і личить справжній радянській людині. Воює добре.

От тобі й Гриць! Бач, що придумав, над чим клопочеться. А Гуревич каже — божевільний! Ні, Грицько не божевільний! Він — одержимий! А хіба не такими одержимими були великі винахідники, вчені, філософи?!

Розділ десятий хвилюючі дні

Сонце стояло в zenіті і пекло немилосердно. У лісі було парко. Різко пахло болотом, живицею і прілою корою осики...

Давно не було дощів, і щоденні наполегливі пошуки грибів майже нічого не давали. Рідкісні в цих місцях ягоди лоху, чорниць і суниць ми, як правило, з'їдали там, де знаходили... У табір приносили в котелках кінський щавель, заячу капусту та ще цілий ряд невідомих мені споживних трав і коріння. Ми, як тільки могли, боролися з цингю. До голоду вже звикли...

Неподалік від табору, в березняку, цюкас сокира. То партизан робить надруби на стовбурі берези. Потім він до нижнього краю надрубу припасує невеличкий дерев'яний жолобок — соковідвід, а під ним ликом прив'яже котелок або ж просто бляшану консервну банку. Через добу обережно відв'яже котелок з каламутним солодкуватим соком. Для дітей і поранених то був справжній делікатес.

Шкода тільки, що в цю пору року добувати це «лісове ситро» нелегко. Берези майже перестали «доїтися», як каже гостроязикий Петухов, і соку мало. Бувало, підійде партизан до берізки, глядь у котелок, а там лише на дні усього кілька ковтків того соку. «Почекаємо, — подумав партизан, — хай набіжить хоч півкотелка». Підійде через годин п'ять, аж там — ні краплі, одні мурашки діловито обстежують посудину. Як же це? Хтось випив, невже мурашва? Оглянувся довкола, приклав руку до котелка, а він гарячий... Це сонце, пробившись між гілками, нагріло метал, і сік випарувався...

Я лежав на траві, спершись на лікті, й уважно вивчав розгорнену переді мною військову топографічну карту. Кожний умовний знак у моїй уяві оживав, перетворюючись на цілу картину: я бачив поля, зриті яругами, звивисті річечки з по-

рослими травою і кущами верболозу берегами, второвані стежки і старі, забуті лісові дороги...

«Десь на цих дорогах блукають зараз наші розвідники», — подумав я і, підвівши голову, несподівано побачив, що з-за повороту лісовою стежкою йде Петухов, а з ним присадкуватий дідок у сірій свитині. За ними розвідники вели дві сухоребрі козячини, навантажені невеликими лантухами, що звисали по обидва боки кожної з них.

«Чиї коні? Що за дідок? — губився я в здогадах. — Дивно, адже розвідники пішли пішки...»

Петухов попрямував просто до мене. Козирнув і доповів: — Повний порядок! Прибули з добрячим причепом!..

А далі, показуючи на старого, сказав:

— Дід Кирило, колишній пасічник колгоспу «Промінь».

Привітно усміхаючись, подаю старому руку. Дід Кирило хутко витер жилаву зашкарублу долоню об свитку і, потискуючи мені руку, заговорив швидко, шепеляво:

— Ви вже звиніть нас, товаришу начальник, що малувато картопельки доставив — клятї адольфи вигнали нас із домівок, навіть не дали нічого взяти з собою. Живемо в кручак, кілометрів за чотири від села. Другий тиждень, наче ті цигани, стоїмо табором, бідуюмо. Сякі-такі запаси, які прихопили з собою, вийшли, а в село до наших хат бусурмани не допускають, бояться, щоб не розсекретили партизанам...

— І багато там вас?

— Душ сто п'ятдесят... Старики, жінки і діти... Але живемо дружно, колгоспом, воно й легше. Одна ланка сходить у села на південь — картоплі розживеться, друга — виміняє трохи борошна, третя — роздобуде солі, от і ділимо на всіх, так і живемо... Звиніть, що мало, кажу, картоплі...

— Отакої! Та вашому подарунку й ціни скласти не можна! — схвильовано мовив я. — І дорогий він нам подвійно. Адже вся наша сила, дідусю, у зв'язку з народом, у його щирій підтримці. Спасибі вам велике від усього загону.

— Нема за що, — повеселішав дід Кирило. — Чим багаті, тим і раді, а з партизанами завжди готові останнім поділитися...

Цього симпатичного дідуса варто було розцілувати, та я не знав, чи доречно це буде, і тому повів розмову далі:

— Ви, дідусю, тутешній?

— Тутешній, авжеж. І дід мій, і батько, і я тут-таки вросли...

— Ви добре знаєте ближні села?

— Та я тут всю округу, як свою хату, знаю. Я її пішки

сходив вздовж і впоперек. Та що там казати, у кожному селі в мене як не родич, то свояк або друзяка. Якщо не брат, так сват, якщо не сват, так кум, або ж кума, або просто родич, хоч, може, і не близький, так, через дванадцять коліно, а все-таки родич...— сипав дідок скоромовкою, часто кліпаючи при цьому повіками вицвілих очей. Маленький ніс гудзиком пасував до його присадкуватої жилавої постаті. Розмовляючи зі мною, він шанобливо схиляв голову набік і часто повторював слово «звиняйте».

— От і чудово! Значить, станете нам у пригоді,— і я показав дідусеві на повалену бурею сосну.— Присядьмо, поговоримо.

Дід Кирило скинув стару, засмальцьовану шапку, поцлював у долоні, пригладив розкуйовджене сиве волосся і пішов слідом за мною до бурелому.

А за півгодини, вже прощаючись, дідок запевнив:

— Усе буде виконано, товаришу начальник. Післязавтра хай заходять хлопці — буде і картопля, і свіжі вісті будуть. Та й ви приходьте до нас, туди, у ярк... Як стемніє, так можна й пройти, ми вас почастиємо гарячим щавлевим борщем. Мабуть, давненько їли.

— Давненько...

— Так чого ж, приїздіть, тут недалечко... Ваші хлопці вже знають дорогу, от ви з ними й приходьте...

— Дякую, батьку.

Дід спритно скочив на конячину.

— Ой лишенько! Мало не забув,— спохватився він.— Тут наші люди цікавляться дуже і просили мене поспитати...

— Будь ласка, питайте, усе розповім, що знаю...

— Бачите, товаришу начальник, люди питають, чи правда, що фашисти знову прорвали фронт?

— У думках. Знаєте, діду, як той дурень, що думкою багатіє.

— Хм... А нам, антихристи, таке верзуть, що аж страх бере. Буцімто Белгород узяли... Курськ оточили!

— Не вірте їм, брешуть, гади! — з гнівом вирвалося в мене.

— Та ми їм і так не віримо...— Дід Кирило радісно всміхнувся, розгладив куцу борідку.— І ще в мене є питання.— Він глянув на мене ласкаво, по-батьківськи.— А нема у вас чогось почитати звідти, з Москви?

Відкривши польову сумку, я витяг першотравневий номер газети «Правда».

— Ось, візьміть, почитайте народові правду про становище на фронті, про нашу дорогу Вітчизну.

Дідок узяв газету, розгорнув, любовно розгладив, підніс її до часто кліпаючих старечих очей і довго дивився. Потім втер рукою очі, обережно склав газету і сховав за пазуху.

— Спасибі за газету!

— Будь ласка, батьку! Почитайте не тільки своїм там у балочці, а пустіть цю «Правду» по всіх навколишніх селах.

— Безпремінно пустимо, не сумнівайтесь.

Дід Кирило скинув шапку і помахав нам:

— Прощавайте, товариші!

— Щасливо, щасливо!

Партизани тепло прощалися з дідом, прохали дістати хоч трохи солі, обіцяли віддати, як тільки відіб'ють у гітлерівців або одержать з Великої землі.

— Що ви, хлопці,— відмахнувся дід Кирило.— Дістанемо, дамо, а рахуватися нам нічого, ви ж наша народна армія. Чим зможемо — будемо допомагати. Так ви приходьте до нас.— І він смикнув за повід: — Но!..

Незабаром його сухорембі конячки і сам він зникли за деревами, а я ще довго дивився в той бік, і в грудях у мене підіймалася якась тепла хвиля...

Минув ще один день нашого перебування в заблокованому лісі. Близько опівдня до мене з Оскретковим прибіг захеканий Бородань і схвильовано доповів:

— По дорозі їдуть партизани!

— Де?

Ми схопилися на ноги.

— Дорогою, що біля поста номер два...

— Коня! — гукаю я.

Козленко підвів високого буланого жеребця, я, як ніколи, легко скочив на нього і помчав до своїх вартових. Біля поста осадив огира.

Вузькою лісовою дорогою повільно їхали вершники.

— Партизани! — радісно вигукнув я і помчав їм назустріч.

Невеличка, але бойова партизанська бригада, якою командував моложавий майор, котрого я добре знав, складалася з місцевих людей та всюдисущих оточенців, нараховувала близько п'ятисот чоловік. Гордістю бригади був ескадрон кавалеристів. Правда, шаблі мали тільки деякі командири, але всі партизани були на осідланих конях. Хлопці в усьому намагалися наслідувати свого комбрига. У сідлах сиділи ягось по-молодецьки, браво. Кубанки з червоними стрічками, як і в комбрига, збиті набакир, з-під них вибивалися розкішні чуприни.

«Козаки, хоч куди козаки!..» — думав я, з неприхованою заздрістю оглядаючи партизанську кінноту.

А ось і сам комбриг на баскому вороному коні, з шаблею при боці. За спиною автомат. На комбригу висока кубанка з червоною стрічкою.

Помітивши мене, майор пришпорив коня і, підіймаючи вгору кубанку, гукнув:

— Демидову привіт!

— Щире вітання кавалеристам! — приязно усміхнувся я.

— Оце так зустріч! — радо говорив майор, вдивляючись у моє змарніле обличчя.— Я маю завдання Західного штабу партизанського руху розшукати тебе... Чув я, що ти весь цей час бурлакуєш тут.

— А звідки ви знаєте?

— Від мого сусіда. Він зараз у білоруських лісах. А йому розказав комбриг, з яким ти недавно зустрічався.

— А як цей комбриг, вдало прорвався в Білорусію?

— І не питай!.. Зовсім невдало... За два кілометри від річки його бригада стала на тривалий перепочинок у кущах хутора Залуського. Дістали продуктів, приготували їжу і після трапези полягали спати. А карателі підтягли сили й оточили їх. А коли вночі, не спитавши броду, месники поткнулись у воду, гітлерівці зустріли їх свинцем. З боєм довелося форсувати глибоку річку. Важке то було форсування, бодай не казати. Втратили вісімдесят чоловік. Більше десяти кулеметів пішло на дно... А тебе хвалив, що відмовився йти з ним.

— Та-а-а!.. Покупали, значить! І я ж мало в ту купіль не вскочив, та вчасно схаменувся і дав хід назад!..

— Ну, а як у тебе справи? Ти, я бачу, здорово схуд. Став тонкий, дзвінкий і прозорий.

— Ет!..— махнув рукою і коротко розповів про наші попевіряння. Свою розповідь я закінчив словами: — А зараз сяджу на міліні. Набоїв немає, їсти нічого, медикаменти вийшли...

— Погані справи,— погодився майор і наказав зупинити свою колону. Далі смикнув коня за повід.— Ідьмо до твого табору.

Мені не терпілося дізнатися про долю своєї бригади, бойових друзів, про становище в навколишніх районах, але комбриг нічого втішного повідомити не міг. А про місцеперебування нашої бригади й зовсім не знав.

— Невже це правда, що нашу бригаду розгромлено? — з острахом спитав я.

— Важко сказати... Ми одержали різні завдання і ніякої взаємної інформації не мали... У той час, коли гітлерівці тримали в блокаді ліс, ми осіддали залізничну лінію між двома станціями і добряче всипали німцям...

Майор скупо розповів про успішний рейд по окупованій території, про розгром ворожого батальйону.

Біля табору спішилися. Комбриг, високий, статурний і дуже гарний з себе, ішов легко, ледь торкаючись землі.

Вигляд мого загону глибоко вразив командира бригади. Адже перед ним лежали люди, які, здавалося, однією ногою вже були в могилі. Відразу спохмурнівши, він мовчки проходив між носилками. Особливо гнітюче враження справили тяжкопоранені. З виснаженими обличчями, з помітним посинінням навколо очей, носа і рота, вони мовчки лежали, майже не подаючи ознак життя.

— А оці живі? — негослоно спитав комбриг.

Я ствердно кивнув головою і сумно додав:

— Поки ще живі...

— От що, Петре Юхимовичу, — заквапився він. — Бачу, часу гаяти не можна. Зараз же дам наказ подоїти корів і папоїти твоїх поранених молоком. Далі — дам трохи яловичини, солі, борошна... Ми захопили у фрідців обоз, і в нас дещо є. Для перев'язки дам сотню бинтів і ящик медикаментів.— І, трохи подумавши, додав: — А ще — негайно ж пришлю свого головного лікаря, хай огляне всіх вас і доповість мені, яка потрібна невідкладна допомога.

— Не знаю, як вам і дякувати за все... — схвильовано мовив я. Мене глибоко вразила душевність і доброта прославленого комбрига.

— Не варто... Зробимо все, що в наших силах. Сьогодні ж у Центр пошлю радіограму. Сподіваюсь, що вже наступної ночі почнемо відправляти тяжкопоранених на Велику землю.

— Одночасно запросіть, де тепер наша бригада.

— Добре... Я особисто не вірю, що бригада розбита.

Я й сам не міг цього припустити, проте тривожні думки не полишали мене. У ці хвилини я вже не думав ні про себе, ні про своїх поранених, доля яких тепер, здавалося, не могла викликати побоювань. Я думав про свою бригаду. Де вона? Що з нею?

А в загоні наростало помітне пожвавлення. Уже одне те, що нас розшукували, що про нас думають, нам подають негайну допомогу, вдихнуло в людей нові сили. Навіть в очах тяжкопоранених зажевірили іскорки надії.

Майор розмістив свою бригаду біля нашого табору. Хоча була можливість знайти для стоянки краще місце, він рішуче заявив:

— Тяжкопоранених треба хоч трохи поставити на ноги, підкріпити... а то, чого доброго, вони загинуть у дорозі, на наших руках.

Головний лікар бригади майора разом з Гуревичем оглянув нас і визнав усіх хворими на пелагру й цингу... У більшості партизанів ясна потемніли, кровоточили, у багатьох хиталися зуби... Загальне виснаження, недокрів'я та інші не менш небезпечні недуги.

У зв'язку з цим донесенням головного лікаря комбриг розпорядився замінити всі наші пости по охороні табору своїми бійцями, щоб люди мого загону могли трохи перепочити, набратися сил.

Увечері до Західного штабу партизанського руху надіслали радіограму. Комбриг просив мене завітати завтра вранці до нього, тоді, напевне, вже буде відповідь з Великої землі. Вночі з поста, що наглядав за Єрміно, прибіг вартувий і доповів:

— Горить!.. Горить усе Єрміно! Фашисти на конях факелами підпалили. Горить, аж страшно! Ціле море вогню. Аж нам на посту жарко... Ух гади, що роблять. Треба б ударити по паліях!

Посилаю в Єрміно групу розвідників з двома кулеметами на чолі з Долотовим...

На світанку мої партизани встановили, що вночі фашисти зняли блокаду лісу, підпалили село і пішли геть.

На згарищах в Єрміно уже копірсалися вцілілі ермінці. З глибоких ям, що були раніше льохами, добували картоплю. Партизани також зайшли до села. Хоча насправді воно вже перестало бути селом. Жодної хати, клуні чи повітки не лишилось, тільки подекуди диміли обвуглені головешки. На чорних згарищах самотньо височіли закіптюжені бовдури та купи цегли замість колишніх печей. Фашисти пожерли усі запаси картоплі. Чорні від горя й виснаження, жінки, підібравши подоли спідниць, збирали жалюгідні залишки. На кілька днів нашкребуть що їсти... А як далі?

Отакі сумні вісті принесли мої розвідники.

Я цілу ніч хвилювався і майже не спав. Ледве дочекався восьмої години, щоб не турбувати комбрига раніше призначеного мені часу. Коли я підійшов до невеличкого намету з парашутного шовку, плечистий високочолий комісар брига-

ди, підперезаний рушником, задоволено пирхаючи, умивався. Ординарець зливав йому з котелка.

Трохи ближче стояв комбриг у вилинялій, старенькій майці невизначеного кольору. Видно, комбриг щойно вмився і тепер старанно обтирався волохатим рушником. Привіталися.

— Чули, фашисти спалили Єрміно.

— Чув... І не тільки Єрміно, а й Рум'янець, і Долов'янівку... Усі села, що поблизу лісу, спалили, бусурмани.

— Ох і гади!.. Мало ми їх били!..

— Що мало, то мало... Треба бити сильніше!..

Помовчали.

— А як там твої люди? — спитав майор.

— Ожили! — усміхнувся я. — І готові танцювати!

— Ну, мабуть, танцювати ще рано, треба берегти сили.

Після сніданку будемо рушати ближче до Шамаївки. Є команда підготувати аеродром для посадки літаків. Зрозумів?!

— Ясно... А де наша бригада?

Майор махнув рукою:

— Я йому про Хому, а він мені про Ярему..

— Ну що там, кажіть уже, не тягніть за душу!..

Майор одягнув гімнастерку. На ній сяяв орден бойового Червоного Прапора. «Це вже тут, у ворожому тилу, заслужив», — здогадуюсь я.

— Повідомили дуже коротко і не зовсім ясно: «Вадимов у лісі». І все... — Бажаючи перевести розмову на іншу тему, майор скоромовкою сказав:

— А літаки надішлють. Ось підготуємо аеродром, і наступної ночі прилетять.

Я стояв і ніби уважно слухав комбрига, а насправді майже нічого не чув. Що ж із бригадою? Чи вся вона з комбригом там, десь у дрімучому лісі? Чи, може, лише невеличка жменька вцілілих?..

Командир бригади підперезався широким офіцерським ремнем з портупесю, розправив зборки гімнастерки і, помітивши, що я сам не свій від почутого, по-товариськи поплескав мене по плечу.

— Не журися, козаче, найтяжче позаду... За дві-три доби всіх поранених відправимо.

За дві-три доби... А хіба ми знаємо, що буде через дві-три години... Та навіть через півгодини! Розвідка, наші очі й вуха, стоїть лише на узліссі біля Єрміно. А туди всього три кілометри. Для піхоти — це тридцять хвилин форсованого маршу!.. Якщо в комбрига є ще й далека розвідка, то все одно на неї не можна покладати всі надії. Адже наша розвідка,

наші агенти часто-густо не мають змоги вчасно попередити нас про небезпеку, про прибуття карателів. У нас уже є досвід. Коли бригада стояла табором «Лісоград» під Калахівкою, гітлерівці з'явилися в лісі як сніг на голову. Виявилось, підрозділи карателів висадилися з ешелону за сімдесят п'ять кілометрів від нашого лісу на станції Асьва. Потім на автомашинах під'їхали до мілкої річки. А далі вже похідними колонами, з розвідкою попереду, з бойовою охороною по боках вдерлися до лісу. Наші агенти і розвідники опинилися в тилу наступаючого ворога, виявилися відрізнаними від бригади. Тепер також кожної години можуть з'явитися гітлерівські каральні загони. Треба бути завжди напоготові, завжди в мобільному стані... А командир бригади каже: «Не турбуйся!..»

І все одно мені потрібно скласти списки, кого слід евакуювати першим, другим, третім санітарним літаком... А скільки їх в одну ніч може прилетіти? З досвіду знаю: більше дванадцяти літаків до нас не прилітало. Та хоча б прилетіло десять, і то було б добре. Двадцять тяжкопоранених відправили б у радянський тил. Ех!.. Прислали б нам два двомоторних «дугласи», вони б забрали всіх поранених і хворих!

Але чомусь після отого зацеклого бомбардування пімецькими літаками нашого партизанського Шамаївського аеродрому у березні цього року Велика земля більше не посилає до нас двомоторних транспортних «дугласів», які за раз можуть узяти на борт тридцять шість — сорок чоловік. Присилають У-2 або ж Р-5. А вони беруть тільки два чоловіки!

— А чому нам не присилають «дугласів»? — запитую в майора.

— Єсть же партизани і в районі Мінська і Пінська, є ще й далі!.. Туди й посилають двомоторні! А до нас рукою подати! Усього сотня кілометрів! Для «уточки» це одна година польоту. Отож ми для них саме раз!..

Все сказане пібито й переконливе, але... Можна ж зробити виняток! Треба зв'язати на обставини. У нас же багато поранених. Увесь госпіталь партизанської бригади!..

Збираюся вже прощатися і йти до себе, але комбрит не такий, щоб без сніданку відпустити мене.

— Зажди-но кілька хвилин, разом поспідаємо. Куди тобі поспішати?

Знову розмовляв з Грицьком Думалом.

Після обіду я його помітив осторонь від табору. Сидить навпочіпки і паличкою щось креслить на піску перед собою.

«Справдешній тобі новоявлений Архімед»,— подумалось мені. Підходжу до партизана і, привітавшись, питаю:

— Знову вітрякамі займаєшся?

— Ні,— відповідає.

— Вугіллям, нафтою?

— Та хай їм грець! — сердито кидає Грицько. — Я вже вам казав мою думку: використання вугілля, нафти і газу з метою одержання енергії — це ж варварське спалювання життєдайного кисню. Не схвалюю я це діло. До цієї справи треба ставитись обережно і все робити розумно, в допустимих нормах! Не треба бути рабом свого апетиту!

— Як це розуміти?

— Я вважаю, зовсім не треба для кожної людини особистого мотоцикла чи легкової автомашини. Я твердо переконаний, що людям слід обходитися своїми «колесами» — ногами! Ну, можна ще придбати велосипеда! Але легковичка — це вже зайва розкіш, а від неї ж ще й велика шкода. Псуємо повітря, укорочуємо життя собі, своїм ближнім і всім людям! Тому я проти особистих автомашин і мотоциклів!

— А що це ти малюєш на піску, наче той Архімед?!

— Майже вгадали,— всміхнувся Грицько. — Архімед, як відомо, у тяжку для вітчизни воєнну годину сфокусував сонячне проміння в кількох великих дзеркалах і цим потужним променем палив ворожі галери, що підійшли до рідних берегів...

— Ага, ясно... Ти хочеш створити гіперболоїд інженера Гаріна і різати тим потужним променем кораблі й танки ворога!

— Ет, гіперболоїд, то, по-моєму, з царини фантастики. І думаю я не для війни, а про те, що знадобиться для миру, мирної, творчої праці... Можна ж використати цю просту ідею Архімеда. Не забувайте, що все геніальне — дуже просте! Мудрую я оце, якби просто й швидко зробити такий пристрій: кілька велетенських дзеркал, які б сфокусували сонячне проміння в потужний промінь. Промінь цей направити на котел з водою. Від високої температури променя вода в котлі буде нагріватися і перетворюватися на пар... Ну, а далі вже все зрозуміло: став паровик чи парову турбіну і матимеш дешеву гігієнічну енергію!

— Твій сонячний паровик,— кажу Грицькові,— годиться тільки для півдня нашої країни. Там багато сонячних днів. А як же на півночі?

— Там у першу чергу годяться мої вітряки,— відповідає Грицько. — А потім, я читав у журналі, що на нашій Кам-

чатці є багато гейзерів, які викидають струмені окропу. Це те, що треба! Паровий котел зробила сама природа-матінка, земля наша! Воду з гейзера насосом переганяти в труби, і далі подавай її у звичайні системи опалення нових будинків! Дешево, практично і гігієнічно!

Бач, Грицька обсіли, як він сам каже, цікаві думки.

Марудиться чоловік над добуванням енергії, яка б не отруювала повітря, не укорочувала життя людини! Дивно, але факт: він про винаходження нової зброї не хоче й думати, він весь у помислах про мир і працю на благо людини! А обставини ж у нас такі, що, може, через годину доведеться вести бій з окупантами. Може, доведеться й голови скласти в цьому бою. Та Грицько стоїть на своєму: поки живий — живи й думай!

Розділ одинадцятий НА ПАРТИЗАНСЬКОМУ АЕРОДРОМІ

— Аеропорт Шамаївка!..— оголосив Долотов і повернувся до партизанів, що несли за ним вісімнадцять носилок з тяжкопораненими, які призначалися для евакуації в першу чергу.

— Ось тут кладіть і розташовуйтеся, — показую на пологий схил, який був південним краєм аеродрому. Починаючи звідси, рівне посадочне поле простягалось на північ метрів на двісті і в кінці впиралося у напівповалену лісу та кілька обвуглених стовбурів дерев. А ще далі виднілися купи цегли і каміння — рештки спаленого фашистами селища Шамаївка. Аеродром витягнувся зі сходу на захід аж до невисокого змішаного лісу і мав у довжину метрів триста. Крім руїн селища, з півночі до посадочної площадки прилягало сільське кладовище, заросле акацією та берізками.

Сьогодні опівночі мають прилетіти наші зорекрилі санітари. Злітна площадка була вже вирівняна й утрамбована. Друга рота бригади майора ще завидна осідлала всі дороги, що вели до партизанського аеродрому. Пізніше сюди прибуде й комбриг, щоб особисто керувати прийомом та відправкою літаків. А поки що в нашому розпорядженні зо дві години. Бійці, що несли поранених, прилягли на траву перепочити.

Був теплий літній вечір. Ліс, який оточував галявину, потемнів і злився в один суцільний зубчастий паркан. На темно-синьому безхмарному небі замерехтіли сріблясті зірки... Погода чудова, льотна!

— Товаришу командир, ви б прилягли перепочити трохи, поки з'являться ті літаки! — радить мені Марія Михеївна.

Дивлюсь на неї, далі обводжу поглядом усіх поранених і бійців, що лежали навколо, й кажу:

— Я не стомився.

— За останній час, Юхимовичу, ви дуже схудли, — зауважила Михеївна, не спускаючи очей з мого обличчя. — А харчуємось ми тепер непогано. Поранені, хворі, та й усі партизани дужчають, поправляються, а ви чогось марнієте.

— Дурниці. Нічого зі мною не станеться. Головне — поранених відправити, і все буде гаразд. Ми ще повоюємо.

— Дивні ви якісь, про себе завжди забуваєте, — докоряє Марія Михеївна.

Я лагідно подивився на її не по літах зморшкувате, бліде лице, на обведені темними плямами очі, і сама вона, бачу, охляла, виснажена, як і всі...

— У вас ніжне материнське серце, — м'яко кажу їй. Хотів було спитати, як там її синок Валерка, але ж розумів, що це питання зачепить роз'ятрєну, болючу рану... Вона й сама давно не знає, як там справи у матері на хуторі Ходинки. Що й казати, на окупованій ворогом території життя не з медом, а наполовину з горем, голодом і слізьми... Похитав головою і попрямував до носилок з тяжкопораненими.

Присів біля Колесникова, узяв його руку, намацав пульс.

— Хвилюєшся, хлопче.

— Та як же його не хвилюватися, коли тіло моє тут, а душа там...

— У Москві?

— Про Москву ще рано думати. Ще все може трапитись. Не кажи гоп, поки не перескочиш. Ми вже раз літали у Москву, — пригадав він нашу спробу евакуювати тяжкопоранених, коли тут стояла бригада комбрига.

Похитуючи головою, дивлюсь на густо посивілий чуб ще молодого бійця. Звісно, все може бути...

— І гірше за все на світі — це усвідомлювати свою безсилість, свою безпорадність, — вів далі поранений. — Крім того, такі, як ми, — він кивнув у бік носилок, — зв'язуємо руки здоровим, бойовим товаришам, які могли б у цей час бити фашистів. Мститися за все, за всіх. Як тут не хвилюватимешся...

— Хвилюватись не треба... Ти сьогодні полетиш, навіть якщо прибудуть тільки три літаки.

— Ех, якби... — зітхнув Колесников. — Я вірю, що в Москві вилікують. І хоч рука в мене того... Але ж голова

ціла! Знайдеться робота, де і з однією рукою можна... де голова твереза потрібна....

Пораненому було нелегко говорити, він глибоко і важко дихав.

— Москва... Москва... — замріяно протягнув Колесников.

— Чуєш, москвич, ти письменника Максима Горького бачив? — спитав Бородань.

— Бачив.

— Який же він?

— Високий, вусатий... Трохи сутулий...

— Він, кажуть, довгий час вантажником працював в Одеському порту.

— Правда, працював. Але, по-моєму, недовго. Кілька років.

— Правда, що він не член партії?

— Правда.

— Ти диви. Не комуніст, а як писав?! По-партійному.

— Він же був другом Володимира Ілліча. І багато написав завдяки цій великій дружбі.

У розмову встряла Марія Михеївна:

— А Миколу Островського ти, Колесников, бачив?

— Ні, не бачив. Він же лікувався десь аж у Сочі...

— А товариша Сталіна ти бачив? — по паузі спитав веснянкуватий юнак.

— Бачив, і не раз... Під час демонстрацій, на свята... На трибуні Мавзолею.

— А Леніна бачив? — знову спитав веснянкуватий юнак.

— Бачив. На Красній площі. У Мавзолеї. Він там лежить. Розумієте, як живий... Очі заплющив і лежить... Відпочиває після трудів... А прикритий він прапором кумачевим... Аж дух захоплює, коли туди заходиш!..

— О, ти щасливець! — замріяно сказав веснянкуватий. — Побувати б і мені в Москві. На Леніна подивитись...

Запала мовчанка. Кожен партизан у думках перенісся через окуповану ворогом територію, через лінію фронту до рідної Москви.

Об одинадцятій годині ночі прибув товариш комбриг, і ми разом востаннє оглядаємо посадочну площадку. Усе гаразд. Комбриг дає розпорядження, в якому порядку і на якій відстані розкласти хмиз для сигнальних вогнів. Я йду знову до своїх тяжкопоранених — попрощатися. Адже за півгодини прибудуть літаки, і люди, з якими я пройшов довгий шлях

випробувань, вилетять на Велику землю. Це ж напевно востаннє потиснемо один одному руки, а потім кожен піде своїм шляхом, і хто знає, чи зведе нас коли доля знову.

Поранені зустріли мене запитанням: чи скоро прибудуть літаки?

— Скоро...— відповідаю.

— Якби скоріше,— сказав Бородань.— А то зиримо на небо й ніби божої манни чекаємо.

— Божа манна — то легенда...— зауважив Титов.— А от у журналі я читав, що в Іспанії якось випав дощ із пшениці, а в Італії дощ із оселедців.

— Та невже? Солоні оселедці падали з неба?!

— Мариновані, з перцем,— усміхнувся Титов.— Падала свіжа риба! Розумієш, тайфун завихрив і підняв з моря косяк риби та й поніс її сильною повітряною течією. А над сушею опустив свою здобич...

— Над нашим лісом риба не випаде. Море далеко.

— Але за небом усе-таки треба наглядати! — сказав Титов.— Бо фашисти можуть щохвилини сипонуть бомбами, аеродром їм відомий.

Згодом у тиші озвався чийсь голос:

— Дивіться, яка хмара суне.

Партизани подивились у бік, куди показав боєць.

У західній частині неба підіймалася чорна багатоярусна хмара.

— Справді велика,— тихо мовив Бородань.

— Це там, на заході, безпросвітне небо,— зауважив Колесников,— а в нас, на сході, воно чисте, так що прилетять.

— А може, й ні,— засумнівався той же хрипливатий голос.

— Як це — може, й ні?..— перепитав я.— Коли є наказ, то ніякого «може» не повинно бути. Наказ виконується хоч би там що.

— Коли б знову не перешкодили гітлерівці,— зітхнув Колесников.

— Е, ні, цього разу все буде гаразд,— запевнив я, хоч і сам у душі побоювався появи ворожих літаків.

Бачу, Грицько Думало, розмахуючи руками, щось розповідає тяжко пораненому Степану Гулькіну.

Підходжу до них. Грицько зводиться на ноги й каже мені:

— Я, товаришу командир, роз'ясню йому принцип дії моєї світлолушки. Степан уже відвоювався. Отож, після госпіталю він, не гаючись, зможе цією справою зайнятися там, у глибокому радянському тилу. От і передаю йому свій винахід, бо я ще не скоро повернуся...

— Так, це добре,— кажу йому.— Хай впроваджує цікаву, цінну ідею в життя. Плодових шкідників треба нещадно нищити! Хай ростуть і квітують наші сади. Хай рясно плодоносять усі фруктові дерева.

— У мене в саду,— каже Грицько,— чимало груш та яблунь. Краснобочка, скороспілка, бергамот, антонівка, мічурінка, білий налив, шафран... Соковиті й на смак добрячі. У грушах багато цукру, і вони солодкі, прямо аж!.. Стьопо, а ти груші-дулі їв?

— Та йди ти з своїми дулями під три верби,— відповів поранений.— Досить тобі солодкими грушами смакувати!.. Слина вже котиться!.. Та й зараз у твоєму садку господарюють гітлерівці, і від твоїх солодких груш залишилися самі пеньки!..

— Це може бути,— погодився Думало, чухаючи потилицю.— Доведеться, мабуть, усе заново починати... Важко, але нічого не вдієш.

— То як ти радиш,— питає Гулькін,— втулку кронштейна робити з латуні чи сталеву?

— А-а, втулку!.. Ти про світлоловушку?..— стрепенувся Грицько, видно, зрадівши, що товариш повертається до перерваної розмови.— Треба, щоб у пристрої було якомога менше нестандартних деталей. Я б усе це збирав на звалищах металобрухту. Там узяв би гайку і болт, там втулку й кронштейн... планку, шайбу й контргайку...

— Це слушно,— погодився Степан.— У визволених районах, на дорогах війни, багацько всякої розбитої техніки, машинерії... Там можна знайти все, що завгодно...

— Там можна з трьох-чотирьох розбитих і покинутих автомашин зібрати одну і швидко пустити в хід.

— Ех, Стьопо, ти в автоторі щось кумекаєш?

— А хіба що?

— На війні буває так: карбюратор і свічка запалювання вийшли з ладу і автомашину кидають. Бо замінити їх нічим. А п'яти, ремонтувати немає часу — саме відступають. Згаїш хвилину — у полон потрапиш. На одній з переправ через Дніпро сотні автомашин покинули... Ох і роботи ж буде в нас, слюсарів-ремонтників, шоферів, ковалів після війни!..

До мене підійшов політрук Іван Оскретков.

— Іване Кузьмичу, ви полетите разом з першою ланкою літаків чи з другою?

— Я думав, думав і, порадившись з дружиною, вирішив зостатися тут, Петре Юхимовичу,— відповів політрук.— У нас людей обмаль... Та й як мені летіти, коли дружина за-

лишається тут і синок Валера теж тут, у бабусі, за річкою Тороницею.

Для мене це рішення було несподіванкою, хоч, признатися, я в душі зрадив. Дивлюся на худорляве обличчя політрука і питаю:

— А як же нога?

— Головний лікар бригади майора оглядав мене і ніяких побоювань не висловив...

— Гарзд, залишайтеся. Ми ще повоюємо!

— Авжеж, повоюємо, Петре Юхимовичу!

Я ходив поміж носилок, прощаючись з пораненими. Мене приємно вразило почуття радісного піднесення, яке охопило людей.

«Вони виживуть, вони вже ожили. Ми врятували їх, і вони ще боротимуться, працюватимуть», — думав я. А поміж поранених тільки й розмов, що про майбутнє. Одні обіцяли вилікуватись і відразу повернутися назад у бригаду, інші ділилися своїми планами майбутнього трудовлаштування, дехто мріяв про навчання.

— Летять!.. — крикнув хтось.

— Летять, летять!.. — загукали з усіх боків.

Радісна, хвилююча звістка блискавкою облетіла всіх, що були на аеродромі. Піднявся такий гамір, що не чути було гудіння моторів далеких літаків. Та згодом, коли радісні крики і гамір стихли, зі сходу, з темно-синього неба, як найкраща в світі мелодія, почулося рівномірне гудіння вітчизняних моторів. Чим ближче підлітали літаки, тим прискореніше билися нані серця.

— Летять! Летять! Летять, рідні, довгождані! Летять посланці з Великої землі, — лунали радісні крики.

Ось двокрилий літак, трохи накренившись на праве крило, величезним птахом пролетів над п'ятьма палаючими багаттями. Він, видно, придивлявся і примірявся, де і як сісти. Потім літак зробив глибокий віраж і почав швидко знижуватись. А над галявиною уже розвертався другий, за ним і третій.

— Сів!

— Перший сів! — залунали схвильовані вигуки.

— А он, он і другий приземлився.

— Третій сів! Ура!..

І люди побігли до літаків. Кожен хотів обняти і потиснути руку пілотові — дорогому посланцеві матері Вітчизни.

Льотчики переходили з обіймів в обійми. Їм тиснули руки, трясли, плескали по плечах. А пілоти були на диво

молоді, либонь, більше двадцяти років не було жодному! Комсомольці!

— Хлопці, хлопці, обережніше трясіть його!.. Ви ж руки хлопцеві повикручуйте. А йому ж назад вести літак треба! — жартував майор.

Спеціально призначені команди стали до роботи. Вони проворно вивантажували літаки.

На нижньому крилі по обидва боки, за метр від фюзеляжу, горбилися якісь ніби перевернуті догори дном великі корита. Це — вантажно-санітарні люки. Відімкнувши спеціальні замки-защіпки, партизани знімали фанерні корита з крила і в них знаходили мішок з медикаментами чи босприпасами. Розсупонивши широкий брезентовий пояс, люди забирали важкий мішок і натомість ставили носилки з пораненим. Цим же брезентовим поясом прив'язували партизана до крила і зверху накривали отим фанерним коритом... Корито чотирма замками-защіпками прикріплювали до крила. От і все. Льотчики старанно перевіряли, чи надійно закріплені оті корита... Просили поранених лежати спокійно. Запевняли, що через годину вже будуть на Великій землі. За командою командира ланки пілоти один за одним швидко сідали в літаки й запускали мотори. Командир ланки помахав нам прощально рукою, дав газ, і літак, пробігши кілька десятків метрів, з ревінням піднявся в повітря. За командиром ланки шугали в нічне небо його юні підопічні.

А над партизанським аеродромом уже з'явився ведучий другої ланки санітарних літаків.

Я відвів погляд від нічних гостей — треба поспішати, треба весь вантаж переправити на узлісся. Ворог же поруч, і кожної хвилини можуть прилетіти повітряні пірати... Уже не раз цей партизанський аеродром і бомбили, і обстрілювали нічні шуліки — «юнкерси» та «месершміти».

— Давай, давай, хлопці! Веселіше повертайтеся! — квапив я людей і сам допомагав їм у роботі.

На сьомому літаку, серед туків газет, ми виявили велику брезентову торбу з написом червоними літерами «Пошта».

— Пошта!

— Пошта прибула! — передавалася з уст в уста радісна звістка. І це коротеньке слово додавало людям бадьорості й енергії. Вони почали ще жвавіше вкладати поранених і переносити вантажі від літаків на узлісся.

О другій годині ночі відлетів останній, дев'ятий, літак з двома пораненими. Комбриг і його ординарець помчали на конях до табору, а партизани штабної роти разом з своїм

командиром і вантажем зібралися на узліссі під великими гіллястими березами. Сюди прийшли й мої люди з групи супроводження. Тут вирішили дочекатися ранку, щоб потім забрати вантажі на підводи і вирушити до табору.

Партизани з нетерпінням позирали то на поштову торбу для партизанської бригади, то на мене. І врешті не витримали, попросили відкрити її і подивитися, чи немає, бува, листів і для них. Мене здивувало, що пошту для всієї бригади доставили нам. Адже ми лише невелика частина нашої партизанської бригади Вадимова. «Вадимов у лісі...» — пригадав я слова майора. Там, напевне, й основні сили бригади... Можливо, туди не можна було доставити пошту... Або вся бригада вже йде сюди?.. Я губився в здогадах... А може, на Великій землі вирішили, що ці безцінні вісточки від рідних і близьких найбільш потрібні нашому загонов поранених і хворих... Мабуть, що так.

Подумавши, я даю дозвіл. Петухов розпечатав торбу, потім передав Козленкові:

— Виймай і читай уголос.

Партизани з'юрмилися тісним багатоярусним кільцем навколо палаючого багаття. Козленко виймав листи і голосно вигукував прізвища.

— Балькін!.. Іванов!.. Капітонов!.. Мінкін!..

Адресат схоплювався з місця.

— Давай! Давай сюди! — Одержавши листа, щасливець весело підморгував товаришам, любовно оглядав конверта, ховав до кишені, чекаючи ще одного.

Листи загиблим у боях Козленко мовчки, обережно, ніби стараючись не потривожити спокій убитих, відкладав набік.

Такі листи звичайно читав комісар або ж командир того підрозділу, в якому служив загиблий, вони ж і давали потім відповідь близьким загиблого.

— Єременко! — оголосив Козленко і простягнув лист-трикутник Петухову, щоб той передав далі. Петухов пробіг очима зворотну адресу і вигукнув:

— Від жінки!

— Давай сюди! — зрадів Єременко, бо за довгі роки це була перша вістка від сім'ї.

А через кілька хвилин я, наче крізь сон, почув:

— Товаришу командир, вам лист!

Я навіть здригнувся.

— Не може бути!

— Як не може? Ось, прошу!

З величезним хвилюванням беру великого конверта, дивлюся на напис, і літери застрибали в моїх очах. «Вона! Її рука!» Аж дух перехопило від напливу радісних почуттів. Не розпечатаючи, поклав листа до бокової кишені, та згодом вийняв конверта і ще раз глянув на розгонистий дрібний почерк. «Вона! Оксанка!» Поза всяким сумнівом, її рука писала. І «особисто» є!.. Це слово вона завжди ставила на конверті. Так і тут. Знову ховаю листа до кишені. Я вже знаю, що вона жива, моя кохана... Цього мені поки що досить. І така радість наповнила мої груди, що серцю в них стало тісно... А листа почитаю вдень.

Та коли партизани повкладалися спати біля багаття, і навіть старшина Бременко, який щойно, либонь, вдесьте закінчив перечитувати листа, та так і заснув з ним у руці, я не втерпів, дістав листа, далі схилив голову на поштарську торбу, розпечатав конверта і, не поспішаючи, почав читати... І диво дивне: мені здавалося, що я не листа читав, а слухав її до глибини душі схвилюваний, милий голос:

«...Петрику, любий, ти чуєш! Сьогодні в мене велика радість — ти живий, мій дорогий, живий і мене не забув!

Повір, сльозю радості в мене на очах! Я щаслива! Як добре, що ти пригадав адресу моєї тітки з Куйбишева, як добре, що ти написав їй листа, де питав про мене: «Чи не чули, чи, бува, не знаєте, що сталося з Оксанкою?» Правда, ти так мало й скупо написав про себе, та я розумію. Адже ти мою тьотю ніколи не бачив та й не був певний, що цей лист знайде адресата... Я все розумію. Між рядків я прочитала набагато більше, ніж написано в твоєму коротенькому листі. Кілька разів перечитала кожне речення, кожне слово. І в цій безцінній вісточці я найшла багато слів і думок, які стосуються мене, написані для мене. Пробач, мій дорогий, але я навіть не знаю, з чого почати, хоч сказати є багато чого, адже минуло понад чотири довгих роки, як ми бачилися востаннє, і два довгих роки, як зв'язок між нами був обірваний війною.

У перші ж дні війни я і мої подруги — ти їх знаєш: це Зоя, Оля і Валя — вирішили добровільно піти до армії. Ми пішли до міськкому комсомолу і подали заявки, в яких просили послати нас на фронт. Правда, в армію нас узяли, а на фронт не послали — розподілили тут, у місті, по госпіталях. Та незабаром фронт сам підійшов до нашого міста. Це були незабутні, тривожні дні. Фашисти рвалися до Одеси. Гриміли гармати. Здрігалася земля від розривів снарядів і фугасок. Ворог нещадно бомбив місто. Від страшних пожеж хмари чорного диму плавали в небі. А в госпіталь доставляли й до-

ставляли поранених. Та все важких... Працювати доводилось беззмінно день і ніч. Часто навіть поїсти не було коли. На початку жовтня я добилася свого: мене відправили на передову. Важко було там, але я була задоволена, що потрапила на фронт. Хоч я знала, що ти далеко звідси, але чомусь увесь час надіялася і тебе зустріти серед оборонців Одеси. Інколи я зустрічала людей, які нагадували мені тебе.

«Петю!» — одного разу вирвалось у мене з грудей, і я кинулася вперед. Офіцер оглянувся. Я зупинилася. То був не ти... Але яка схожість! Яка дивна схожість! Незабаром, відбиваючи одну з ворожих атак, цей офіцер був смертельно поранений в груди. Я його підбрала на полі бою, зробила перев'язку... Але він помер. Ти не можеш собі уявити, як боляче я переживала цю смерть. Він був такий же, як і ти, молодий... Не буду гріха таїти, після цієї події у мене з'явилися смутні здогади, чорні думки. Мені почали снитися страхотливі сни. То присниться, що той офіцер був насправді ти і не признався до мене, то сниться, що я одержала листа від твоїх бойових друзів, які повідомляли про твою трагічну загибель... Тепер це не важко згадувати, коли я знаю, що ти живий. А тоді... Тоді тяжко було. Я прокидалася з гарячими сльозами на очах. «Це сон, це сон,— заспокоювала сама себе.— А де ж він?.. Що з ним?..» Решту ночі намагалася вже не спати, щоб кошмарне марення не повторилося.

14 жовтня мене поранило біля Дальника, а в ніч на 15 жовтня я вже була на пароплаві, який евакуював нас у тил. Як зараз пам'ятаю ту незабутню ніч. Пароплав тихо відчалив від напівзруйнованого тонними фугасами причалу і поспішно вислизнув у відкрите море. А ми, поранені, лежали на палубі, довго дивилися на чорний горизонт з відблисками кривавих заграв палаючої, але не скореної Одеси.

«Ми ще повернемося!» — говорили поранені, не відриваючи очей від міста, що горіло.

«Ми ще повернемося!» — про себе шепотіла я, відчуваючи, як серце обливається кров'ю.

Тепер наш госпіталь у глибокому тилу, я виликувалася, працюю. Буду знову проситись на фронт. Мені б хотілось мою душу, повну гніву й ненависті до ворога, перелити в твою, щоб ти там міцніше тримав зброю в руках, щоб був нещадніший до ворогів. Я певна, що в бою ти завжди в перших шеренгах, так пам'ятай, любий, я завжди поруч з тобою!

Хочеться написати багато-багато, та хіба можна все, що відчуваєш і думаєш, написати на цих аркушиках паперу?..

Пиши, любий, про свої бойові діла. Жду листів, а ще більше — тебе з перемогою! Обіймаю і цілую, твоя *Оксана*.

Далі стояло «P. S.» і під ним ще з десяток рядків.

«А Боб, тобто кучерявий Борис, до якого ти мене ревнував, і не без підстав, став артилеристом. Дуже самовпевнений, самолюбивий і до того ж ще й нечема, грубіян... Ой, чого це я?.. Він уже давно мені байдужий... І даремно я оце пишу під кінець в листі...»

Петрику! А ти пам'ятася нашу улюблену пісню? Я часто наспівую її, і тоді в думках постає минуле і ти, мій любий. Я й зараз тобі проспівую її, тільки без слів. А ти вже сам повторюй слова під мій наспів. Слухай, коханий, я співаю!»

І дивно, до мого слуху дійсно долинув далекий наспів такої рідної, задушевної пісні:

Любимый город другу улыбнется,
Знакомый дом, зеленый сад, веселый взгляд!..

Чарівні, ніжні звуки дорогої мелодії залоскотали серце.

Розділ дванадцятий НАШІ ПРИЙШЛИ!

Третьої ночі відправили останню групу тяжкопоранених. Разом з ними евакуювали на Велику землю нашого запеклого шахіста, безрукого Володю Таразарова, сестричок-школярок Раю та Олю Стрелових і маленького Вітю Бельченка.

Кожному партизанові, що евакуювався в глибокий радянський тил, я видавав довідку. Правда, без печатки. У довідці вказувалося прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, з якого числа і по яке пред'явник документа перебував у партизанській бригаді, яку займав посаду, в яких боях брав участь, де і коли поранений. Давалася коротенька бойова характеристика, яка часто вкладалася в одне вагоме слово: «відважний», «сміливий»... Навіть маленькому Віті написав: «...син партизана, мріє бути капітаном!..»

А от Володьку Шармакова не відправили. Ну що я міг написати йому у супровідному документі? Був партизаном, випадково в курені поранений, а потім захворів на симуляцію.

— Я не можу дати йому довідку-характеристику, — кажу політрукові Оскреткову. — А як ви на це дивитесь?..

Іван Кузьмич скликав командирів роїв і спитав їх:

— Хто з вас добре знає Володю Шармакова? І хто може написати і підписати на нього супровідний документ для евакуації?

— Ніякої йому довідки! — сказав Долотов. — Хай іще повоює! Хай усі побачать, що симулянтам ми не потураємо.

На тому й порішили.

...Читаю-перечитую Оксанчиного листа... Ох, ця Оксанка, якась загадка!.. Точніше, дівчина — як тівь. Ти за нею, вона від тебе, ти від неї, вона — за тобою!

Вирішив не поспішати з відповіддю. Відповім після того, як з'єднаємося зі своєю бригадою. Тоді буде що писати... А поки що хай чекає... Треба вміти чекати!

До мене звертається політрук Оскретков:

— Треба послати групу розвідників у сусідній ліс пошукати комбрига Вадимова... Адже не знаючи, яка тут обстановка, вони скоро сюди не придуть!

— Що ж, це правильно.

— Я знаю, де закопані тол і ящики з патронами в районі табору «Бороловщина». Це ж і для бригади, і для нас буде цінна знахідка!

— Ще й яка!..

— Пошліть мене на цю операцію, — просить Іван Кузьмич.

— А чому саме вас?

— А тому, що без мене не знайдуть, де закопані тол і боеприпаси!

Мені й не хотілося послати Оскреткова, та, коли вже надумав, хай іде.

— Скільки ви людей із собою візьмете? — запитую.

— Чотирьох мені цілком досить. Але я прошу п'ятеро коней. Адже туди кілометрів вісімдесят... І назад стільки ж... Дорога далека!..

— Гаразд, ідіть. Тільки повертайтеся якомога швидше.

— Постараємося за чотири-п'ять дів повернутися.

Комбриг радить виділити групу партизанів, які підуть з його ротою в район Дочєпа на господарчу операцію.

Виділяю двадцять чоловік на чолі зі старшиною Бременком.

Через добу господарники повернулися, успішно виконавши завдання.

Партизанська бригада майора переходить в інше місце. Точніше, в східну частину лісу, до невеликої лісової річки, де вже отаборилися дві бригади. Згодом у тей же район прибувають й інші загони.

Знову всі партизани-побратими зібралися разом. Немає тільки нашої бригади. «Де вона, що з нею?» — від думок голова йде обертом.

З міркувань обережності я тримаюсь із своїми людьми за два кілометри на північний захід від місця, де отаборилися три партизанські бригади. Проте щоденно, а іноді й по кілька разів на день буваю в бригаді майора. Політінформації, складені за зведеннями Радінформбюро, одержую в комісара бригади. А нема його, то йду прямо до радиста:

— Ну, як? Що сьогодні передають?

— Три дні німці по радіо галасували: «Наступ! Наступ на Курськ!» А сьогодні, 8 липня, замовкли. Розповідають тільки бойові епізоди. З усього видно — провалився їхній наступ.

Наступного дня радист, усміхаючись, повідомив:

— Гітлерівці вже іншої співають: «Росіяни контратакують!»

А ще через два дні німці вже волали: «Росіяни наступають!.. Наші війська ведуть важкі бої...»

А Москва у зведенні Радінформбюро повідомляла, що за минулу добу підбито сто п'ятдесят ворожих танків і знищено дев'яносто шість літаків!

Уже ці дві цифри свідчили, що там, на Курській дузі, розпочалася велика битва. Гітлерівське командування сконцентрувало для наступу великі мотомеханізовані сили — понад дві тисячі танків і стільки ж бойових літаків. Німці сподівалися взяти реванш за Сталінград. Прорвати оборону, оточити і знищити наші війська в районі Курська.. Але ж і наші не сиділи склавши руки, а добре підготувались до зустрічі широко розрекламованих «тигрів», «пантер», «юнкерсів», «хейнкелів», «вувльвів» та месерів!..

Треба готувати людей до боїв. Треба допомагати рідній Радянській Армії!..

Сьогодні опівдні повернулася група Івана Кузьмича Оскреткова.

«Бригада наша, — доповідає політрук, — була деякий час у Кухінщині, але тепер її там нема. Ну а те, що обіцяв, я розшукав. Привезли сім ящиків набоїв і три ящики толу».

Гаряче тисну руку Оскреткову, радію. Та й як не радіти! Напали на слід рідної бригади. Добре й те, що тепер у нас є чим почастивати окупантів!

Негаймо споряджасмо три диверсійні групи і посилаємо їх — одну в район сусіднього шосе, а дві — на південь із

завданням: у районі станції Жудилово висадити залізничну колію і знищити лінію телеграфно-телефонного зв'язку.

Дізнавшись, що ми починаємо активно діяти, комбриги виділяють для мого загону по ящику гранат, по пачці детонаторів і по два ящики патронів та ще й газет, і журналів дали.

Заворушилися мої партизани. Чистять і протирають зброю. Кулеметні й автоматні диски набивають патронами. Між роями розподіляються гранати, вибухівка.

Як обов'язковий мінімум, встановили на кожного бійця сотню патронів і дві гранати, а на кулемет п'ятсот набоїв. Та люди старалися брати більше, бо надто довго сиділи на голодному пайку, економили кожен патрон, кожную гранату.

Табір забілів від газет і журналів, на які жадібно накинулися зголоднілі по їжі духовній партизани.

Після обіду залунали пісні, наші чудові радянські пісні. Зовсім поруч Іванченко затягнув дужим басом пісню про партизанів:

У воинов отдых короткий,
Опять выступаем в поход!
Веди, партизанская тропка,
Нас Родина к бою зовет!

Приспів враз підхопили десятки голосів:

Партизаны не любят хвалиться,
Зачем о себе говорят!
Зимой громили фашистов
И летом их будем громить!

Потім заспівали пісню про Батьківщину:

Широка страна моя родная,
Много в ней полей, лесов и рек!..

Широка, розлога мелодія пісні могутньо й урочисто лилася над лісом, линула в далекі простори. Пісня сама по собі хвилювала, та вона хвилювала мене ще й тому, що я зрозумів: «Оклигали мої хлопці, оклигали і вже готові до нових боїв!» Це не могло не радувати.

Увечері я прийшов до майора, щоб дізнатися, чи нема чогось нового в Великої землі. А там чекали на мене радісні вісті. Виявляється, бригада наша жива і міцно б'є ворога. Діє вона за річкою в білоруських лісах і незабаром прибуде сюди. Вадимов передав, щоб чекали бригаду в південній частині лісу.

Від майора я не йшов, а летів. Підбігаю до Івана Кузьмича, що саме спочивав, штовхаю в плече:

— Кузьмичу, спите?

— Ні...

— У мене новина! Та яка новина!

— Яка?

— Наша бригада скоро буде тут!

— Невже? — схопився Оскретков.

— Я тільки-но від майора.

— Бригада ціла. Б'є ворога!..— Очі в Івана Кузьмича стали вологими. Тремтячим голосом він тільки повторював:— Бригада ціла! Б'є ворога!

А за п'ять хвилин увесь загін був на ногах. Радісна звістка переходила з уст в уста. Партизани не тямали себе від радості. Вони, як малі діти, кричали, бігали, танцювали. Легко сказати, після стількох злигоднів і тривог знайшлася рідна бригада!

На другий день, після сніданку, загін почав готуватися до переходу на нове місце.

— А наш лікар Луков живий-здоровий. Покупався, правда, разом з іншими в річці, але уцілів,— сказав я Оскреткову.

— Цікаво, до вас підходив? Ви ж буваєте в сусідів...

— Ні разу!..

— Та воно й зрозуміло. З якими очима він підійде до вас...

З Оскретковим обговорили план дій до зустрічі з бригадою, вирішили вести активну розвідку ворожих гарнізонів і проводити диверсії і, хоча люди стомлені, запровадити щоденне тригодинне тактичне навчання. На Оскреткова, як на комісара загону, правда, напівофіційного, покладався обов'язок проводити бесіди, готувати людей до бойових операцій.

Перебравшись у район болотистого озера, надіслали дві невеличкі групи в розвідку, а з рештою бійців взялися за вивчення трофейної зброї.

До табору повернулася група розвідників-мінерів.

— Товаришу командир, завдання виконане. На найближчому посє в районі села Колодьково, завдяки нашим мінам, німецька підвода з гітлерівцями відправлена на той світ! — доповів Козленко і, по-молодецькому цокнувши закаблуками, зробив крок убік.

Дивлячись на бійця, я задоволено усміхнувся. «Бач, який став бравий вояка! А був?..» І пригадалося зблідле перелякане обличчя молодого партизана, який доповідав мені про те,

що гітлерівці просуваються лісовою дорогою у бік Шамаївки. Що ж, Козленко пройшов з нами велику школу...

А вранці до нашого табору прибув дід Кирило, обвішаний в'язками новеньких, світло-жовтого кольору личаків.

— Доброго здоров'я! — подаю йому руку.

— Здрастуйте, здрастуйте, — дідок поквапливо скинув шапку, витер об неї руку і подав мені. Заговорив швидко, наче горохом сипав: — Звиніть, що трохи запізнився, так на те була причина. Один проклятий адольф, голоблею йому по лобі, біля містка затримав. Пост у них там, чи що. Давай допитуватися, куди йду та чого саме йду? А я йому: мовляв, самі бачите, на базар личаки несу...

— А який там у лісі базар? — допитується клятий.

— Я йду через ліс у містечко на базар, — пояснюю бусурману.

— Брешеш! — каже. — Це ти партизанам несеш!

— От же ні! Йй-бо, ні! — кажу. — Іду на базар, а про партизанів я й не чув. Та й у газеті вашій було прописано, що партизанів уже немає...

Німець обмацує мої личаки, обдивляється, а сам очима так і свердлить мою душу, так і свердлить...

— Гут, гут!.. — каже, а далі й питає: — А скільки ти за пару береш?

— А так, кажу, хто скільки дасть... Хто склянку крупи якої, а хто пригорщу квасолі, а хто п'ятеро яечок.

— О, яйка, яйка, — зачмокав губами адольф і, сучий син, відірвав дві пари личаків.

Я до нього:

— Пан, пан! — пояснюю йому, що в мене діточок — во! І показую пальці обох рук. А він, клятий, наче й не до нього. Відкрив свій ранець, запхав у нього личаки. Потім штурх мене в плече та як закричить:

— Цурюк!..

— Це ще ви легко відбулися, — кажу я. — Вам пощастило!

— Добре пощастило! — сплюнув старий. — А дві пари личаків наче корова язиком злизала. А ось ці вісімнадцять пар прошу прийняти. Зробив на совість, як міг.

І дід почав скидати з себе довгі низки личаків.

— Спасибі вам! Велике спасибі від усіх нас, — схвильовано дякую я, приймаючи в руки подарунок.

Дідові личаки, як ніколи, були доречними, бо ми дуже обносилися. Дехто ходив у намотаних на ноги ганчірках, дехто босоніж. Личаки були конче потрібні і для розвідників.

Зворушила не тільки дідова турбота про партизанів, але і його спостережливість. Один же раз був у нас, і то тільки годину, а, бач, помітив, у чому є потреба!

Хотілося чимось віддячити дідусеві, і я, поклавши йому на плече руку, сказав:

— У мене для вас і ваших людей є свіжі гостинці з Великої землі.

— Гостинці? Які?

— Листівки, газети.

— А-а, візьму, візьму! Почитаємо,— зрадів старий.— Почитаємо... Воно, знаєте, правдиве слово часом миліше за хліб святий...— Дід Кирило відкашлявся, копірснув палицею землю і якимось нерішуче почав:— Звиніть, товаришу командир, але люди мене просили спитати, чи скоро наша армія-визвольницька прийде сюди?

— Скоро, діду, скоро, і чим більше ми будемо тут знищувати фашистів, тим скоріше прийдуть наші.

Дід розуміючи похитав головою, а я вів далі:

— Скажіть своїм односельцям, що день визволення вже недалеко. Біля Курська наші війська перейшли в наступ.

— Швидше б,— зажурено зітхнув дід.— Повірте, так ждемо, так ждемо... Уже ніяких сил немає жити під фашистом. Серце кров'ю обливається, коли бачиш, як бідують люди.

— Я вас розумію, дідусю, але треба потерпіти ще трохи. Вже скоро. Розчавимо фашистів, усе відбудуємо, заживемо ще краще, ніж до війни, от побачите.

— Коли б то, коли б то господь дав,— спираючись підборіддям на палицю, часто кліпаючи вицвілими, зажуреними очима, дідок з надією дивився на мене. З виразу його обличчя я здогадався: сталося щось незвичайне, і з тривогою спитав:

— Які там у вас новини? Що роблять гітлерівці?

— Що роблять, питаєте?..— Дідок примружив очі, похитав головою, обличчя його болісно скривилося.

— Ну, кажіть, кажіть уже.

— Учора вранці...— дід ледве видавлював з себе слова,— сигнали всіх нас, старих і малих, і почали вимагати, щоб виказували сім'ї партизанів, комуністів і комсомольців... Люди, звісно, мовчать... А бусурмани аж казяться... Гаркали, гавкали, били прикладами... Але люди терпіли, нікого не виказували. Забрязкали, іроди, зброєю, погрожуючи всіх перестріляти. Не злякалися, не допомогло... Так вони, душогуби, взяли двадцять заложників і погнали у райцентр, у тюрму.

У мене клекотіла ненависть, але чим я міг зараз допомогти нещасним?.. Трохи перегада я спитав:

— Скільки у райцентрі пімців, удалося дізнатись?

Дід обережно озирнувся, аби пересвідчитися, що нас ніхто не підслуховує, і сказав:

— Терешко, отой, що служить у поліції, казав, чоловік сто п'ятдесят.— Хоч поблизу нікого не було, дід ще раз озирнувся і вже потім повідомив, що Терешко обіцяв, коли треба буде, повідомити партизанам німецький пароль...

— Пароль і план тюрми та постів. Крім того — казарми... Розумієте?..

— Чом не розуміти.

— От і добре! — вдячно тисну дідові руку.— Баритися не будемо. Заложників визволимо. Обов'язково визволимо!

Випроводив діда і, не гаючись, пішов до сусідньої бригади, розшукав представника Західного штабу партизанського руху. Розповів про заложників, яких кинули до місцевої тюрми, і про мій намір їх визволити.

— Ти ж цей райцентр не знаєш! І твої люди не знають,— заперечив представник штабу.

— Я забезпечу загін провідниками з місцевих селян.

— Та й людей у тебе як кіт наплавав. Цю операцію найкраще провести бригаді майора,— рішуче сказав представник.— Зараз я викличу комбрига.

Словом, операцію в мене відібрали...

Важко стало на душі. Йду до майора. Поскаржусь, думаю, він мене зрозуміє і підтримає... Чи правильно вчинив той представник?.. Трохи охолонувши, приходжу до висновку, що нашому малочисельному і слабосилому загону не впоратися з численним гарнізоном ворога і представник таки має рацію, а все одно на душі важко...

Йду лісом, що аж кишить партизанами. Біля натягнутої плац-палатки, в якій живе вагітна дружина комбрига, спершись на лікоть, напівлежить майор. У зубах незмінна люлька. Це його улюблена поза... Забачивши мене, він махає рукою.

Підходжу, вітаюсь.

— Я за тобою хотів посылати зв'язкового,— каже командир бригади.— Мої розвідники, які тільки-но повернулися з півночі, бачили бригаду Вадимова.

— Де?!

— На північ від Шамаївки.

— Коли бачили?

— Та години три тому.

— Дякую за чудову повину! Зараз же поїду їм назустріч!

Я бігцем до свого табору. Беру Єременка і Титова. Сідаємо на коні і гайда у вказаний район.

Кілометрів за три на північ від Шамаївки на лісовій дорозі зустрічаємо розвідників бригади на чолі з Петром Шумаєвим.

— О! Здорові були, хлопці! Де наша бригада?

— Та тут за пару кілометрів. Перепочинок улаштували. Готують обід, трьох коней порішили... Бо, відверто кажучи, їсти нічого.

Шумаєв розповів, як туди дістатися, і водночас засипав мене запитаннями про наш загін. Скоромовкою відповів йому, і ідемо далі.

Ось і місце зупинки бригади. Невисокий сосняк, зарослий вільхою і кущами. У відрах, котелках і казанках вариться конина.

А он і комбриг Вадимов у гімнастерці, при бойових орденах.

Я зіскакую з коня й одразу ж потрапляю в міцні обійми. Комбриг тричі навхрест обняв мене і, вже тиснучи руку, сказав:

— Знаю, майже все знаю. Спасибі за службу! Щиро кажу, у мене щодня боліло серце... Часто думав, як там наш госпіталь, як там Петро...

Капітан Краєв обняв мене, поцілував.

— Молодець. Ордена заслужив! Факт!

Мовчки обняв начальник розвідки бригади, а за ним схопив мене в обійми комісар Антонов.

— Ох і схуд...

— Та й ви не поправились!

— Змужнів, став вищим. Виріс! А мою рекомендацію зберіг?

— Зберіг. Усі три зберіг.

— Добре. Все, що зробив за цей час, теж достойна рекомендація. На найближчих партзборах приймемо тебе в партію.

— Ну розповідай, як ви тут бідували,— звернувся до мене начальник розвідки.— Ти, мабуть, і не знаєш, що проти нашого партизанського краю фашисти кинули вісімдесят тисяч головорізів, літаки і танки...

— Та було не з медом! Довелося багато пережити, і голодувати, і маневрувати, і в бій з карателями вступати. Комбриг, сусід наш, спасибі йому, по-братерськи допоміг... Словом, тяжкопоранених і хворих відправили на Велику землю. На тому тижні почали розвідницькі та диверсійні дії...

Мені не терпиться дізнатися про все, що спіткало бригаду за минулі тижні.

— Що там у вас сталося біля Рум'янця, на річці? Звідки Луков узяв, що бригада розбита?

— Отак він і сказав?! — суворо перепитав Вадимов.

— Панікер той Луков, — сказав Краєв. — Як він смів таке говорити?! Що він бачив?! Тікав же одним із перших, оббиваючи лобом кору сосон, як останній страхополох!..

— А все-таки що там було?

— Ота катавасія біля річки Радва сталася, по суті, через нерозпорядливість нашого товариша, — скривившись, почав оповідати Краєв. — Усі перевтомилися під час важкого переходу, а він, старий, і поготів. Розумієш, перший батальйон ішов прикриваючим, і на привалі його командир, не виставивши заслону у хвості нашої колони, ліг спочивати і, як і всі, заснув. А через деякий час, як сніг на голову, вдарили десятки німецьких автоматів... То група карателів, що йшла по сліду бригади, напала на ближній партизанський пост... Ліс гримів, кулі свистіли над головою, комбат розгубився і кинувся тікати, а за ним побігли й інші... Я кинув у бій наш гвардійський взвод автоматників, і через п'ять хвилин фашисти дременули, як побиті пси... Але вечірні сутінки не дали змоги всім зібратися до купи. Відбилося чоловік тридцять...

— Вони прийшли до мене, під Шамаївку. Казали, що сюди йде вся бригада.

— Правильно, — підтвердив Вадимов. — Ми прямували до вас... Але той зухвалий вечірній наліт карателів сплутав всі карти. Ми вирішили, що в Шамаївському лісі повно фашистів, і через те пішли в Кухінщину. А переживав за тебе, і не питаю... Серце й досі болить! Нам теж дісталось!.. Тобі потім хтось усе розповість...

— Комбата після тієї катавасії ми замінили бойовим, досвідченим товаришем, — додав Краєв.

— Ти мав рацію, — озвався Вадимов. — Ми оце тільки тепер знайшли йому підходящу посаду. Призначили начальником хімслужби...

— Розкажіть хоч коротко про свій рейд, про бої! — прошу я.

— Вікторе Павловичу, це твоя парафія, поінформуй, — звернувся до начальника штабу Вадимов.

— Коротко, значить, так, — збив набакир кашкета капітан Краєв. — Ми за ці п'ятдесят п'ять днів провели бойовий

рейд по трьох областях. Кілометрів триста відмахали. Були кілька разів оточені ворогом, провели ряд боїв. Особовий склад бригади пройшов добрячий вогневий гарт. Не одну сотню гітлерівців відправили на той світ!.. Наші втрати — дев'ять чоловік. Маємо двадцять тяжкопоранених. Їх конче треба евакуювати на Велику землю. І тоді всім з'єднанням у бій, на ворога! Отакі справи.

Тут-таки вирішуємо, не гаючись, слідом за розвідкою їхати в східну частину лісу, у район Габаївки. Там виберемо підходящу ділянку лісу для табору бригади.

13 липня 1943 року о дванадцятій годині дня мій загін прийшов у Габаївку і влився в рідний бойовий колектив. Гарячі обійми, радісні вигуки, у багатьох сльози на очах...

Хвилююча, довгождана зустріч.

Мене, певна річ, цікавили подробиці рейду бригади та боїв, але мені відповідали двома-трьома словами і знову й знову просили розповісти про суворі випробування, які випали на долю бригадного госпіталю тяжкопоранених та хворих.

Розповів усе, як було: і про наші муки, і голодування, і про трагічну загибель Ліди Дроздової, Яші Грицяя, Яковльова, Кисельова та Мамі Єфімової.

І в котрій раз мене гризло сумління: може, треба було взяти їх із собою? Але ж вони самі просили не тривожити їх... Чи гуманно було б не зважати на їхні прохання? І чи витримали б вони перехід через болото? Навряд... Тоді, може, треба було дати їм охорону хоча б з трьох чоловік? Та чи змогли б ці люди врятувати тяжкопоранених за тих обставин, що склалися? Відтягти карателів на себе, відвести їх убік? Та хіба можна було обдурити собаку-шукача, що біг по сліду Вабловського? Чи не потягло б це за собою ще більших утрат?.. Я не знаходив відповіді на ці болючі питання і карався як ніколи.

До штабного намету, похитуючись, зайшов комвзводу автоматників Віктор Мацько. Він доповів комбригові, що завдання виконано: біля лісового шляху, на протоптаній бригадою дорозі, вони просиділи в засідці цілу добу, але німців не дочекалися.

— Це добре. Отже, карателі дали нам спокій, — заявив комбриг. — А ото що? Чому не доповідаєш? — кивнув на високу незграбну постать німця, що стояв позаду комвзводу і, втягуючи голову в плечі, перелякано позирав докола.

— А це зовсім інше питання. Це доброволець.

— Що, що ти сказав? — різко перепитує майор.

— Доброволець, товаришу комбриг. Сам здався.

— Кажеш, сам? — недовіжливо перепитав комбриг і кинув пильний погляд на полоненого, потім на комісара. Той здвигнув плечима:

— Це щось нове...

— Справді, дивно, але це факт,— басистим голосом заявив Мацко.

— Розповідай, за яких обставин це трапилось?

— В тому-то й річ, що трапилось без усяких обставин. Ідемо ми, значить, уже назад, сюди в табір. Ідемо узліссям. Прислухаємось, придивляємось... Аж бачимо: до лісу прямує оцей вояка. Руки вгору підняв і йде. Ми зупинились. Придивляємось — без зброї. Один як палець. Підходить. Усміхається. «Гут партизан. Гут, русіше партизанен» — говорить. А далі бачить, що ми не зовсім дружелюбно на нього поглядаємо, як крикне: «Рус гут! Гітлер капут!» — «Це ми давно знаємо», — відповідаю йому. А він знову: «Рус гут! Гітлер капут!»

Обшукали. Нічого підозрілого не знайшли. А він увесь тремтить і все щось белькоче, белькоче. Ми розуміли тільки одне: «Рус гут! Гітлер капут!»

— Так... — на якусь мить замислився комбриг. — По-перше, нагодувати його добре, а потім приведіть для бесіди.

— Товаришу командир, шпик він і ніхто інший, — висловив своє припущення комвзводу. — Як на мене, то й годувати його не слід. Розпитати, а потім прямо «в Могильов»!

— Ну-ну!.. Виконуйте наказ, — суворо сказав комбриг.

Мацко відразу повів полоненого до кухні. З комбригом не посперечався. Гарячий, запальний, він не терпів, щоб йому перечили.

Через хвилину п'ятнадцять коло штабного намету зібралось командування бригади, перекладач Чередников, автоматник Іванов. Привели полоненого.

Перекладач пояснив полоненому, що з ним розмовлятиме командир партизанського з'єднання і що від нього вимагається щира сповідь.

— Ви повинні говорити тільки правду, — попередив німця перекладач. — Чому ви пішли до лісу, з якою метою здалися в полон партизанам?

Полонений досить жваво кивав головою — мовляв, йому все зрозуміло, а його сірі, водянисті очі допитливо дивилися то на комбрига, то на перекладача. Трохи заспокоївшись, дістав з кишені хустку, витер губи і почав свою розповідь.

У кінці кожного речення зупинявся і вичікувально дивився на Чередникова, чекаючи, поки той перекладе...

— Я Альфред Болдер, австрієць за національністю, робітник, слюсар за професією,— неквапливо розповідав полонений.— Ось уже сім років, як мою рідну землю топчуть ковані чоботи тевтонів. А нас, австрійців, силоміць женуть на війну. Проти кого? Проти трудящих Росії. Звісно, я не дурень, я розумію, хто мій ворог! І тому я з першого дня призову до гітлерівської армії вирішив: хоч би там що, здатися в полон росіянам. У Росії влада робітників, і я робітник. Вони мене розуміють!.. Але для цього потрібно було вибрати підходящий момент. А це не так легко. Признаюсь, здаватися партизанам я боявся. Знав, що це дуже ризиковано. Думав, чи розуміють вони мене, чи повірять моїй щирості. Я й зараз оце розповідаю, а сам хвилююсь. Ви скажіть відверто: розстріляєте?!

— Хай не хвилюється,— сказав комбриг.— Ніхто його не розстрілюватиме.

Чередников переклав. Австрієць стрепенувся, вдячно подивився на комбрига, потім чомусь зітхнув і вів далі:

— А вийшло так, що, як тільки наш полк прибув до Росії, його одразу ж кинули на боротьбу з партизанами. Нам випало воювати із загonom чи полком. Точно як його іменують — не знаю.

Я і комбриг перезирнулися, а всі присутні почали усміхатися. Ми чомусь були певні, що мова йде, безперечно, про нашу бригаду.

— Ну, і що ж? — зацікавлено спитав комбриг, зумисне не поправляючи австрійця.

— Видно, розумний у них командир,— відповів полонений.— І загін його міцний, як граніт.

Обличчя комбрига проясніло. Як не є, а похвала!

— Ми його чотири рази повністю оточували,— вів далі австрієць,— а він чотири рази спритно обдурював німецьке командування. В несподіваному місці нестримною атакою налітав на наші засони, перебивав їх і виходив з кільця оточення. Взагалі, молодці партизани. Молодці! — похвалив австрієць і замовк, оглядаючи всіх слухачів і, видно, бажаючи довідатись, що думають про нього ці суворі російські люди і чи повірили йому.

— Запитай його, чи не бреше? Щось уже занадто розхвалив,— усміхаючись, звернувся комісар до перекладача.

— Якщо я брешу, стріляйте мене,— твердо заявив австрієць.

Штабісти презирнулися. Справа в тому, що цей полонений якийсь незвичайний. Може, він не тільки робітник, але й комуніст?..

— Ну, якщо так, хай розповість з подробицями, як це їх дурили партизани.

Комбриг запитав про це неспроста. Адже якщо полонений дасть точний опис обставин і подій, тоді він справді той, за кого себе видає.

Чередников переказав прохання комбрига. Австрієць закивав головою: мовляв, питання зрозуміле, і, трохи подумавши, почав:

— Я розповім вам про останнє, четверте оточення партизанського загону. Вночі, прорвавши нашу третю блокаду, загін швидко пішов у західному напрямі, але згодом звернув на південь, потім знову — на захід... За ніч він пройшов кілометрів тридцять і на ранок зупинився в невеличкому лісі, розміром усього три-чотири квадратних кілометри. Загін, як правило, вдень не робив переходів, бо з нашого боку діяли і авіація, і бронемашини. Одним словом, удень партизани відпочивали. Цього разу наші піші і авіарозвідники виявили місце зупинки партизанів. Наші війська дістали наказ оточити цей лісок і окопатись. До вечора ми повністю оточили партизанів. Наказано було якомога глибше окопатись. Разом з усіма окопався і я. І от уявіть собі: почало смеркати, я сиджу в окопі і тремчу. Не від холоду, ні. Ніч була тепла, літня. Тремтів тому, що ми оточили лісок, у якому стояв бойовий партизанський загін. Я не знав, як почували себе партизани, але я почував себе погано. Адже за кілька сот метрів від мене чорнів ліс, там причаїлася моя смерть... І як боляче було думати, за що ми воюємо, за що голови кладемо? Признатися, мені радянські партизани дедалі більше подобались. Все частіше я починав думати про те, щоб здатись у полон.. Вирішив зробити це тієї ж ночі. І тут почалися сумніви й вагання. Адже, кажуть, партизани в полон не беруть. Знову холодна дрож проймає мене. Насилу підводжусь на ноги. Окоп був глибокий, на повний зріст. Траншей не рили, наказано було: вмерти тут, на цьому місці, але не відступити. І я мимоволі думав: «Як було б добре, щоб цей самий загін пішов не сюди, на оборону нашого взводу, а кудись убік...» У цей час зліва, над лісом, до неба полетіла червона ракета. Слідом за нею застрочили кулемети... «Туди пішли», — вирішив я і ще раз перехрестився. Вій розгорявся, там уже строчили десятки кулеметів. Туди поспішила наша резервна рота. Та згодом на тому краї стрілянина стихла. А з правого боку,

над лісом, з'явилися дві червоні ракети, і в ту ж мить там ударили кулемети. Звідти почулося гromове російське «ура». «Молодець партизан, — думав я. — Бач, який хитрий: в одному місці відвернув увагу, підняв паніку, а сам он куди йде на прорив!» У той бік з нашого батальйону перекинули міномети і кулемети... Бо ясне діло, що там буде страшний, жорстокий бій. Як добре, що він не пішов на наш взвод! І тільки я ото так подумав, як раптом перед нашою обороною запалахкотили сотні вогників. Одночасно вдарила сотня кулеметів та автоматів. Знову гromове російське «ура» покотилося лісом. Серце завмерло, а душа втекла в п'яти... «Ось мій безславний кінець!» — подумав я і присів на дно окопу. Наші кулемети застрочили якось невпопад, немовби захлиналися, і незабаром один за одним замовкли. А страшне «ура» все зростало і наближалося. «В окопі сидіти небезпечно», — подумав я і з великими труднощами, переборюючи скутість тіла, відповз убік. І вчасно. В окопи полетіли гранати. Вогонь. Дим. Жакливі крики поранених. Команди. Шум, гвалт. Крики «ура!». А далеко позаду, в кущах, ніби з-під землі, чути було верескливий крик обер-офіцера: «Ні кроку назад!» Та тут не тільки ступити, а навіть повзти повзком не було змоги. І цей наказ розлютив мене. Годі! Досить за нашими спинами ховатися! Я хотів кинути на офіцера гранату, але руки не послухались мене. Я лежав вицьма і від хвилювання важко дихав. Стугоніла земля. Ось уже партизани поруч. Чути крики: «Хальт! Хальт!», «Стій!», «Рубай!», «Бий!»

От і спробуйте в такому пеклі підняти руки... Я навіть глянути на партизанів не зміг. Зуби вибивали дріб. І страшні думки полізли в мою голову: «Зараз підйдуть до мене, натиснуть на спусковий гачок — та й по всьому! Як страшно безславно помирати!»

Та ось, чую, крики і стрілянина почали віддалятися. Партизани пройшли. Я підвівся і, ледве тримаючись на ногах, пішов. Скрізь трупи, трупи моїх однополчан. Хто лежав на дні окопу, а хто, видно, тікав, той лежить, розпластавшись на землі. Обер-офіцер також лежав з простреленим черепом. Так йому й треба. Я сплюнув і, круто повернувши праворуч, пішов у напрямі великого лісу. В одному селі просив якогось діда відвести мене до партизанів. Але він, мабуть, побоявся і заявив, що нікого не знає, не бачив і не чув...

Проблукавши цілий день, я зустрів тих, кого шукав.

Перекладач замовк. Комбриг якусь мить думав, потім сказав:

— Ну що ж, він каже правду, приблизно так воно й було...

Передай австрійцеві, що ми зараз виведемо його з лісу і відпустимо на всі чотири сторони.

— Нікуди я не піду,— рішуче заявив австрієць.— Дозвольте разом з вами боротися з гітлеряками за мою рідну Австрію.

— У нас можуть і вбити,— сказав Антонов.

— Вмирати не страшно, коли знаєш, за що,— рішуче заявив австрієць.

— Що ж. Перевіримо. А вже потім дамо можливість показати себе в боях.

На обличчі полоненого заграла усмішка. Його зрозуміли! Мені сподобався австрієць. Він розповів, як йому було страшно і важко... Але він не відступив від свого рішення порвати з гітлерівцями. Хай уряд Австрії став на коліна перед Гітлером, та це не означає, що й народ скорився. Ні, ні! Адже є люди такі, як ось цей... І я приязно подивився на полоненого. Їх немало. У кожній окупованій Гітлером країні є такі люди, і вони при нашій підтримці скинуть із себе ненависне фашистське ярмо.

— У господарчу роту,— визначив комбриг місце прописки австрійця і махнув рукою, мовляв, усе, розмові кінець.

Полоненого повели.

— От ти, Петре Юхимовичу, і почув, як воювала бригада,— звернувся до мене комбриг.— Додати до цього майже нічого... Бригада пройшла бойовий, вогневий гарт, зміцніла.— І він поклав свою руку на моє плече.— Так яка у вас там була ситуація біля озера, коли ворожі танки йшли на Шамаївку? Розкажуй.

Проте незабаром мою розповідь перервав радист, він подав комбригсві тільки-но одержану радіограму. Вадимов прочитав про себе й оголосив:

— Від нас вимагають звіту за рік боротьби у ворожому тилу.

— Звіт ми, звичайно, дамо. Звітувати є про що,— озвався начштабу Краєв.— А вони хай без затримки пришлють літаки за пораненими.

— Так, починати треба з цього,— сказав комбриг. Він помовчав, потім звернувся до начальника розвідки:— Склади-но швиденько радіограму. Попроси вибухівки, боєприпасів, мін, сухарів, цукру... ну і, звичайно, махорки!..

Розділ тринадцятий

РОЗВІДНИК З ФРОНТУ

Читачеві важко навіть уявити, якою дорогою і жаданою була для нас, партизанів, кожна вісточка з Великої землі. А посланців звідти ми зустрічали, як рідних братів. Так було й цього разу.

Хлопці привели в табір нашого військового розвідника, який у глибокому тилу ворога з групою товаришів виконував спеціальне завдання командування фронту. Він назвався Борисом, а прізвища не сказав. Зовнішність — нічим не примітна: середній на зріст, широкоплечий, статурний. Широколиций, сірі очі, трохи кирпатий ніс. Одягнений у нашу армійську форму: гімнастерка, діагоналеве синє галіфе, хромові чоботи. В розмові навіть якийсь неприродно сором'язливий.

Ми попросили Бориса розповісти якийсь цікавий епізод із його розвідницького життя.

— Ну, що ж, — почав Борис, — я розповім вам одну із своїх розвідницьких пригод.

Діло було в лютому цього року. Зима стояла сніжна, часто зривалися хуртовини і мело так, що світу божого не видно. Наша дивізія наступала на місто Забоянє. Це на північ від Харкова.

Викликає мене командир полку і ставить бойове завдання: розвідати село Н... А коли там немає противника, тоді село М... і хутір К... «А взагалі, — каже, — нас цікавить західний напрям», — і показує пальцем на військовій карті...

Відібрав я із свого взводу шістьох хлопців — кмітливих, бувалих і досвідчених, які з шкури вилізуть, а поставлене завдання виконають. Взяли ми четверо коней, запрягли їх у сани і поїхали.

А надворі погода відома яка — лютнева хурделиця. Сипле снігом, вітер вовком веє. Тут не тільки з дороги зіб'єшся, а не втямиш, де захід, а де північ. Ідемо клусом. Навкруги засніжене поле, іноді трапляються переліски.

Та ось ми буквально носем відчули — поблизу село. У досвідчених, бувалих розвідників, можна сказати, собачий нюх. Це точно, я не брешу! А нічка нам випала паскудна, вітер жбурляє в обличчя снігом, наскрізь продуває одяг. Самі розумієте: розвідник не може одягнути на себе кожуха. Він повинен бути рухливим, легким і спритним. Повинен до всього придивлятися, до всього прислухатися, усе відчувати. Але тоді я поки що тільки й відчував, як холодний вітер проби-

рався крізь мою трофейну офіцерську куртку, бавовняний светр, білизну і тисячами голок упивався в тіло.

Ось попереду вигулькнули чорні силуети хаток. Ми зупинились, завмерли. Прислухались. Судячи з усього, фашистів у селі немає. Про це свідчила і незвичайна тиша: не гуркочуть автомашини, не гавкають собаки. Тоді я одні сани з двома розвідниками висилаю вперед, а самі на відстані ста метрів їдемо позаду. Розвідницьке чуття і тут не підвело нас. Один дідусь розповів, що німці в селі не затримувались, а чимдуж чкурнули на захід. Виходить, і нам, розвідникам, тут нічого робити, треба їхати далі. А старий, видать, колишній солдат, дає нам напучення.

Коли ми вихопились кілометрів два за село, дорога несподівано врзалась у гладеньку снігову пустелю. Та це нас не дуже збентежило, бо вважали, що їдемо в потрібному напрямі, хоч і збилися з дороги. Звіривши напрям, продовжували їхати на захід по бездорожній сніговій пустелі.

Через деякий час я глянув на свій наручний годинник. Виходило, ми вже їдемо більше години, отже, проїхали не менше семи кілометрів, а села М... щось не видно.

Сніжок уже перестав сипати, видимість стала краща.

Раптом Аркадій Бслов штовхнув мене в бік і показав рукою вперед:

— Що то за чорна пляма?

Я глянув у вказаному напрямі і метрів за двісті побачив ніби невелику чорну копичку. Мені здалося, що то ворожий спостерігач сидить у притрушеній снігом копичці соломи чи сіна.

Свій здогад я висловив уголос товаришу.

— Чому спостерігач, а не куц? — спитав Аркадій.

Ох, цей Аркадій, він завжди лізе зі своєю думкою, завжди любить посперечатися. Ще й базу підведе: мовляв, у суперечці народжується істина!

Воно, певна річ, у розвідці всякі дива трапляються. Бувало, наприклад, їдеш уночі, дивишся — щось чорніє. Гукнеш: «Хто такий?!» Мовчить. Підходиш ближче. Волосся дибом стає, бо там щось ворухиться... Ще раз крикнеш: «Хто?!» І знову ні гу-гу... Далі рухавшся обережно. Буває, і рачкуєш, і по-пластуньки повзеєш. І що ж ви думаєте? Виявляється, це звичайний куц, його тонке гілля вітрець потроху хитає, ворухить.

— Аркадію, ти лишаєшся з хлопцями за старшого, а я з Миколою піду й дізнаюся, що то за okazія нам на дорозі трапилась...

Я був зодягнений в усе німецьке. На голові шапка без зірочки. Німецька офіцерська куртка, зелені суконні штани, ваялки, за плечима автомат «козяча ніжка», а за поясом дві гранати-колотушки. Перед тим, як вирушити до підозрілого об'єкта, я оглянув свого супутника Миколу Потьомкіна.

— Зніми зірку! — наказав йому.

Микола зняв із шапки-вушанки червону зірочку і поклав її в кишеню штанів.

І ми рушили до загадкової чорної плями. Не доходячи метрів сто, я почав кричати: «Вер да?! Вер да?!» Що по-німецькому значило: «Хто там?!» Гукнув тричі і, не одержавши відповіді, почав кричати по-російськи. Але відповіді знову не було.

— Ходімо, Колю, це таки напевне куц.

І ми пішли далі. Але просувались чомусь поволеньки, наче несли на плечах десятипудовий вантаж.

— А що, як там німець? — спитав Микола. — А наші автомати за плечима. Це ж безславна смерть.

— Не бійся, Колю, — підбадьорюю товариша. — Так краде. Зараз ми для замаскованого ворожого кулеметника хоропі дві мішені на тлі білого поля. Він нас зніме швидше, ніж ми встигнемо взяти в руки «шмайсери». Розумієш? А в такому положенні він нас підпустить до себе. А там уже все залежатиме від нашої кмітливості. Ясно?

Товариш розуміюче закивав головою. З кожним кроком ми переконувались, що чорніє не що інше, як трохи припорошений снігом звичайнісінький куц. Ось ми вже за 15 кроків від нього. Я вже хотів було махати руками хлопцям, мовляв, під'їжджайте, як раптом пролунав різкий окрик:

— Хальт!

Ми завмерли на місці. Я став по команді «струнко». Так стають німецькі солдати, почувши оте «хальт!». А праворуч на нас уже дивився ствол німецького кулемета. Чинити опір було безглуздо. «Треба хитрувати!» — майнуло в голові.

Із засніженого окопу вискочили два гітлерівці. Я крикнув їм:

— Айн момент! — І підняв руку, нібито вітаючи їх.

Один із них поманив нас пальцем і сказав: «Ком, ком!...»

Ми спокійно рушили до них. Я вже наперед обмізував, що і як брехати. Але Микола, видно, дуже хвилювався.

Підійшовши до німців на відстань двох метрів, я визначив по відзнаках, що один із них унтер-офіцер. Став по команді «струнко» і, козирнувши, каліченою німецькою мовою спитав:

— Де шосе на Забоьянь? Скільки туди кілометрів?

— Цвай кілометр, — відповів унтер.

— Дякую, — ввічливо сказав я і переклав Миколі: — До Забоьяні всього два кілометри.

Але відчувши на собі пильний погляд унтера, Микола враз почервонів.

Унтер побачив перед собою типового радянського солдата. Хоч Микола і зняв зі своєї шапки нашу п'ятикутну зірку, але на пухких ворсинках залишився її відбиток.

— Русішер зольдат? — спитав унтер і показав пальцем на Миколу.

— Ні, — сказав я. — Він солдат 377-ї східної дивізії.

— А шапка?

— Шапку він підібрав на полі бою...

Унтер розуміюче похитав головою:

— Гут, гут...

У цей час уже добре розвидніло, хуртовина ущухла, і ми побачили ламану лінію пімецької оборони.

— Ходімо до своїх, — сказав я Миколі.

І ми рушили назад.

— Найн! — твердо промовив унтер. — Хай твій товариш залишається тут.

Ми зупинилися. Залишити Миколу тут означало залишити його на вірну смерть. А в нас святе правило: «Сам погибай, а товариша виручай!».

— Я залишусь тут, — кажу офіцерові, — а мій товариш піде і приведе сюди людей та наших коней.

— Гут, — погодився німець.

Я кивнув Миколі, мовляв, прощавай, друже. І тихо сказав: «Змивайтесь!» Я був певен, що німці не знають значення цього слова. Микола козирнув і швидко пішов до хлопців.

Я вийняв кісета з махоркою і почав неквапливо скручувати цигарку.

«Ну, думаю, зараз завариться каша, коли німці побачать, як мої хлопці драпонуть до лісу». Не поспішаючи, запалив цигарку від запальнички, затягнувся і скося поглядаю на Миколу, який уже підходив до наших саней. Бачу, йому назустріч іде Аркадій... Та ось Аркадій швидко повернувся до саней. Я зрозумів, що Микола уже сказав товаришеві: папоролися на німців. Усі бійці враз заметушилися біля саней, похапали свої речові торби і врозтіч кинулися до лісу.

Унтер суворо глянув на мене і спитав:

— Чому вони побігли до лісу?

— Мабуть, злякалися, що доведеться відповідати, бо вчора ми відбилися від своєї частини,— спроквола мовив я.

Офіцер ехидно усміхнувся і дав команду. Запрацював німецький кулемет. Проте мої хлопці продовжували бігти, але вже короткими перебіжками, зигзагами. «Молодці, показують справжню бойову виучку».

На моїх очах вони зникли в лісі.

За наказом унтера кулеметник дав чергу по санях, після чого унтер послав туди двох солдатів. А мене в цей саме час обеззброїли і обшукали.

Німці привели наших коней в упряжці, мені наказали сісти в одні з саней і повезли... Коли ми трохи від'їхали, один німець сказав:

— Твій товариш убитий.

Це повідомлення шпигонуло мене під саме серце: «Хто?!» Невже Микола? Тоді ніхто не зможе доповісти нашому командуванню про розташування гітлерівців, про їхні вогневі точки».

У голові вирували неспокійні думки. Адже тепер німці можуть встановити, що вбитий — розвідник Червоної Армії. Микола ж сховав п'ятикутну зірку в кишеню штанів...

І тоді й мені не минути петлі або розстрілу.

Проте, уважно аналізуючи бачене і знаючи своїх бойових товаришів, я повторював: «Не може бути, щоб мої бійці залишили пораненого або навіть убитого товариша! Не може цього бути! Це мене лякають! Це неправда! Я сам бачив: усі хлопці добігли до лісу і сховалися в ньому».

Мене привезли в якесь село. Звернули в двір.

На ганок вийшов високий і сухий, як чехоня, німецький офіцер. На його довгому носі сиділи великі окуляри. Побачивши офіцера, унтер скочив з саней, те саме зробив і я. Унтер витягнувся в струнку, а я й собі виструнчився. Унтер почав доповідати про мене. Офіцер, слухаючи його, пильно міряв мене поглядом з голови до ніг і звелів зайти до хати.

У хаті троє німців грали в карти. Я зупинився біля порога і хвацько козирнув, а сам подумав: «Гранату б сюди, «лимонку», хоч би одну, і то було б досить. Для всіх би вистачило...»

Банькатиий офіцер пройшовся по кімнаті і, зупинившись за два кроки від мене, спитав:

— Документи?

— Я їх загубив у складних бойових обставинах.

— Прізвище, ім'я та по батькові?

— Граčov Борис Олександрович, — без запинки відповів я. Справжнє тут було лише моє ім'я. Рік народження і місце проживання я також вигадав. Звання понизив до сержанта — командира рою. Словом, дав «точні» дані про себе...

Офіцер ставив питання за питанням і аж їв мене очима:

— З якої дивізії?

— Із 377-ї стрілецької дивізії, пане офіцер, — відповів я по-німецьки.

— Звідки?

Тут я почав поволі розповідати, що, коли червоні танки почали наступ під Ялицевою, німецькі солдати і ми, добровольці, розбіглися, хто куди. Я зі своїми людьми зайшов в одне село, там рекузував у селян четверо коней і четверо саней. Сіли й погнали на захід, тримаючи курс на Забоянъ. Побачивши німецьку оборону, я підійшов і спитав дорогу на Забоянъ. Тут мене затримали.

— Ти російські війська бачив? — спитав офіцер.

— Ні, пане офіцер. Я не міг їх бачити, я боявся з ними зустрічатися, вони могли мене вбити. Я їхав полем, обминаючи населені пункти.

— Гут, — сказав офіцер і, трохи подумавши, спитав: — Яка в тебе була зброя?

— Німецький «шмайсер».

— Де він?

— Унтер-офіцер відібрав.

Офіцер в окулярах спитав унтера:

— Правду він каже?

— Так, правильно, — підтвердив той.

— Пістолет єсть?

— У мене відібрали пістолет.

Тоді офіцер в окулярах звернувся до своїх ординарців і наказав обшукати мене. Двоє мордатих солдафонів накинулись, як тигри, і почали грубо обшукувати. Побачивши в мене на руках два наручні годинники і гарний складаний ніжчик, прикріплений до пояса штанів довгим нікельованим ланцюжком, негідники мало не танцювали на radoцax: мовляв, є чим поживитись!

— Гут. Зер гут!.. — прицмокували обидва, обмацуючи годинники.

Вони вже збиралися забрати їх. Тим часом офіцер в окулярах стежив за кожним моїм рухом, за кожним моїм поглядом. Очевидно, побачивши, що я спокійно стою, не виказуючи жодного остраху, він раптом витріщився на ординарців, і тих наче водою змило!

Потім обер-офіцер спитав мене:

— Скільки вам років?

— Двадцять чотири, — відповів я.

— Жонатий чи кавалер?

— Я кавалер.

Він уважно глянув мені в обличчя і звернув увагу на мої підбриті брови.

— Бриєш?

— Так.

— Якою бритвою?

— Німецькою.

— Покажи.

Я вийняв з кишені трофейну німецьку «безопаску» і показав її офіцерові.

— Гут, — буркнув він і, повернувшись до унтера, наказав, щоб той негайно повертався на лінію оборони... Унтер козирнув і вийшов з хати. Офіцер в окулярах підійшов до картярів, щось пробубонів...

Один із німців, тримаючи в руках віялом карти, повернувся до мене з словами:

— Будеш працювати в мене на кухні.

З відзнак я визначив його військове звання і, ставши струнко, гаркнув по-німецьки:

— Есть, пане фельдфебель!

Фельдфебель задоволено усміхнувся і сказав:

— Ти і я будемо ходити гулять до руських дівок! Зрозумів?

Намагаючись підлеститись до нього, я усміхнувся і сказав:

— Зрозумів, пане фельдфебель! — А про себе подумав: «Лисий уже, старий чорт, а про дівчат думає!..»

Після цього мене повели на кухню. Пухкенький, як пампушка, рожевощокій німець-кухар прийняв нового працівника, видав мені необхідний боскомплект: котелок, алюмінієву ложку і сухий пайок на добу.

Ну, думаю, втекти звідси я, звісно, можу легко, але зараз не в цьому річ. Треба розвідати, що це за військова частина, яке в неї озброєння. І я вирішив спробувати дещо дізнатися від кухаря. Ех, якби я міг вільно говорити по-німецьки! Ось коли я лаяв себе за те, що в десятиріччі лінувався вчити німецьку мову, пригодилося б зараз он як!.. Я б зав'язав з кухарем розмову і непомітно випитав би у нього потрібні розвідані. Досить було дізнатися, на скільки чоловік він готує обід. Тоді і я знатиму число німців у батальйоні. Потім уже

не важко буде підрахувати особовий склад полку й дивізії в цілому... Я почав обмірковувати, як краще і — головне — непомітно, ненав'язливо задати кухареві таке питання. А може, краще не питати, а спробувати самому визначити чисельний склад батальйону за кількістю приготовленої їжі?

Раптом входні двері відчинились, і до кімнати зайшла висока, струнка білява дівчина. На голові в неї тепла хустка, одягнена в пальто, на ногах обшиті шкірою бурки. Кинувши на мене зневажливий погляд, вона спитала:

— Ти що, з нашої компанії?

Я одразу зметиковав, що це зрадниця, і вирішив її використати як «язика».

На її запитання я відповів:

— Авжеж, любонько, я з вашої компанії. Хіба ти цього не знаєш?

— Ні. Я вперше тебе бачу.

— А ти й не могла мене бачити, бо я з сусідньої дивізії.

— З якої? — спитала вона.

— З 377-ї, — відповів я і зразу ж спитав її: — А ти з якої?

— Я з цієї... З 88-ї!..

«Дурепа, — думаю, — з неї можна дещо витягнути».

— Ну, що ж, поїдемо далі разом, — сказав їй. — За такою красунею я хоч і на край світу... В тебе одразу можна закохатися! — Я багатозначно подивився на неї. — А очі, очі які — вогонь!

— Чого б ото насміхатися, — сказала вона, усміхаючись.

А я почав, як кажуть артисти, входити в свою роль:

— Повір, не насміхаюся, я чманію від кожного твого погляду... Адже буває в житті, що зустрінеш дівчину, подивившись на неї — і готовий!.. Якийсь невидимий магніт тягне тебе до неї. Отаке й зі мною відбувається зараз...

Бачу, дівчиця уважно слухає, їй подобається. Я й давай відливати кулі.

— І ось я тебе побачив — дівчину моєї мрії.

— І чого б я ото лукавив? — невпевнено сказала вона.

— Ні, я не лукавлю і можу чим захочеш довести щирість моїх слів. Навіть на дуель можу піти. Тільки скажи, хто мій суперник? Повір, що це так.

— Вірю, — відповіла вона і задоволено усміхнулася, бо, напевне, вперше в житті почула таке лицарське освідчення в коханні. І їй, певна річ, воно дуже сподобалось.

— Як тебе звати, рибонько?

— Вероніка.

— Це що ж, по-християнськи, значить, Віра?

— Так, Віра.

— А вірити тобі і довіритися можна?

— Безумовно...

— Ну, що ж, Віро, поїдемо разом на захід. Одружусь на тобі, і будемо жить-поживати та добро наживати.

— Ні, я не поїду звідси...

— Чому?

— Тому, що я відморозила ноги...

— Ох, ти ж бідолашна моя,— похитав я співчутливо головою.— Де ж ти їх відморозила?

— Під Непевною.

«Ага,— думаю,— виявляється, ти вже давно з німцями плутався!..» У районі Непевної наші війська два місяці тому оточили чимале угруповання німців. Правда, деяким ворожим частинам удалося прорвати кільце оточення і вислизнути в напрямі села Рогожєє. Врятувалася від розгрому і 88-а німецька дивізія.

В цей час кухар вийшов з кімнати, і ми залишилися наодинці.

Я спитав у неї:

— Ти звідки родом?

— Із Воронежа.

— От тобі й на!.. Сама із Воронежа, а хочеш тут залишитися. А що ж ти робитимеш без продуктів?

— А мені німці дали трохи крупи, пшона і насіння...

— Соняшникового насіння?

— Ага.

— За тиждень насіння полускаєш, а потім що? Ідьмо краще зі мною!

— Ні, не можу.

— Хоча взагалі ти маєш рацію. Тільки ж май на увазі: якщо червоні наздоженуть, розстріляють тебе. Німці зараз вибилися з сил. Візьмімо, наприклад, нашу 88-у. Танків нема.

— Ну, нема.

— Далекобійних гармат теж нема.

— Нема.

— Мінометів — нема.

— Ні, єсть! — заперечила Віра.

— Ну, скільки там — сто?

— Сто не сто, а тридцять п'ять — сорок є! Це точно!

Ну, думаю, добре. Мої розвіддані поповнюються!

Нараз у мені чомусь закипіло зло, і я вирішив провчити зрадницю, морально вбити її.

— Що тебе, російську дівчину, примусило зв'язатися з німцями?

Віра враз окрисилась:

— А яке твоє діло? Чого допитуєшся?

Зрозумівши, що зарвався, що вона може продати мене, я приязно усміхнувся до неї і сказав:

— Просто мені хочеться все-все про тебе знати, бо хочу зрозуміти тебе. А ти дівчина, видать, з характером, уже й губки надула — образилась!.. Ми свої люди. Мені, наприклад, хочеться знати, що ти в них робиш.

— Нічого.

— Як нічого? Німці задарма не годуватимуть.

— Що тобі треба від мене? — різко спитала Віра, рішуче підвелася і, грюкнувши дверима, вийшла.

Я спитав хазяйку хати:

— Що це за пташка?

Стара озирнулася і тихо сказала:

— Плутається з німецьким офіцером.

Я пройшовся по кімнаті. Господиня поралась біля печі і скопа поглядала на мене. Я розумів, вона думала: «Зрадник!» Дітлахи лежали на печі і також не зводили з мене очей. Ці недружелюбні, колючі погляди я весь час відчував на собі. Хотілось дати їм зрозуміти, хто я такий... Але це було ризиковано.

До хати зайшов німець-кухар і сказав, що зараз їдемо далі. Я взяв свій котелок, ложку, вийшов на вулицю і став біля похідної кухні, чекаючи, коли вирушимо в дорогу.

В цей час вертихвістка Віра вийшла з хати, де жив німецький офіцер, і підійшла до мене.

— Слухай, парубче, — сказала вона. — Хочеш, я можу тебе тут сховати.

Для мене було зрозуміло, що це провокація, що її підіслав офіцер.

— Ні. Дякую. І чого мені ховатися? Щоб червоні розстріляли? Ні, я поїду з німцями.

— Ну як хочеш, — сказала вона. — А то я можу, розумієш?!

— Сердечно дякую, — відповів я. А про себе подумав: «Погань! Отак просто, на такий іржавий гачок хоче спіймати! Шукай дурнів!..».

— Не хочеш, як хочеш, — невдоволено сказала Віра і неквапливо пішла від мене.

«Бач, знайшла кого провокувати, — подумав я. — Ні, хвойдо, ми не ликом шиті!..»

Нарешті обоз господарчої роти рушив. Я крокував за похідною кухнею. Але не встигли пройти й сотні метрів, як раптом чую різкий окрик:

— Камрад, цурюк!..

Я оглянувся і побачив німецького солдата з карабіном напереваги. Подумки я лаяв себе останніми словами за те, що без бою віддав свою зброю, а тепер, нічого не зробивши, можу загинути. Я зупинився. Мені дуже хотілося з усієї сили заїхати кулаком у противну пику цього вояки. Несамохіть стиснув кулаки:

— Чому це раптом? Що вам треба? — спитав по-німецьки в солдата.

Саме нагодився мій фельдфебель і заступився за мене:

— Він у мене на кухні працює.

— Розпорядження офіцера, — сказав солдат.

Фельдфебель не мав права відмінити розпорядження старшого по чину, і солдат повів мене назад. Увійшли до хати, де жив обер-офіцер, і я знову побачив гарненьку, світловолосу Віру, яка сиділа за одним столом з офіцером і п'яно усміхалася до нього.

А він укладав якусь записку в конверт і, ретельно заклеївши його, вручив пакет солдату. Той сховав пакет у військову сумку і звелів мені йти вперед...

Йдемо темною вулицею села поміж підводами військового обозу. Я спитав у солдата, куди це він мене веде.

— У штаб дивізії, — відповів той.

— Навіщо?

— Допитувати будуть.

— А потім?

— Не знаю...

Гусли вечірні сутінки. На обрії було видно кілька заграв. Згодом в одну з них, найбільшу і найстрашнішу, в'їхали й ми. Як виявилось, це було місто Заболян. Довгі язики полум'я лизали стіни багатоповерхових будинків. Ідкий дим різав очі. Час від часу долинали глухі вибухи. Це фашисти почали руйнувати житлові будинки. Від пожеж розтопився сніг, що товстим шаром укривав все довкола, на вулицях з'явилися калюжі. Пройшовши далі, я побачив жахливі руїни.

Несамохіть стискувались кулаки, я скреготав зубами.

Солдат привів мене в штаб дивізії. Завів у маленьку кімнату, де ми зачекали, поки звільниться штабс-капітан. Мій конвоїр вручив капітанові пакет. Той розірвав його і, прочитавши листа, спитав у мене:

- Ти шпiон?
— Нi, пане капiтан.
— Звiдки ти?

Я розповiв те ж саме, що говорив офiцеру в окулярах.

Тодi капiтан дав розпорядження, щоб менi змiряли зрiст, записали колiр волосся i очей та особливи прикмети.

Пiсля цього капiтан сказав:

— Працюватимеш при штабi конюхом. Якщо здумаєш тiкати, уб'ємо або повiсимо, — суворо попередив вiн.

А я собi метикую: видно, втрати у нiмцiв великi, людей обмаль i вони хочуть зацхнути мною якусь дiрку.

Зi штабу мене повели в будинок, де була кухня. Там дали попоiсти. У цей час на кухню зайшла лiтня жiнка, вона звернулася до ординарцiв:

— У мене три камради лежать, начебто хворi, i не хочуть iхати... Я iх цiлий тиждень годувала!..

Видно було по жiнцi, що вона не нiмцiв рятувала, а бажала якомога швидше позбутися нахабних нахлiбникiв, якi безсоромно об'їдали i грабували її. От чому вона прийшла просити офiцера, щоб той вiдправив iх у тил.

Ординарцi пiшли в кiмнату офiцера, а я потихеньку сказав жiнцi:

— Мамашо, потерпи ще трохи.

Жiнка пильно глянула на мене i нiчого не сказала. Видно, боялася, бо ж не знала, хто я такий.

Вийшов офiцер, накричав на неї i прогнав. Жiнка, йдучи з хати, ще раз пильно, з недовiрою глянула на мене... Згодом мене повели до фельдфебеля, який квартирував поблизу. Пiдiймаючись по сходах, я почув шум якогось мотора... «Чи не душогубка тут у фашистiв влаштована?..»

Вiдчинивши вхiднi дверi другого поверху, я потрапив у коридорчик, а потiм у кiмнату. Там побачив голих нiмцiв, якi при мерехтливому свiтлi двох свiчок уважно переглядали спiднi штани, анiскiлечки не соромлячись господинi, старої жiнки. «Оце i є — вища раса, — думаю собi, — хвалена нiмецька культура». Коли господиня виймала з печi свiжоспечену хлiбину, нiмцi кидали свої пiдштаники i, як шакали, починали сматувати запашний житнiй хлiб. Вiдверто кажучи, я тiшився цiєю картиною, адже передi мною завойовники свiту — вошивi i голоднi, як собаки!

Я прикинувся простачком i спитав:

— Що ви шукаєте?

— Тут, — нiмець пiдняв рудувату й брудну бiлизну, — завелися партизани.

Я усміхнувся, а сам подумав: «Зачекай. Зараз вас ідять воші, а скоро у нашій землі черви точитимуть».

Мої думки обірвав фельдфебель:

— Іди вантажити мішки з борошном.

Закінчивши цю досить важку роботу, я зрозумів, що німці збираються тікати з Забояні. Не минуло й півгодини, як обоз штабної роти вирушив у дорогу. За мною пильно стежили, і тому ні вдень, ні наступної ночі не вдалося втекти. Довелося відступати разом з обозом гітлерівців.

Не доїжджаючи до якогось села, обоз зупинився. Німці поквалливо почали копати окопи. Тільки о сьомій годні ввечера ми в'їхали в село. Це була Остинка. Тут нас розмістили по хатах. Коли розпрягли коней, мене покликав фельдфебель і, підвівши до гнідого коня, сказав:

— Доглядай цього коня. Годуй, напувай його. Дивись, як за своїм.

— Добре,— відповів я.

Розпрігши коня, завів його в сарай, кинув оберемок сіна і пішов до хати. «Хай, думаю, поки що попоїсть, а ввечері, коли стемніє, я поведу його на водопій до колодязя, що в кінці села в лощині, а там скочу на коня і втечу до своїх».

Заходжу на кухню, де було кілька німців. Я присів на ослін і почав стягати з ніг валянки. В цю хвилину з кімнати до кухні ввійшов старший ефрейтор і наказав господині зварити картоплі.

Та розвела руками і з розпачем відповіла:

— У мене дуже мало картоплі, і вона дуже дрібна. А дров зовсім немає.

— Як немає?! — визвірився ефрейтор і люто копнув кованим чоботом стару табуретку так, що вона з тріском розламалася.— Ось дрова! — закричав гітлерівець.— І картоплю зараз же дістань, бо зробимо обшук і все, що знайдемо, заберемо!

Я звичливо попросив господиню посушити мої валянки й онучі, а сам ліг на тапчан. Дві доби не спав і ледве тримався на ногах. Прокинувшись в обідню пору, побачив, що господиня сиділа, згорбившись, і тихо схлипувала. Я спитав:

— Чого, мамашо, плачеш?

— Ну, як же, синку, не плакати? Годиву тому корівку, мою годувальницю, забрали. Замок з погребя зірвали і забрали три мішки картоплі. І хто? Та свої ж, руські, тільки й того, що нап'яли на себе німецьку форму і трохи шваргоцуть по-їхньому. Просила їх, соромила, мовляв, я одинока, стара, мати ваша, хто ж мені допоможе, хто пожаліє? А по-

тім бачу, що в них совісті ні на копійку, почала лаяти. Тоді один з них, з нашивками на погонах, кинувся на мене з кулаками: «Я тебе полаю!..» — каже.

І господиня звернулася до мене зі сльозами:

— Ти б, синку, заступився за мене. Хай би корівку або хоча картоплю повернули!

— Дорога мамашо, — кажу убитій горем жінці. — Співчуваю вам усією душею, але зрозумійте, я сам тут на пташиних правах. Кріпись, мамо, ти мене через пару днів знову побачиш!..

Господиня здвигнула плечима, вона нічого не розуміла, та й не могла зрозуміти, на що я натякав...

З петерпінням чекав вечора.

Коли стемніло, я сів на коня і тихим кроком поїхав до колодязя з високим журавлем. Але ще здалеку побачив біля водопою німців. «Нічого в тебе зараз не вийде, — подумав. — Повертай, Борисе, голоблі назад!»

Так я і зробив. Заїхавши знову у двір, завів коня в стайню, а сам пішов до хати. Але в хаті мені не сиділося, подумки я був уже там, поміж своїх бойових друзів-розвідників, у своєму полку.

Через півгодини знову сів на коня і виїхав з двору. Іду, озираячись навкруги. Вулиця безлюдна, тільки по хатах світиться. Я чую голос свого серця: «Дивись, Борисе, ти бавишся з вогнем...»

Цього разу біля колодязя нікого не було. Я швиденько напоїв коня, озирнувся довкола таким поглядом, ніби прощався з цим світом. Швидко скочив на гнідого, ударив погами під ребра і шалено полетів уперед. Пригнувся до гриви, вітер свистить у вухах, кожної миті чекаю пострілів. Вихором помчав дорогою, що вела на південь. Їхати одразу на схід було небезпечно, адже там оборона німців.

Коли я через кілька хвилин оглянувся, села вже не було видно. Ну, думаю, добре, перша небезпека минула. Приблизно через півгодини трапилася мені польова дорога на схід. Я повернув коня ліворуч і знову в галоп.

Ось попереду зачорніли куці... Думаю, як же мені проскочити лісію фронту. І чи є вона, ота суцільна лінія, адже ми вже кілька тижнів безперервно наступаємо.

Тільки я порівнявся з куцями, раптом як сніг на голову: — Хальт! Хенде хох!

Я увесь похолов. Волосся стало дибом: «Ну, все — попався!» По спині забігали мурашки. Давай метикувати, що і як брехать. Якщо німці, скажу, що заблудив... Але як і чому?..

Зупинив зміленого коня. Підбігає до мене солдат. Дивлюся — на ньому сіра шинель, погони... Наша форма! Невже свій?..

— Злазьте, приїхали, — сказав мені солдат.

Я мовчки зліз з коня. Солдат наказує:

— Зброю свою давай сюди!

Дивлюся на солдата й очам своїм не вірю: знайоме обличчя. Стривай-но, та це ж Мишко. Розвідник з нашої дивізії.

— Мишко! — кричу. — Ах ти ж бісів сину!

Він дивиться на мене вражено. А через якусь хвилику, так радо:

— Борис, чорт! Яким вітром тебе сюди принесло?

— Попутним, — усміхнувся я.

— Оце так зустрів!

І ми міцно потискуємо один одному руки, обнімаємося по-братськи. До нас підходить іще кілька розвідників. Підійшов і їхній командир — молодший лейтенант... Я розповідаю їм про обстановку. Даю розвіддані: де і як розташована оборона ворога, його чисельність, озброєння. Поквапливо креслю схему села, вогневі точки позначаю. Вказав, де штаб, де розквартировані офіцери...

Вислухав мене уважно молодший лейтенант та й каже:

— А ти, друже, справжній розвідник! Давай-но, брате, для користі загальної справи повертайся назад до німців. Вони не помітять, що ти відлучався. А завтра вночі ми знову з тобою зустрінемося. Тільки вже не тут, а он там, — і він показав на куці у в'язьку.

Я дав згоду. Грати так грати.

Насипали мені хлопці махри жменю, і я швиденько розпрощався з ними, попросив тільки передати привіт командирі нашого полку, мовляв, Борис живий і виконує нове завдання.

А сам на коня і гайда знайомою дорогою назад.

У село приїхав без будь-яких пригод. Ніхто мене не зупинив і не спитав, де я більше години пропадав. Поставив коня в стайню, роздягнувся і тільки зібрався заснути, а тут на тебе: грюк-грюк. До хати ввалюється посильний від фельдфебеля. Передав мені наказ з'явитися до начальника. «Що ж це таке?.. Невже мене хтось засік?.. Доведеться знову викручуватись...»

Приходжу до фельдфебеля, він мене питає:

— Поїв, годував коня?

— Так.

— Приведи, зараз поїдемо...

«Оце халепа,— думаю.— Видно, дізналися, що наші основні сили уже на підході... Якщо так завчасу будете драпати, то ви мене до Берліна з собою дотелембасите...»

За півгодини обоз рушив. Проїхавши по вулиці метрів двісті, помітив, що німці, які крокували поруч, задивилися на заграву, що здіймалася до неба далеко на півдні.

Я непомітно заскочив в одну з хат. Там застав двох наших дівчат — одній років вісімнадцять, а другій з двадцять два. Питаю їх:

— Можна у вас сховатися?

Молодша показала мені на льох.

«Красенько дякую. Туди я не полізу,— подумав.— З досвіду знаю, що при обшуку у льох насамперед заглянуть...»

— Дай-но води напиться.

Старша налила мені кухоль молока. Я п'ю, а сам дивлюся у вікно, стежу за рухом обозу. Раптом бачу, обоз штабної роти зупинився. У мене всередині похололо. «Може,— думаю,— це мене шукають».

— Вийди котрась на вулицю і подивися, чи не шукають когось по хатах? Якщо шукають, негайно біжи до мене.

Обидві кинулись до дверей, але я молодшу торкнув за плече:

— Ти зі мною побудь.

Через хвилину п'ять моя розвідниця повернулася і схвилювано повідомила:

— Шукають, шукають! Троє німців зайшли до сусідів.

— Тоді будьте, дівчата! — сказав я. Кухоль на стіл, а сам кулею вискочив з хати.

Бачу, вулицею рухається якийсь обоз. Я приєднався до нього. А в цей час цілий підрозділ німців шукав мене в селі Остинка.

Треба сказати, що обозники підозріливо питали мене: «Звідки ти?» Я коротко відповідав: «Із штабної роти 88-ї дивізії». А оскільки вони усі відступали, та ще й серед ночі, то таких «блукających» було багато, і тому на мене не звертали особливої уваги.

Коли розвиднілося, я побачив, що обоз був величезний. Отже, відступала не лише 88-а німецька дивізія, а й ще кілька.

В другій половині дня в похмурому, захмареному небі несподівано з'явилися наші славні штурмовики «Ільюшینی». Я парашував сім ІЛів з червоними зірками на крилах.

— Повітря! Повітря! Рус у небі! — закричали німці.

Обоз зупинився, солдати падали в сніг. А «ільюшини» кинулись в атаку: зататакали швидкострільні кулемети, пролунали вибухи бомб.

Мені було особливо радісно дивитися, як влучно наші штурмовики бомбили німецький обоз, як з кулеметів прошивали, косили ворожу піхоту.

Гітлерівці бігали, наче очманілі. Падали, підводились, бігли і знову падали. Я також бігав і, як божевільний, горлав: «Усім! Усім буде капут!..»

Мене аж зло брало, що гітлерівці такі стріляні зайці!.. Уважно стежать за літаками, перебігають з місця на місце, падають, знову підводяться, біжать на інше місце, словом — рятуються. «Все одно, — думаю, — усі ви смертники».

Мене самого кілька разів уперіщили по спині мерзлі грудки землі. «Трясця його матері, — думаю, — коли б ненароком свої ж льотчики не пришили мене до землі. Ото буде обидна смерть...»

Через півгодини наші літаки відбомбилися і полетіли геть.

«Ну, — думаю, — пошарпали колону добраче, он скільки чорних плям і скільки валяється вбитих! По-моєму, більше сотні!..»

Тишу, що раптом настала, порушували жалібно іржання скалічених коней і стогін та крики поранених.

Німці заходилися підбирати поранених і вбитих. Останніх складали, як дрова, по чотири-п'ять на одні сани.

За годину довжелезний обоз рушив далі.

Ліворуч горіло кілька сіл. То була робота фашистських паліїв. Раз у раз лунали глухі розкотисті вибухи — працювали німецькі сапери. Виконували, негідники, бузувірський наказ свого командування: залишити після себе зону пустелі.

На підході до одного села я побачив, як німці кайлами і ломами довбали мерзлу землю — будували лінію оборони.

Годині о дванадцятій ночі в'їхали в село Зам'янку. Усі вулиці і двори були заставлені підводами і саньми. У кожній хаті горіло світло. І, напевно, було повно гітлерівців. Я йшов уздовж села вузьенькою вулицею. Мій розвідницький досвід підказував: запам'ятовуй місцевість, запам'ятовуй вулиці, де машини, де гармати. І я запам'ятовував.

Пройшовши півсела, вирішив повернутися назад і перейти лощину, яка розділяла село надвоє. По той бік лощини в одній хаті не горіло світло. Я одразу зрозумів, що німців там немає. Підійшов до дверей і постукав. Мені відчинив парубок років за двадцять.

— Німці є? — питаю.

— Щойно виїхали.

— Можна зайти?

— Заходьте.

У кімнаті я побачив бабусю і молодицю. Питаю в парубка:

— У вас можна сховатися?

— А хто ви такий?

— Не твоє діло, я тебе питаю — можна?!

— Бачите, це діло серйозне, — почав він. — Я боюсь, щоб вас, а потім і мене не розстріляли німці.

— Якщо боїшся, щоб тебе не кокнули, йди до сусідів і там переночуй, а я одягнуся в цивільне, буду тут за хазяїна.

— Добре, — погодився парубок.

Промені місяця вповні світили у вікна, і я міг роздивитися свого співрозмовника. Він був середній на зріст, худий, хворобливий і трохи кульгав на ліву ногу. Ясно — білобілетник. А може, й інвалід. Розпитувати було незручно. Я зняв з лівої руки свій годинник і простягнув його хлопцеві:

— Це тобі подарунок від мене.

— Не треба, — сказав він.

— Ти не турбуйся, у мене ще є, — і показав йому свою праву руку, на якій був другий годинник. — Бери. Це тобі на згадку... Я не знаю, що буде зі мною сьогодні вночі.

— Ну, гаразд, тільки не сердьтесь, — сказав парубок, приймаючи від мене годинник. — Велике вам спасибі. — І він хотів було йти з хати.

Раптом я подумав: «А що, як він продасть мене, зараз же піде до німців і заявить?»

— Почекай хвилинку, товаришу! — зупинив я його.

Парубок здригнувся і завмер на місці, видно, злякався.

— Ти не бійся, — заспокоюю його. — Ми люди руські і повинні розуміти один одного. Слухай уважно, що я тобі казатиму. Я — радянський розвідник. Знай, я не один, нас тридцять чоловік у селі. Якщо здумаєш заявити німцям... Ну, хай я загину, хай іще знайдуться продажні душі, хай навіть усі ми загинемо! Але ж знайдеться хоча один справжній радянський патріот, і той один розповість нашим про підлу зраду. Знаєш, що тобі буде?

— Як ви могли таке подумати? — обурився парубок. — Та я їх, цих німців, може, ненавиджу більше, ніж ви...

— Пробач мені, — сказав я. — Можеш іти до сусідів.

І він пішов. Я скинув із себе німецький верхній одяг і лишився у бавовняному светрі і чорних штанах. Так тоді взимку я ходив у розвідку. Цивільний костюм для тепла, а німецька форма для маскуванню.

Стара постелила мені на дивані. Я ліг й одразу заснув.

Прокидаюсь уранці, встаю, дивлюся в вікно. Селом ідуть німці. Одразу помічаю: ідуть невеличкими групами і все в західному напрямі.

Я саме вмивався над мискою, коли до хати прийшов її господар.

— Ну, як спалося? — спитав він.

— Дякую, добре. А як тебе звати, товаришу?

— Михайлом.

— Ну, а мене — Борисом. От ми і познайомились.

Раптом у вікно я побачив мадярського солдата з карабіном за плечима. «Треба нарешті озброїтися», — подумав я.

— Піду зараз обеззброю отого типа!.. — сказав я Михайлові.

Почувши про мій намір, стара почала плакати і просити:

— Синочку, не треба, уб'ють же тебе і нас...

Я не хотів засмучувати стару і сказав:

— Гаразд, мамашо, не буду чіпати. — А в Михайла спитав: — У тебе на тому кутку є знайомі?

— Мені всі в селі знайомі.

— Тоді ходімо на полювання, — усміхаючись, сказав я.

— На яке полювання?

— Побачиш.

— Давай спершу поснідаємо, — запропонував парубок і звернувся до жінки: — Сніданок готовий?

— Зараз подаю. Сідайте за стіл.

Ми сіли до столу. Молода господиня подала варену картоплю і квашену капусту. Ми добряче поснідали.

Одягнувши німецьку офіцерську куртку, я з Михайлом пішов на той бік села. Парубок завів мене до одного діда. Не встигли ми й двох хвилин поговорити, як я побачив у вікно: по дорозі на захід бредуть чотири мадяри і всі без зброї... Думаю собі, може, в одного з них є пістолет. Те, що треба мені до зарізу.

Я вискочив з хати і звернувся до мадярів:

— Мадяр, камрад, ком нах хауз!

Мадяри спинилися, перезирнулися і зайшли. Тільки вони переступили поріг, я скомандував:

— Хенде хох! Руки вгору!

Вони без опору підняли руки.

— Михайло, обшукати їх, — наказав я своєму знайомому. Знайшли лише дві мадярські гранати. Я забрав їх собі. Яка не с, а зброя!

Мадярам наказав сісти в кутку на підлогу.

Глянув у вікно і побачив, що через город навпростець ідуть ще чотири мадяри. І головне, в одного з них є карабін. Вирішив і цих обеззброїти. Вискочив на ганок, почекав, поки вони підійдуть ближче, а тоді голосно сказав по-німецьки:

— Заходьте до хати.

Мадяри недовіриливо подивились на мене і пішли городом далі.

«Е-е, ні, голубчики,— вирішую,— карабіна я вам не залишу!»

Ще коли я вночі йшов сюди, то неподалік від цієї хати бачив вибалок. Мадяри прямували туди. Я вирішив обігнати їх і там з двома гранатами продиктувати їм безумовну капітуляцію. Але, признатись по правді, я навіть не знав, як орудувати цією трофейною кишеньковою артилерією. Побачивши чеку з шкіряним ремінцем, подумав, що гранати такі ж, як і наша «лимонка» Ф-1. Проте, як пізніше виявилось, не все так просто. Вирішив випробувати ці гранати, висмикнувши чеку, кинув одну в окоп. Чекаю хвилину, другу, але вибуху нема. «Ну,— думаю,— та граната зіпсована». Тоді я дістав другу, висмикнув чеку і кинув. Але й вона не вибухнула.

«Що за бісів батько?» — думаю. І все одно вирішив провести намічену операцію. Добіг до вибалка і зупинився. Бачу, мадяри почали спускатися з городу в лощину. Я взяв у праву руку гранату і гукнув:

— Руки вгору!

Мадяри від несподіванки вклякли на місці і перелякано підняли руки. Я миттю підбіг до них, вихопив у солдата карабін і, вже погрожуючи ним, наказав їм лягти на сніг. Потім, підіймаючи по одному, ретельно обшукав їх. Зброї в них не було. Вирішив повести їх у хату старого, до тих чотирьох мадярів. Хай земляки зустрінуться знову на чужій землі, уже як звичайні полонені. Хай обговорять питання, якого дідька вони сюди прийшли, за тисячу кілометрів від своєї батьківщини.

У цю хвилину один із моїх полонених сказав:

— Пане, он три німці.

Я оглянувся і побачив на другому боці лощини трьох німців. А мені вже нічого не страшно, я, як не є, озброєний карабіном. Кричу німцям:

— Хальт!

Німці кинулися навтьоки. Я зробив застережний постріл. Один зупинився.

Залишаю обеззброєних мадяр і біжу до німця. Обшукав його і знову нічого не знайшов. Тьху!.. Мені ж потрібен пістолет! Вирішив наздогнати тих двох німців, що тікали. У них, напевне, є пістолет.

Знову роблю один запобіжний постріл, потім — другий і кричу:

— Хальт!

Німці оглянулись і, побачивши, що я не розстріляв їхнього товариша, зупинились. Підбігаю і наказую:

— Пістолет век!

Один із німців кинув у сніг пістолета. Я підійшов, підняв його, витер і поклав до кишені. Обшукав обох, але більше зброї в них не було. Ну, що ж, пістолет у мене вже є. Треба ще автомата роздобути. Цих двох полонених повів до першого, а потім усіх трьох повів до мадяр.

У вибалку стояли дві хати. Одна з червоної цегли, друга — вибілена вапном. Коли ми порівнялися з цегляним будинком, на поріг вийшла господиня. Я спитав у неї:

— Німці у вас є?

— Нема,— відповіла жінка.

— Брешеш, по очах бачу!..— кажу їй.

— Йй-богу нема,— забожилася жінка.— Недавно повз хату пробігло чотири мадяри.

Я одразу зрозумів, що це ті чотири мадяри, в яких я відібрав карабін.

Наказав Михайлові оглянути хату. Адже гітлерівці могли перетворити її на опорну точку з кулеметом, і, коли я відійду на відстань сто метрів, вони легко можуть мене уколошкати.

Тільки-но хотів вести полонених до хати, аж бачу: із-за узгір'я до нас іде цілий взвод. Признатися, я трохи розгубився.

Раптом помічаю в одного солдата наш радянський автомат — ППШ. Це мене враз протверезило: пригадав, що німці не ходять у колоні по два, а тільки по три або по одному.

Придивляюся уважніше до групи військових. Попереду йшло двоє у німецькій формі, а всі інші в білих маскхалатах.

«Наша розвідка!» — саянула думка.

Я почав махати рукою, мовляв, давай, братва, сюди. У цей час один розвідник вибіг з колони, присів навпочіпки, поставив затвор автомата на бойовий звід і цілиться в мене. Клацнув затвор, але черги не було... У відчаї кричу:

— Ось я тебе постріляю! Туди тебе перетуди!..

Словом, дав йому у відповідь чергу міцним матюком. І це було найпевнішим паролем.

— Твоє щастя,— каже мені смагливий низенький борець,— що мій автомат дав осічку.

— Ну й дурень,— відповідаю йому.— Одразу видно, що жовторотий, без досвіду. Спершу треба скомандувати: «Руки вгору!» А потім уже стріляти.

— Ти що, партизан?

— Ні, я розвідник з 240-ї дивізії.

— А хто сусід зліва?

— 237-а,— відповів я.

Цього було досить, щоб розвідники переконалися: свій!

Михайлу я наказав привести сюди полонених мадяр.

Розвідники почали мене вмовляти, щоб я залишився в них у розвідці. Але я не дав на це згоди. Мені треба повернутися у свою частину.

— Полонених віддаю вам, беріть, тягніть їх за язики, випитуйте потрібні розвіддані. А поки що будьте здорові. Щасливої вам дороги.

На другу добу вранці я прибув у свою частину. Мій розвідзвод розташувався на хуторі. Коли я підійшов до однієї хати, мене першим помітив старший сержант Стариков.

— Кого я бачу! — радісно вигукнув він.— З неба звалився, браток, чи з того світу повернувся?!

І він кинувся до мене з обіймами. З хати вибігли розвідники. Всі мене обнімали, цілували. Дивилися, дивувалися, як це я воскрес із мертвих.

Побачивши Миколу, я спитав його:

— Ну, як, до лісу всі тоді добігли?

— Всі, всі!

Я був безмежно радий. Виходить, усе обійшлося щасливо. Потім я пішов доповідати начальникові розвідки полку...

Оповідач замовк і почав крутити цигарку. Партизани захоплено дивилися на нього. Я подумав: це документальне, правдиве оповідання треба обов'язково запам'ятати, а найкраще — записати. Для історії, для наступних поколінь. Вони, наші нащадки, повинні знати, як ми воювали, що пережили...

Якусь мить партизани сиділи мовчки, зачаровано дивлячись на легендарного розвідника нашого фронту.

— Ну а потім, після доповіді начальству, що було потім? — запитав хтось.

— Згодом мене відкликали в розпорядження розвідвідділу фронту. Там трохи підучили розвідницькій справі, проінструктували, і ось минулої ночі нас чотирьох із рацією закинули літаком у ваш ліс. А з яким завданням, про це не питайте,

бо про такі речі справжні розвідники нічого не розповідають. — І наш гість вибачливо розвів руками.

Усім нам хотілося, щоб він побув у нашій бригаді якомога довше. Та вже наступного дня армійські розвідники разом з нашим провідником, родом з Могильовщини, пішли на захід, у напрямі Білорусії...

Розділ чотирнадцятий НА ВЕЛИКУ ЗЕМЛЮ

Нас шестеро. Всі на конях. Їдемо клусом вузькою лісовою дорогою, що веде в ліс, на шамаївську галявину — наш партизанський аеродром. Першим їде на буланому рисаку в потертій чорній шкірянці ординарець комбрига Ваня Іванов. За ним у «заслуженій» фуфайці заклопотаний начальник боєпостачання бригади. Потім, теж у ватянці, працівник штабу бригади Федоровський. Його взяв комбриг для того, щоб відбити всяку охоту у недисциплінованих партизанів поживитися чимось із вантажу, який прибуде з Великої землі. Було якось, що люди, котрі приймали вантажі, самовільно розпечатали спецмішок і розібрали по кишпешях частину тютюну, цукру й ковбаси. А треба сказати, що такі речі нам доставляють рідко і в невеликій кількості. От комбриг і вирішив вжити відповідних заходів.

За ними їде комбриг майор Вадимов, далі — комісар бригади Антонов. Я замикаю кавалькаду.

Те, що на аеродром їдуть комбриг і комісар, мене трохи дивує. Звичайно зі штабу бригади для приймання літаків їхав хтось один — або капітан Краєв, або начальник розвідки бригади, або я... Цього разу їде аж троє. Правда, я знав, що комбриг веде в планшетці пакет із складеним цими днями звітом за рік партизанської боротьби нашого з'єднання в тилу ворога. Звіт написано у формі наказу по бригаді, в ньому, зокрема, говорилося, що за останні дванадцять місяців боротьби з окупантами бригадою пущено під укіс десятки ворожих ешелонів з військовою технікою і живою силою, виведено з ладу майже двадцять кілометрів залізничної колії, 14 кілометрів телефонно-телеграфної лінії, висаджено три залізничні мости, знищено 42 бронетягачі, 17 бойових літаків, розгромлено три ворожих гарнізони на залізничних станціях та шість складів з боєприпасами, вбито близько десяти тисяч солдатів і офіцерів противника.

Звіт ваговитий. Було чим пишатися. Очевидно, цей звіт комбриг хоче особисто вручити льотчикові під розписку. А чого їде на аеродром комісар Антонов? Дивно...

І лише через кілька місяців, уже в Москві, я дізнався від Антонова, що тієї ночі Вадимов збирався особисто повезти у Західний штаб партизанського руху наш бойовий звіт і впросити для бригади автоматичну зброю, мін, толу, патронів. Замість себе комбриг хотів залишити Віктора Павловича Кравва. Перед від'їздом на аеродром Вадимов написав наказ по бригаді і поклав його собі в планшкетку...

Та не будемо забігати наперед. Про цей намір комбрига я тоді, щиро кажучи, не знав.

Отож їдемо на аеродром. Весело тупотять кінські копита по добре наїждженій дорозі. В одній руці поводи, а другою підтримую автомата, щоб не бив у груди.

Сонце вже пірнуло в ліси. Швидко сутеніло. Повітря густе, напоєне запахом хвої.

Недалеко від Шамаївки наздогнали наш санітарний обоз. На п'ятнадцяти підводах партизани везли тяжкопоранених. Обоз очолювала молода лікарка Аня Маслова. Її помічниками були медсестри Антоніна Григор'єва та Маруся Іванова. Комбриг наказав Масловій:

— На шамаївське поле не виїжджати. На узліссі розвернути всі підводи в напрямі до табору. Випрягти коней і, спутавши, пустити пастися. Призначених на евакуацію в першу чергу покласти на носилки і, як тільки сядуть літаки, швидко доставити їх на поле.

Випередивши санітарний обоз, ми незабаром під'їхали до узлісся Шамаївки. Тут нас зустріли командири рот Смоленський та Павло Кутнякович.

Перший доповів, що взводи його роти вже зайняли рубежі охорони партизанського аеродрому. Кутнякович доповів, що штабна рота заготувала хмизу та сушняку для сигнальних вогнів і готова до прийому літаків.

Вадимов підніс до очей руку, глянув на годинника. Була десята година вечора. Він наказав Кутняковичу вести своїх людей на посадочне поле. Згодом і ми виїхали на галявину. У вибалку спішилися. Біля коней лишили Ваню Іванова і повагом рушили на добре знайому посадочну площадку.

Ось уже рік, як партизани приймають тут літаки з Великої землі. Гітлерівці добре знають наш партизанський аеродром. Північну частину його в квітні цього року фашисти піддали бомбардуванню і геть зрили стокілограмовими фугасками. Глибокі воронки від бомб зовсім знівечили посадочне

поле. Партизани не захотіли засипати ті вирви, а знайшли собі інші посадочні площадки в районі села Подолаєвки та на схід від села Рум'янець. Але найбезпечнішим усе-таки було шамаївське поле. Воно розкинулось у центрі великого лісового масиву. Сюди нелегко проникнути гітлерівцям, бо навколо в лісі базувалися шість партизанських бригад і загонів.

Проте ворог добрав способу, як пакостити і перешкоджати нам. Адже з повітря ми були беззахисні. Два місяці тому нічний ворожий винищувач під час прийому партизанами літаків налетів шулікою і збив кулеметними чергами одну нашу «уточку». Поранений льотчик якимсь чудом зумів посадити пошкоджений літак прямо на лісовій дорозі. Згодом цього льотчика і розібраний мотор ми відправили на Велику землю.

Деякий час після того тут не приймали літаків. Але зовсім обійтися без цієї посадочної площадки не могли. Як тільки карателі пішли з лісу, знову почав діяти наш партизанський аеродром.

В липні 1943 року звідси я відправив останню групу тяжкопоранених з мого загону.

І от я знову тут. Усе навколо до дрібниць знайоме, все робиться за добре вивченою, хоч і неписаною інструкцією. На рівній посадочній площадці, розміривши кроками відстань, розіклали на чотири купки хмиз і сушняк. Це для сигнальних вогнів, що їх запалюють, як тільки прилетять наші літаки. А зараз геть усі з поля. Люди штабної роти разом з своїм командиром ідуть у бік кладовища і там сідають на траву.

Комбриг і комісар прямують до одинокої кучерявої берізки, що правила за орієнтир лівого краю посадочного поля. Я з хвилину постояв і хотів уже йти до поранених, але в цей час мене погукав Вадимов:

— Демидов, ходімо!

Ну, що ж, ходімо, то й ходімо! Підходимо до гіллястої берізки. Я трохи попускаю ремінь, скидаю автомат, кладу його на траву і лягаю. Поруч приліг комбриг, а ліворуч від нього — комісар. Вадимов починає скручувати цигарку.

— Погодка льотна, — замріяно каже комісар, дивлячись у зоряне небо.

— Над нами — так... А яка там, по той бік фронту? — покоїться комбриг.

Кроків за шістдесят позаду нас, у вибалку, пофоркуючи, пасуться наші осідлані коні. Біля них у тумані, що стелиться низько над землею, темніє одинока постать. То Ваня Іванов чатує коней.

Куди це поділися начальник боєпостачання і штабіст? Мабуть, zostалися з партизанами штабної роти.

Мені й комісарові треба було б піти до обозу поранених. Але комбриг навряд чи відпустить. Уже пізно. Через півгодини можуть прилетіти літаки...

Хоч би прилетіли. І поранених товаришів заберуть, і нам щось привезуть.

Цікаво, чи дійшов мій лист до начальника Західного штабу партизанського руху? Можливо, ці літаки і є відповіддю на мій лист. Можливо...

Якщо доставлять нові стволи до кулеметів, автомати і вибухівку, не гаючись, проведу велику диверсійну операцію на залізниці... Тепер, коли на Курській дузі розгорнулися запеклі бої, як ніколи треба рвати і рвати залізничні ворожі комунікації. А якщо літаки привезуть тільки тол та патрони?.. То й тоді треба зосередити зусилля наших мінерів на диверсіях на залізниці... І оті розмови, що треба, мовляв, перепочити після всього пережитого, мені не до душі. Відпочивати нема коли. Там, під Курськом, не відпочивають.

— Сьогодні під Орлом і Белгородом наші війська знищили понад сто фашистських танків і сорок сім літаків... Ото бої!.. — І я почав ділитися своїми думками з комбригом і комісаром.

Опівночі прилетіли довгождані літаки.

Я вже не раз їх зустрічаю на партизанських аеродромах, і кожного разу для мене це незабутня, хвилююча подія. Як тільки до слуху долинуло знайоме гудіння вітчизняного мотора, в грудях треметно забилося серце.

— Наш, рідний! З Великої землі. Вісник зореносної Москви.

Літак гуде розміреним гулом. Так гуде роботяга-трактор «Комсомолец», коли оре вночі на яб... У темно-фіолетовому безхмарному небі з північного сходу з'являється невеликий двокрилий, ніби іграшковий, літак. Політ «уточки» видно на небі по тому, що одні зірки зникають під її контуром, а інші з'являються...

Дивлюсь на посадочне поле. Там, біля розкладених в одну лінію чотирьох купок хмизу, чергують партизани. Але не запалюють. Спершу треба пересвідчитись, що це справді наш літак. А то коли б нам на голови не посипалися бомби. Адже кажуть, що в гітлерівців є наші літаки — трофеї 1941 року...

На кілометровій висоті, мирно вуркочучи, літак наблизився до аеродрому. І раптом на його крилах заблмали умовні вогники. На лівому крилі — синій ліхтарик, на правому —

червопий. Блим! Блим!.. Пауза. І знову: блим! Блим!.. Пауза. Червсний і синій. Червоний і синій вогники.

— Наш! — радісно вигукує комбриг і відповідає кишеньковим електроліхтариком.

— Наш! Наш!..— залунали збуджені голоси партизанів. Літак, знижуючись над галявиною, робить коло.

— Запалити вогні! — подає команду комбриг.

— Запалити вогні! — голосно повторюю команду.

На посадочному майданчику одне за одним спалахують сигнальні багаття. Вони швидко розгораються, дедалі більше і яскравіше. Усього їх чотири, ланцюжком. Літак може сідати, лишаючи їх ліворуч або праворуч. Ось він уже на висоті чотирьохсот метрів. Прямує просто на вогні... Несподівано від літака відокремлюються два чорні мішки. Секунда, дві, і над ними вибухають білосніжні парашутні куполи. Спецмішки, погойдуючись, урочисто спускалися до землі. Бійці штабної роти розподілені на команди-п'ятірки.

— Цей парашут — ваш! — показує командир роти старшому команди номер один.

— А отой — ваш!..— показує він другій команді-п'ятірці.

Обидві групи, не випускаючи з поля зору парашутів, побігли в бік кладовища. Їхнє завдання — підібрати парашути та вантажні спецмішки й доставити сюди, до сигнальних вогнів.

На зворотному шляху літак злегка помахав нам крилами і почав швидко набирати висоту. Натомість з'явився ще один невеличкий двокрилець. Він також блимнув кілька разів сигнальними ліхтариками і, побачивши сигнал-відповідь, пішов на зниження і скинув два мішки на парашутах.

Один з вантажів упав біля східного узлісся галявини. Не встигла наша команда номер три ще й підбігти до нього, як з кущів вибігли шестеро озброєних і, схопивши спецмішок, потягли до лісу. Наші партизани, яким було доручено забрати цей вантаж, наздогнали незнайомців і вчепилися в мішок і парашут.

— Не чіпайте, це наше!

Між партизанами почалася сварка.

Я швиденько біжу туди. Чужаки усі в кубанках з червоними стрічками, за плечима в них карабіни.

— Що за люди?! — питаю.

— Це сусіди! — пояснює мені командир рою Неудахія.— Бач, схопили чуже і тягнуть до лісу!

— Геть звідси! — гукаю на них.— Як ви смієте! А ще й партизани!

Вони галасливо кричать:

— Це не ваш вантаж! Ось, читайте!

Вони покляли на траву спецмішок, повернули його, і я прочитав напис червоною олійною фарбою великими літерами, на всю довжину спецмішка — вантаж не наш...

Я подумав: «Чи варто за чужий вантаж сперечатися? Хай беруть... А тим, кому треба, перекажемо, що їхній вантаж поцупили сусіди». Але сам вирішити цього я не міг, тут же є комбриг, його треба спитати.

— Почекайте мене кілька хвилин. Я зараз збігаю до комбрига і питаю. Напевне, ми віддамо цей вантаж вам, от і все! І я щодуху побіг до самотньої кучерявої берізки.

Вадимов, вислухавши мене, розгнівався і сердито наказав:

— Взяти! Негайно доставити сюди! Ми приймаємо літаки, з нас і питають про цей вантаж!

— Єсть узяти! — І я побіг викопувати наказ.

Двохсотметрову дистанцію долаю за якихось дві хвилини.

— Хлопці-молодці, комбриг наказав узяти вантаж! — оголосив я своїм партизанам. Вони враз схопили спецмішок і парашут. Сусіди теж учепилися за мішок. Проте, діючи рішуче, я зі своїми бійцями забираю в них вантаж і доставляю його до сигнальних багать.

Після цього йду до комбрига і комісара. Мені жарко. Піт виступив на чолі, мокра й спідня сорочка. Хочеться скинути ватянку. Але я напевне знаю, що цього робити не слід. Ночі туманні й холодні. Можна застудитися. Обмежився тим, що розстібнув комір гімнастерки. Не тільки я, а переважна більшість партизанів не розлучаються з фуфайками та ватянками і влітку, бо вже не раз переконувались: у бою ватянки частенько захищають від осколків та автоматних куль...

Прийом вантажів, які все ще скидали нам «уточки», проходив нормально. Правда, комбриг дивувався, чому не сідають літаки. В радіограмі ж сказано, щоб зустрічали літаки в ніч на 17 липня, з посадкою... І от на тобі, вже шостий літак скинув свій вантаж і, прощаючись з нами, злегка помахус крилами...

Несподівано комбриг звертається до мене:

— Глянь, Демидов! Бачиш? Хлопці розпечатали вантаж! Негайно все покласти на місце і зашнурувати! Жени їх геть із поля! Безсовісні!

Біжу до сигнальних вогнів, недалечко від них ми покляли відвойований у сусідів вантаж. Саме його й почали розпечатувати. Мабуть, вирішили, що там є махорка, або цукор, чи ковбаса...

— Хто ж це посмів? — Виявляється, в мішку порпалися наші хлопці. Так от у кого немає совісті!.. Всі партизани зайняті ділом: підбирають і зносять до купи вантажі й парашути. Одні палять сигнальні багаття, інші охороняють аеродром, а цим двом лобурякам, видно, нічого було робити, от і вирішили поживитися на дурничку.

Не доходячи кілька кроків до них, наказую:

— Негайно все покладіть на місце і зашнуруйте мішок! І геть звідси під три чорти!

Але хлопці, видно, не зовсім розуміють свою провину. Один з них показує мені в дерев'яній коробочці годинникову міну з механізмом, як у будильника:

— Бач, яка штука!..

— Поклади на місце, негайно! — повторюю я.

Другий теж не поспішає виконувати наказ, обома руками він тримає магнітну міну і показує її мені.

— Новинка! Магнітна! Оце ловка штука!

Я киплю від гніву і вже сердито кричу:

— Ви що — подуріли?! Поглухли?! Вам наказано негайно покласти все на місце! Вас же взяли на аеродром, щоб ви охороняли й оберігали вантаж! А ви що робите?! Як вам не сором!

Біда була в тому, що обоє вони в начальниках ходили та ще й спали зі мною в штабній землянці, тому й не поспішали виконати наказ, тим більше, що вантаж досить цікавий!..

Партизан щось бубонить під ніс і, крякучи, починає вкладати міну в мішок. А другий ніби й не розуміє, чого на нього кричать. Дивиться то на мене, то на товариша, то на міну в своїх руках!..

У цю мить до розміреного гуркоту нашого літака, що вже відлітав, приєдналося пронизливе виття месера, який, очевидно, з великої висоти пішов у піке.

— І-і-і-і!.. Тррр!.. — нараз пирснула черга з крупнокаліберного кулемета. Фашист бив по сигнальних вогнях, що яскраво палали.

— Трум! Трум!.. — зовсім поряд врізалися кулі в землю. І в ту ж мить — прямо переді мною — сліпучий спалах. Задуже гаряче полум'я обпалило обличчя. У голові враз ніби обірвалася туго натягнута струна. Дззі-і-і-ііі!.. І загуло, задзвеніло різко і протяжно.

Провалилася під ногами земля, серце завмерло, перехопило кроків. І мене, як тріску, підкинуло вгору.

Яксь частина мозку фіксує мій незвичайний політ... Але я не здатний ні розплющити очей, ні бодай поворухнути кінцівками. У напівсвідомому стані описую в повітрі чималу дугоподібну траєкторію і падаю на землю.

На високій, високій ноті задзвеніло, зашуміло, загуло у вухах, немов у телеграфному стовпі у вітряну погоду. Очей не можу розплющити, бо їх ніби хтось пече розжареним залізом. О, як нестерпно боляче! Голова тріщить і, здається, розвалюється на шматки. Дихати носом не можу, — там запеклася кров. Відкриваю рота, і в ньому повно крові.

Я захлинаюсь, задихаюсь, не вистачає повітря.

Ніби сухе гілля, хрумтять суглоби в ногах і руках. Мене всього трясє і вивертає, ломить кінцівки, проте відчуття болю приглушене, тіло наче дерев'яне...

Широко роззявляю рота і роблю надзвичайне зусилля, щоб хоч раз дихнути. О, це повітря! Воно входить у легені так поволі, ніби розтоплена смола. І пече, і палить усе на своєму шляху. Роблю глибокий видих. І знову вогненне повітря обсікає горло і все нутро...

А потім... Потім мені стало трохи легше...

Дійсність усе це чи лише жахливий сон?

«Де я»?! — хочу спитати.

Ворушу задерев'янілими пальцями і відчуваю: піді мною земля. «Чи ціла моя голова?» — запитую сам себе.

З великим зусиллям торкаюся її правою рукою й відчуваю, як від дотику до голови осипається закучерявлене, згоріле волосся.

Значить, усе це дійсність, а не сон...

Пригадую: партизанський аеродром. У небі ніби іграшкові двокрилі літаки. Поволі спускаються білосніжні парашути з вантажем. Спецмішки — один, потім ще один... Мої товариші по бригаді з мінами в руках... І раптом — черга крупнокаліберного авіаційного кулемета. «Трум! Трум!..» — поряд у ґрунт врізалися кулі. І враз сліпучий спалах — вибух... Ясно. Одна з куль влучила в спецмішок, біля якого ми були. Притому влучила в пачку запалів, в результаті — вибух. Вибухнули всі міни і тол — кілограмів сто.

І раптом чую громоподібне партизанське «Ура-а-а!»

«Атака! — наче електрострум, проймає мене думка. — Я командир, не маю права лежати. Бійці повинні бачити, що я не боюся ворожих куль, не боюся смерті».

Пробую підвестися на неслухняні ноги. Очей не можу розплющити, їх щось страшенно пече. Голова не тримається на в'язах... Я звівся на коліна і враз упав на правий бік...

Вигоріла, зрита земля магнітом притягує мене до себе. Це підступає моя смерть. Ні, не вийде, костомахо! Не візьмеш! Я ще поборюся за життя.

Знову роблю величезне зусилля, щоб підвестися. Ось я вже сиджу на землі. Тепер ще одне зусилля і... Болять очі, навколо непроглядна темінь. Паморочиться голова і валиться набік. Що ж це таке, чому заколивалася піді мною земля? Треба ще раз спробувати підвестися. Коли й цього разу впаду, тоді все!.. Більше мені не підвестися! Відвоюювався! Ех, ступити б ще хоч кілька кроків у своєму житті! Роблю крок уперед, але втрачаю рівновагу і провалююся у якусь чорну безодню...

Скільки минуло часу — не знаю. Та ось я відчув, що біля мене люди. На мені рвуть і здирають пошматовані вибухом ватянку й обмундирування. До свідомості доходить, ніби на далекій, ледь чутній радіохвилі мене щось питають... Але я нічого не можу зрозуміти. Крізь безперервне гудіння високих нот чую тільки:

— Аля-ля!.. Во-во!.. Хо-хо!..

Мою голову трохи підіймають, і я відчуваю на губах холодний дотик алюмінієвої фляги. Значить, треба пити. З великим зусиллям роблю ковток і від болю, що прохромлює все тіло, конвульсивно здригаюся.

Що це? Невже розплавлений метал?..

Хочу сказати:

— Боляче! Дуже боляче! Більше не хочу.

Та ні язик, ні горло не підкоряються мені. Голос зрадив мене, і я тільки беззвучно плямкаю губами... А друзі думають, що я ще хочу пити. І ллють воду мені в рот, який я беззвучно, як риба, відкриваю і закриваю.

Я захлинувся водою. О, як це боляче, які нестерпні муки... Відкриваю рота, щоб кричати. А мені знову ллють воду в горло. Нарешті здогадався! Міцно стискую зуби і хитаю головою: все, досить.

І мене зрозуміли.

Чийсь швидкі вмілі руки ріжуть і рвуть мої чоботи, далі скидають онучі. До ніг прикладають лубки і бинтують. Одночасно рихтують побиті, поламані кістки. Дуже боляче. Ліву руку також прибинтовують до дощечки... Страшний біль. А інші вмілі руки оббинтовують всю голову і шию.

«Ого! Виявляється, у мене нема неушкодженого місця на тілі. Оце так ахнуло! Оце так поранення! Може, я даремно ханаюся за пошматоване життя. Смерть стоїть поруч, і мені від неї не втекти... А скільки ще мук доведеться зазнати?..»

І ось із молочно-білого туману проступає моя рідна сторона. Дорога серцю безмежна широчінь моря... Знайомий величний маяк... Заводські корпуси судноремонтного заводу... Великий порт... Біля причалів великі й малі морські кораблі... Широкі, ніби безконечні, сходи, що ведуть у заманливу блакить неба. А далі все починає рухатися, паче на кіноекрані: пряма зелено-кучерява вулиця. Шеренга великих будинків... До мене підпливає невеликий садок і будиночок-особнячок... Двоє заповітних вікон, затінені виногородною лозою, зупинилися прямо переді мною.

«Агов! Оксанко! Де ти? Виходь!»

Із виногородної гущавини з'являються великі голубі очі і її смагляве довгобразе обличчя, на якому сяє чарівна дівоча усмішка. Вона відкриває уста:

«Петю, ти? Я зараз, подожди...»

І дівчина зникає. Листя заворушилось, заблищало, закрутилося. І попливли мінливі, блискучі кольорові кулі: білі, сині, жовті й рожеві...

Я провалююсь у небуття...

Через деякий час повертається свідомість. Кілька дужих рук беруть мене, підіймають і кудись несуть. Знову мучить судорога. Закрутило, заломило. Стало страшенно боляче. Більше не можу терпіти.

«Покладіть, дайте мені спокій!» — хочу сказати, але язик не слухається мене. У мене відібрало мову. Смикаю плечима, хитаю головою, і, мабуть, при цьому з моїх грудей виривається дикий стогін.

Нарешті мене зрозуміли. Кладуть на траву. І знову немилосердна смерть підступає до мене. І ломить, і тягне, і трясє, і не дає дихнути...

Та ні, ні! Не на того напала! Голими руками не візьмеш! У грудях несамовито калатає серце... Воно бореться за життя.

Минають нестерпно довгі хвилини важкої боротьби, і смерть відступила. Знову пастирливо дає знати про себе гудіння телеграфного стовпа в голові, страшенно морозить. Тремчу увесь, як осиковий лист. Партизани вкрикують мене шинелями, фуфайками. Їх на мені вже штук п'ять чи шість. Вони давлять так, що важко дихати, але мене все ще трясє, зуби цокотять... Повернув голову і раптом крізь безпервне гудіння починаю розрізняти окремі голоси.

— Ех, йому б оце зараз спирту або горілки грамів з двісті! — чую чоловічий голос.

— А де ти її візьмеш, ту горілку?

— А може, в сусідніх бригадах є? У лікарів буває про запас самогон-первак або спирт для тяжкопоранених.

— Треба когось послати до господарників нашого сусіда, а якщо в нього нема, тоді заїхати до майора...

— Навряд чи дадуть,— висловив хтось сумнів.— Не їхній же поранений.

— Як це не їхній? А чий?! Наш, радянський партизан. Помічник комбрига! Не може бути, щоб не дали. Я сам поїду!..

Затупотіли ноги, хтось побіг шукати так потрібну мені зараз горілку.

— Петю, ми зараз тебе понесемо до хати лісника,— каже Аня Маслова.— Там тобі буде легше. Це недалеко. Метрів чотириста.

Я промовчав. Мене кладуть на посилки. Ой, як боляче, як страшенно боляче! Хочеться крикнути: «Не тривожте моїх ран, моїх потрощених кісток!..» Я знову втратив свідомість. Опритомнів, коли вже носилки лежали на дерев'яній підлозі. Повз мене безперервно ходили, бо підлога противно скрипіла і вгиналася. Я, очевидно, дуже стогнав. Мене питали: «Що тобі?»

— Нічого...— кажу, а в самого все тіло, кожний сустав горить пекельним вогнем. А особливо — очі, ноги і голова...

У кімнаті, видно, повно людей. Повітря дуже важке. Тхнуло дьогтем, потом і чимось кислим. Маслова мене зрозуміла і попросила хлопців:

— Відчиніть двері. Буде більше свіжого повітря, і йому полегшає.

Свіже повітря живлющим еліксиром наповнює мої груди, але що мені стає легше, цього я не можу сказати...

Через деякий час підводять мою голову, і Маслова каже:

— Петю, наші сусіди передали тобі самогону. Випий сто грамів! Це як ліки, це необхідно.

Роблю кілька ковтків. Фел.. Я не пив цього зілля, коли був здоровий, а зараз воно просто противне мені! Та коли це ліки... Ліки всі несмачні... Отож силою волі примушую себе випити ту дозу, яку піднесла лікарка.

— Може, тобі ще?

— Ні, досить.

Через деякий час мені стало тепліше. І болі ніби німіють. Хух!

Опівдні мене на носілках обережно винесли на узлісся.

Тут повітря напрочуд свіже, запашне. Ну просто ананас! — пригадалося улюблене слівце знайомого комбрига.

Потім чую голос Антоніни Григор'євої:

— Петре, дівчата назбирали для тебе ягід. Я начавила з них соку. Випий, це дуже корисна річ.

Григор'єва підіймає мою голову. Холодна металева кружка торкається опухлих, попечених губів, я відкриваю рота і через силу роблю ковток, потім ще один, іще... Так, це справді живлюще, чудодійне питво. Такого я, здається, ніколи не пив.

Від Антоніни, яка чергує біля мене, дізнаюся, що штабіста розірвало на шматки. Постачальника тяжко контузило, але значно легше, ніж мене. Фашистський пірат, побачивши великий спалах на партизанському аеродромі, подібний до пострілу зенітки, дременував убік. А що сигнальні вогні погасили і аеродром завмер, то ворожий льотчик полетів доповідати своєму начальству: завдання виконано! Що ж, він завдання виконав: однією кулеметною чергою вивів із ладу трьох партизанів, знищив шістдесят новеньких мін різного призначення. Однією такою міною можна було пустити під укіс ешелон з військовою технікою і живою силою, з пальним чи продовольством. Або висадити в повітря міст і автомашину з ворожими солдатами... Словом, важко сказати, якої шкоди гітлерівцям могли завдати наші підричники цими мінами..

Увечері Антоніна сказала мені, що на аеродром прибув у повному складі наш другий батальйон на чолі з комбатом.

— Цієї ночі прилетять літаки, і тебе разом з постачальником відправимо в госпіталь на Велику землю. Не турбуйся, все буде гаразд. Там тебе вилікують.

— Так. Там напевне вилікують, але туди треба долетіти!

А через деякий час Тоня повідомила, що на шамаївське поле приїхали командири партизанських бригад.

— Вони вже спішилися і йдуть сюди попрощатися з тобою, Петре. Бач, як тебе всі поважають. За десяток кілометрів приїхали.

Через кілька хвилин чую знайомі голоси. Спершу вони розпитують про моє самопочуття в Григор'євої. А потім, видно, присіли біля мене, і от я почув над вухом:

— Демидов! Петре! Ти чуєш мене?

— Так...— відповідаю.

— Впізнаєш? Чий голос ти чуєш?

— Впізнаю..., підполковник Тимофєєв.

— Молодець!

— Терпи, козак, отаманом будеш! — чую голос з кавказьким акцентом.

— А це наш сусід, майор Ахметов.

— Точно.

— Я обеззброїв і посадив на п'ять діб оту бандитську ватагу!

— Це майор Опанасенко.

— Правильно.

— Ну, ти, Петре, вже відвоювавсь, — каже наш сусід. — Через дві години полетиш у радянський тил. Розповіси там, як ми тут воюємо.

— Як обидно! — кажу я. — Таке безглузде порашення...

— Передавай привіт москвичам! Петре, ти мене чуєш?

— О! Це голос комбата-два.

— Так. Це я, Щербаков! Скажи моїм землякам, москвичам, що ми били, б'ємо і будемо бити фашистську погань аж до повної нашої перемоги!

А через деякий час, мов крізь сон, чую навколо мене радісний гомін.

— Летять! Летять!

— Хлопці, за мною! — лунає команда.

«Хоч би все було гаразд, — думаю. — Коли б знову не прилетів фашист...»

І раптом над самим моїм вухом схвильований дівочий голос:

— Друже наш, ти чуєш?! У-2 над нами. Рідвєнька «уточка»!

По голосу впізнаю: це медсестра Марипа. Чудова дівчина, щира.

Марина ще раз питає, чи чую я гудіння наших літаків.

Я прислухаюсь, але, на жаль, у моїй голові свої шуми, і я не чую авіамоторів.

— О! О! — радісно і збуджено вигукує Марина. — Робить коло і мигає вогниками: зелений і білий... зелений і білий...

Серце мє швидко забилося, аж у вухах віддає: шу-шу, шу-шу!.. Адже літак цей для мене вже не просто жаданий вісник з Великої землі, а мій рятівник, мє життя!

— А що Щербаков? — питаю.

— Він блимає ліхтариком.

— Так... А багаття?

— Ще не горять. Бігають, розносять хмиз і дрова...

— Запалити вогні! — виривається з моїх грудей.

Марина повторює цю команду.

— О!... Вже!..

— Що?

— Горить. Багаття одне горить! А он друге, третє!.. Ох і здорово палахкотять.

— А що літак?

— Знижується, знижується...

Несподівано дівчина скрикує:

— Ой!..

— Що таке?

— Дуже яскраве світло. Щербаков дав білу ракету.

«От що зайве, те зайве, — стурбовано думаю. — Правда, для пілота це добре, він побачив усю посадочну площадку і тепер упевнено приземлить літак. Але ж ракету можуть побачити і фашисти, якщо вони зараз патрулюють у небі. Тоді це минути біди. Хоч би все було гаразд».

— «Уточка» кружляє, робить коло над нами! — повідомляє Марина.

Так, це пілот оглядає посадочне поле, потім він трохи сльезить, розверне літак і вже потім поведе на посадку.

А за хвилину знову чую схвильований Маринин голос:

— Сідає! Сідає! «Уточка»! Мила, рідна, хороша!.. Сів! Ура-а-а! А он і другий літак летить, — продовжує інформувати мене медсестра. — Теж кліпає вогниками... А вогники різні. Один зелений, другий світлий...

Я розумію, це умовний сигнал, і означає: «Я — свій, дайте відповідь». Вогники ці блимають або на крилах, або на одному крилі й на хвості... Кожного разу вони міняють свої місця і колір...

Відповідь також дається по-різному: або червоним вогником, або зеленим, або світлим... Сигнальні багаття теж кожного разу міняють і по кількості, і по контуру.

Згодом мене підіймають разом з носилками і, злегка погойдуючи, несуть. До мого слуху долинають голоси:

— Комбриг, комбриг приїхав!

— Де він?

— А он, повернув коня сюди. Разом з ним начштабу Краєв.

По паузі чую тупіт кінських копит. А ще згодом добре знайомий, басовитий голос:

— Хвилинку!

Ноші мої застигли на місці. Подзенькуючи шпорами, підходить комбриг.

— Ну, Петре, дорогий бойовий друже, прощай! Треба б обняти і розцілувати тебе, та що поробиш — не можна.

Вадимов кладе мені на груди свої великі долоні.

— Ми потурбуємося, щоб тебе доставили в найкращий госпіталь, щоб тебе лікували найкращі лікарі.

— Яке в мене поранення? — питаю і сам же відчуваю, що останнє слово я не зміг вимовити.

Проте комбриг мене зрозумів.

— У тебе велике, мужнє серце. Воно витримало суворе випробування! — сказав Вадимов і, розуміючи, очевидно, що такої відповіді для мене замало, додав: — Тебе, Петре, сильно обпалило і всіяло осколками. Але це нічого. Вилікують! Ми ще зустрінемося. Ми ще повоюємо!

Вадимов, прощаючись, торкається руками моїх голих грудей, каже:

— Антонов, комісар бригади, хоче з тобою попрощатися.

І ось уже інші долоні торкаються моїх грудей.

— Так, друже! Зараз нам дуже важко. Будь мужнім, як і завжди. Тебе і твої бойові діла ми ніколи не забудемо. Вірю, що ти вистоїш, витримаєш. Ти ще повернешся в стрій. Ну, бувай! Бажаємо всього найкращого! — сердечно, побатьківськи прощається зі мною комісар.

— За твоє поранення ми фашистам відплатимо! За це будь певен! — схилившись наді мною, говорить Микола Щербаков. — Ти ж знаєш мене! Ну, будь здоров!

Якби він навіть і не назвав себе, я б все одно зрозумів, що це слова Щербакова.

Далі чую голос капітана Краєва:

— Петре! Поправляйся. Москвичам привіт передавай. Скажи, що партизани міцно б'ють ворога! Щасливого тобі польоту! Прощай!

Підходять іще бойові друзі, ще...

Десь зовсім поруч чую голос Марини. Вона каже щось ніжне, незабутнє, таке, що навіки...

Та ось лунає голос комбрига:

— Все, досить! Пора! — І, нагнувшись до мене, питає: — На якому літаку хочеш летіти?

Я розумію без зайвих слів, у чому справа. Комбриг хоче, щоб я сам вибрав свою долю... Річ у тому, що ланка літаків летить, як правило, низкою — один за одним. Перший літак веде командир ланки, найкращий і найдосвідченіший пілот, а вже за ним летять його учні — молоді льотчики.

Проте летіти першим літаком небезпечно, бо він перший з'являється над фронтовою смугою. Його ловлять ворожі звуковловлювачі і прожектори. І хоча добре бачать, що це

санітарний літак, одначе по ньому відкривають шалений вогонь із зенітних установок.

А в цей час інші літаки з виключеними моторами можуть прослизнути через небезпечну зону. Проскочивши лінію фронту, вони знижуються і понад самою землею ідуть до свого аеродрому.

Правда, бувало й так, що перший літак вдало проскакує, а ворог зосереджує вогонь на другому чи на третьому.

Але в кожному разі все залежить від кмітливості пілота. Розгубився — загинув. Вдало зманеврував — виграв.

Бувало й таке: літак проривається через вогненні заслони ворога, прилітає на свій аеродром. Відкривають санітарний люк, а поранений — мертвий. Його разом з літаком прошили ворожі зенітні кулемети.

— На першому, — кажу я комбригові.

— На перший! — голосно віддає наказ Вадимов.

«Найболючіше, — думаю, — буде зараз, коли мене перекладатимуть в літак». І я задалегідь міцно зціплюю зуби. Немовби почувши мій внутрішній голос, комбриг віддає команду:

— Кладіть разом з носилками!

І я майже не відчув, як опинився в літаку.

Десь поруч лунає схвильований голос Марини:

— Петю, дорогий, прощай! — Її руки заправляють під мене краї ковдри і плащ-палатки, щоб у польоті було тепло.

Хотілося так багато сказати цій сердечній дівчині, сказати найкращі слова, які тільки є на світі, але я спромігся вичавити з себе:

— Будь здорова, Маринко! Ми ще зустрінемось!

Кладають засувки і замки. Люк закривають.

Нараз літак здригнувся всім корпусом і затремтів-затремтів: пілот завів мотор.

«Уточка» з несамовитим ревінням зривається з місця і, погойдуючись, робить розгін. Один ледь відчутний стрибок, другий, і вже відірвалися від землі...

— До побачення, бойові друзі! Прощай, партизанський край! Можливо, прощай навіки...

Літак, злегка погойдуючись, то ніби вибирається на пагорбок, то летить прямо, то знову надривний рев мотора і повільне підіймання, потім знову — прямий, горизонтальний політ.

Здається, моя «уточка» по якихось невидимих велетенських сходах підіймається у високість. І щоразу, коли літак бере «гірку», мотор реве з величезним напруженням. Та воно й зрозуміло, пілот витискає з машини всю проектну і надпроектну потужність, щоб вище піднятися, щоб швидше проскочити

небезпечний відрізок рейсу. Час тягнеться немилосердно довго. Іноді навіть здається, що ми не просуваємось уперед, а повисли в повітрі, десь між небом і землею.

Тривожні думки не дають мені спокою. Найбільше боюся вимушеної посадки на окупованій території. Я ж зовсім безпорадний і навіть не зможу вкоротити собі життя, щоб не потрапити до лап фашистів.

Рівномірно гуде мотор, маленький літак, мов той пурпалок на велетенських морських хвилях, кидає то вниз, то вгору.

Раптом мотор замовк. Серце до болю стискається, перехоплює подих. Невже відмовив мотор? Відчуваю, літак втрачає висоту і швидко знижується. Ух, і неприємне відчуття!

Та ось що це?

Чую різкі, пронизливі вибухи, ніби товста крига на річці тріскається. Літак почав несамовито кидатися ліворуч, праворуч, угору, вниз... Знову загудів мотор. Ага, це ми пролітаємо найнебезпечнішу зону — лінію фронту. Нас виявили ворожі звуковловлювачі, і зенітники ведуть вогонь. І хоча небесний океан безмежний, та мій літак заметався, наче спійманий птах у клітці. А вибухи все частіше, вибухи поруч...

Я чую навіть, як пронизливо виють осколки. Деякі з тріском впиваються у фанерний фюзеляж машини. І здається, що літак от-от розпадеться в повітрі. Іще один-однісінький осколок — і всьому кінець...

Раптом біля самої моєї голови різкий, сильний вибух. Літак кинуло вгору, потім вниз. Мотор чмихнув кілька разів і затих. Все. Кінець. Нас підбили!..

Відчуваю всім єством, як мій літак, мій рятівник, моя надія, наче підбитий сокіл, клюнув носом і полетів у чорне провалля... Моє тіло теж кудись посунулось-посунулось... Щось гаряче шугнуло в голову, і враз затуманився розум...

Коли я знову прийшов до пам'яті, то з подивом встановив, що знаходжусь не в літаку, а в ліжку. У головах — подушка. Піді мною матрац.

Ніздрі лоскоче якийсь їдкий запах, здається, нашатирного спирту.

«Де я? У ворога чи у своїх?»

Прислухався. Голова гуде неймовірно. В ній і завивання вітру, і ревіння мотора, і скреготіння млинових жорен.

Та ось, здається, грюкнули двері, згодом чую чийсь кроки. Потім жіночий голос:

— За цим пораненим особливий нагляд. Уже доба, як його привезли, а він ще непритомний, марить. То командує, то кричить. Це тяжко поранений партизан. Дивись, Любо, не відлучайся од нього...

Слухати й далі мовчки немає змоги! Розмова, звісно, йде про мене.

— Де, де я? — хрипло виривається з моїх грудей.

— У госпіталі.

— Де? — допитуюсь я.

І чую тепле, рідне:

— У Москві.

Що я почув? Невже в Москві?.. Не вірю своїм вухам. Ні, то, напевне, мені почулося це дороге слово. Це марення... Я тяжко хворий... Ми летіли через лінію фронту... Нас підбили... Де ж я зараз знаходжусь?! І знову чую голос: «У Москві, дорогий товаришу!»

— Москва... Москва!..— беззвучно повторюю я, і якась тепла хвиля розливається по всьому тілу. Легше стає дихати. І голова ніби вже не так болить, і рани не так боляче ниють... Скільки хорошого я чув про Москву! Скільки світлих мрій пов'язано з цим великим містом! А побувати в ньому не довелось.

І от я в Москві! Це велика радість і велике щастя!

О, як хочеться встати з ліжка! Як хочеться все бачити! Я так мало прожив, мало що й бачив! Мало й зробив!

Як ніколи, хочеться жити, жити!..

Розділ п'ятнадцятий ГОСПІТАЛЬ

Скільки вже днів я лежу в госпіталі, не знаю. Але, безумовно, не один і не два.

Запам'ятався холодний операційний стіл і гаряче лезо скальпеля, який безцеремонно кремсав гомілку моєї правої ноги, звільняючи її від осколків та роздроблених кісточок. Я чув, як раз по раз у металеву миску, дзенькаючи, падали металеві осколки. Операцію чомусь робили без наркозу. Було дуже боляче.

Тепер нога, мов колода, лежить у гіпсовій оправі і весь час пие. Друга — товсто забинтована. Забинтовані також руки й голова. І весь я зараз, мабуть, схожий на якусь потворну мумію.

Сплю незначними дозами, бо і вдень, і вночі через певні проміжки часу мене турбують медсестри:

— Хворий, просніться!

Вони розтулюють мої обпалені, припухлі повіки і якоюсь холодною, їдкою рідиною закапують очі. А в руки, вище ліктів, роблять уколи. Це зовсім не боляче, зате від закапування очей самі собою ллються сльози. Клята рідина!..

У голові без упицу гуде і дзвенить. Намагаюсь визначити окремі звуки, виявляється, я чую одночасно: гудіння телеграфного стовпа, спів жайворонка, важке чмихання паровоза, шум соснового лісу і завивання вітру. І ще цілу низку звуків, які важко з чимось порівняти. До того ж тембр гудіння і шуму змінюється залежно від погоди, точніше — від атмосферного тиску.

Зовнішні звуки сприймаю досить туго, чую тільки тих, хто чітко й голосно розмовляє біля мого ліжка.

Мені важко говорити, я дуже заїкаюсь. Лікарі явно занепокоєні цим і порадили:

— Старайтеся розмовляти якомога більше і щодня!..

— Але ж мені важко!.. Та й не хочеться ні з ким розмовляти.

— Розмовляйте, інакше втратите мову... Відвикнете, забудете. Тоді — біда! Мову поновити дуже важко.

А коли я їм щось кажу, вони просять:

— Не кричіть! Не кричіть, ради бога,— ми не глухі! Говоріть нормально, як говорили до контузії.

— Зараз я сам погано чую себе і тому кричу!

— А ви не кричіть! Ану скажіть це саме речення тихіше. Іще тихіше! Отак і говоріть!.. Маріє Василівно, йдіть сюди, сядьте біля хворого, порозмовляйте з ним. І щоденно знаходьте для цього час...

А лікарка моя з досвідом, хитра... Якби вона посадила до мене літню няню, то мені б і розмовляти не хотілося. А вона, бач, підслала дівчину, та ще, либонь, гарненьку. Марія своїм срібним голоском починає мене розпитувати, починає вчити розмовляти.

— Вас не можна розібрати! Не поспішайте, чітко вимовляйте кожну літеру! Ану, про-шу!.. Так!.. Але ви кричите. Треба тихіше вимовляти слова... Уявіть собі, підете на побачення з якоюсь дівчиною. Ви ж перелякаєте її своїм криком,— і регоче лукаве створіння.

І хоч як мені важко, а знаходиш у собі сили і правиш теревені з милою медсестрою. Розминаєш свій дуже неслухняний, задубілий язик.

Годують мене санітарки, як дитину, — манною кашею і ріденьким супом. Процедура ця, щиро кажучи, не з приемних.

— Будемо підніматись і снідати, — оголошує няня.

Мене садовлять у ліжку, обклавши з трьох боків подушками.

— Кусай, кусай хлібчик, — просить мене санітарка і тиче в зуби пшаток хліба. Я кусаю, жую повагом, не поспішаючи, а вона знову просить:

— Відкривай рота, ну!..

Відкриваю рота і в ту ж мить вливається ложка супу.

— Смачний сьогодні суп. Хоч картоплі обмаль, зате є капуста, бурячок і морковка, — хвалить сніданок санітарка і знову просить: — Ну, кусай, кусай хлібчик!..

І суп той мені не смачний, і хліб якийсь суржик, — черствий, дере горло. Але хочеш жити — мусиш їсти!.. Отож кусаю, жую і їм під керівництвом літньої санітарки.

Не веселить мене моє життя, не веселить. Кому я такий потрібний? Батькам? Так їх у мене немає. Жінки — теж... А дівчині я такий, звісно, не потрібний...

У голові крутяться знайомі з дитинства Шевченкові рядки: «Тяжко-важко в світі жити сироті без роду...»

Правду сказав великий поет: тяжко-важко одному...

Коли на мене особливо нападає хандра, що й на світі не хочеться жити, я згадую мужній образ письменника-бійця Миколи Островського і його крилаті слова: «Чи все ти зробив, щоб вирватись із сталевого кільця?!»

«Чи все? — запитую сам себе, і мені стає соромно за свою легкодухість. — Ні, розкисати я не маю права. Треба, як Островський...»

Мої нелегкі думи обривають збуджені вигуки і привітання:

— Здрастуйте, товариші!

— Здрастуйте!..

— Доброго вечора!

— Як здоров'ячко?

— Як ви себе почуваете?

Чути дзвінки дівочі голоси. І враз у палаті стає гамірно й весело. Ніби сама весна прийшла сюди.

— Шефи, шефи наші прийшли, — долинає до мене радісний голос мого сусіда. — Світлано! А йди-но сюди!

Минає хвилинка, і я чую поруч ніжний голос:

— А, новачок! Здрастуйте! Як ви себе почуваете?

— Партизане, це до тебе звертаються, — гукає до мене сусіда. — Розумієш, наш шеф — робітниця з заводу. Ох і дівчина! Світланою звати.

Мовчу, бо що я можу відповісти? Як я себе почуваю? А хіба мій зовнішній вигляд не говорить про те, як я себе почуваю?!

— Це, Свето, Петро-одесит, партизанський командир. Контузило й поранило хлопця, бач як!.. З далеких лісів його сюди літаком доставили. Гарний хлопець. Ще й холостяк!..

Мій сусіда веселий чоловік. Я й собі посміхнувся, як міг, а правильніше буде сказати — скривився.

— То як же ваше самопочуття, товаришу партизан? — знову спитала Світлана.

— Добре,— відповів я.

— От і гаразд, що добре! А далі буде ще краще! — щебече дзвінкоголосо дівчина.— Тут лікарі чудові, висококваліфіковані, вилікують! — І по паузі: — Може, вам треба написати листа? У мене є конверт і папір. Га?

— Листа? — перепитую і замислююсь. Куди писати? Оксанці поки що рано. А от бойовим друзям, партизанам, треба! Хай знають, що я благополучно прилетів у Москву і що на дане число Демидов ще живий! А кому писати?.. Мабуть, найкраще комісарові бригади. А може, Марині?

— Будемо писати? — знову чую запитання Світлани.

— Будемо, один, коротенький.

Мій сусіда по ліжку — слюсар одного з московських заводів Василь Корольов. На війні став авіатехніком-ремонтником. В «літучці» при аеродромі працював. Під час ворожого палючого на аеродром його контузило. Дуже обпалило обличчя. На ліве око він зовсім не бачить, а на праве — тільки трохи.

Щонеділі до нього приїздить молода дівчина, племінниця Надія, яка працює на тому ж заводі, що й він, фрезерувальницею. З Надійкою у нас встановились теплі стосунки. Як не є — обоє металісти. Я токар, вона — фрезерувальниця. Обоє робочі люди.

Вона розповіла мені про життя в Москві, про грізні дні осені 1941 року, коли танкові з'єднання ворога рвалися до столиці. Щоночі німецькі бомбардувальники робили нальоти на Москву. Мужні захисники столиці відстоювали кожну п'ядь рідної землі. Але гітлерівцям ціною великих втрат удалося з півночі підійти аж до каналу Москва — Волга. Це за сорок кілометрів від столиці. На заході вони були за п'ятдесят-шістдесят кілометрів, а з півдня — за вісімдесят-дев'яносто.

Надійка, схилившись до мене, розповідає, а я лежу, скалічений, прикутий до ліжка, увесь оббинтований, сліпий, й уявляю, як москвичі, старі й молоді, жінки й підлітки, одягнені

хто в що — фуфайки, ватянки, демісезонні пальта, з кайлами, ломами й лопатами в руках наполегливо довбають промерзлу землю. Вони риють глибокі протитанкові рови і запасні окопи — створюють другу й третю лінії оборони. Удень і вночі, у дощ і в хуртовину не припинялися оборонні роботи. А за обрієм, за два десятки кілометрів, без угаву гуркотів вогняний фронт. Там радянські люди вели запеклі бої з фашистськими танками і ціною свого життя зупинили сталеві потвори. Довкола страшні пожарища. Хмари чорного диму і крижаві заграви підіймалися до самого неба.

Темна тривожна ніч опустилася над столицею. Ворот поруч, тут не до сну.

Опівночі пронизливо завили сирени, сповіщаючи про повітряну тривогу. Це означало, що десь поблизу Москви в небі виявлено ворожі бомбовози.

По тривозі старики й діти біжать у підвальні приміщення, пристосовані під бомбосховища, а молодші, переважно жінки, підіймаються сходами на горища і займають бойові пости на дахах своїх будинків. На одному з них біля труб і отворів-віддушин чатують дівчата. У шапках-вуханках, фуфайках і ватних штанях. Серед них маленька постать Наді. А в небі грізно гуркочуть ворожі бомбардувальники. Скільки їх? Три, п'ять, дев'ять? Для дівчат страшний і один. У нього кулемети, бомби, а в них у руках відра з піском і лопатки-совочки...

Десятки потужних прожекторів обмацують своїми променями-мечами темне небо. Інколи в перехрестя променів потрапляє ворожий літак. Десь поруч нервово б'ють зенітки, трасуючі кулі полюсують небо. Ворожі літаки навмання кидають фугаски та сотні дрібних запалювальних бомб і намагаються якомога швидше втекти. Та не кожному це вдається. Он у небі сліпучий спалах, вибух, і рештки бомбардувальника падають униз... А там спалахують, рвуться бомби, громоподібні вибухи потрясають землю й повітря.

Цинкові «зажигалки» падають на дах, де принишкли дівчата. Бомби починають горіти, як бенгальська паличка, тільки ця паличка з качалку завбільшки. Вона розсіпає іскри, температура яких досягає двох тисяч градусів. Цього досить, щоб розплавити метал. І тут починають діяти дівчата. Хтось перший, переборовши заціпеніння, сміливо кидається до вогнедишної «зажигалки» і силе на неї пісок. Хтось, підхопивши бомбу совком, кидає її на вулицю.

— Дівчатка, не бійтеся! Швидше! — лунає команда старої.

І дівчатка стараються й одну за одною скидають «зажигалки» з даху.

— Он одна вже провалилася на горіще! — гукає старша. — Надю, бігом!

Надя кидається в темні дверцята. Вдарилась головою об крокву. Пригнулася й поспішає далі. Враз через щось переchedилася і впала. Ага — та це ж запасні відра з піском. Хапає і біжить у куток, де вже щось горить. Підступає ближче до вогню і сипле на нього пісок. Піску виявляється мало, і Надя руками хапає гарячий пісок і перекидає його на вогонь. Нарешті боротьбу з вогнем виграно. От тільки руки попекла та серце в грудях калатає, як несамовите.

А чи спала вона тієї ночі — не питайте, а зранку треба йти на роботу. Бо працювали тоді під девізом: все для фронту, все для перемоги! Не вистачало робочих рук, і робітники й робітниці трудилися по дві зміни, без вихідних, тижнями не виходили з цехів. Так тривало, аж поки ворог був розгромлений і відкинутий від Москви.

Надійка розповіла мені й про хлібні та продуктові картки. Про якісь книжечки-лімітки на промтовари і продукти. Про великі живі черги в магазинах, про перебої в постачанні. Бувало й так, що замість м'яса талони отоварювали горохом або квасолею. Замість масла видавали маргарин, замість цукру — повидло або джем. Щоб поліпшити постачання Москви, усім, хто бажав, дали в пригородах наділи землі під індивідуальні городи. Обробляли ці невеличкі клаптики землі хто коли: до роботи, після зміни, а найбільше — у вихідні дні.

Слухаю Надину розповідь і думаю: дорогі мої москвичі, та ви ж тут, у тилу, пройшли не менш суворі випробування, ніж ми на фронті.

Серпень видався як ніколи спекотливим. Ртутний стовпчик часто підскакував на 33°. В нашій палаті дуже жарко. По-перше, тому, що вікна її виходять на південь, і сонце цілий день гостює в нас. По-друге, ми на горішньому — третьому — поверсі, й, по-третє, палата переповнена, поранених удвічі більше за норму. Кажуть, що навіть у коридорі стоять ліжка з пораненими. Не допомагало й те, що вікна майже всі відчинені і запнуті марлею, не змінювало задушливої атмосфери і щоденне протирання підлоги вологою ганчіркою.

Рвані, обпалені рани мої не заживають, а гниють під гіпсом і бинтами.

— Еге! Це не годиться! — заявив при обході лікар-хірург. І розпорядився зняти гіпс із ноги, змастити рани й накласти

легкі пов'язки, зовсім розбінтувати обличчя, а всі інші ранки замастити зеленкою, і щоб я лежав відкритий. Тоді, мовляв, рани почнуть засихати і гоїтись.

Так і зробили. Мало не весь вимащений у зеленку, я став схожий на чорта. Але тоді мені було не до жартів. Лежу і слухаю набридливий шум у голові. Думаю собі, якби він затиш, я, мабуть, добре чув би і мені стало б легше.

Уколи мені тепер роблять рідко, раз на добу. А очі закупають трічі на день. Отже, криза минула, я починаю одужувати.

Стихає гомін у палаті. Значить, настала ніч. Усі сплять. Пора й мені спати. Та через деякий час я прокидаюсь, бо мене чомусь беруть з ліжка разом з матрацом, кладуть на носилки і кудись несуть. Чую збуджені, схвильовані жіночі голоси. Згодом до них присиднався чоловічий голос. Ніяк не можу второпати, що ж сталося?

Ворожі літаки прорвалися до міста?

Буде бомбардування?

Горить госпіталь?!

Ось мене піднімають з носилок і кладуть на щось холодне. Здогадуюсь, що це операційний стіл, я тут уже був, коли оперували ногу. Під голову кладуть тугу ватяну подушечку.

Хтось тримає руку і промацує мій пульс.

Гм!.. Чого б це? Не розумію: що зі мною трапилось?

У голові гуде ще дужче, в усьому тілі незвичайна кволість. Хочеться спокою. Хочеться спати. А тут — па тобі, потягли в операційну. Що ж вони зі мною робитимуть? Знову будуть копірситися в носі без наркозу? Хай йому грець!.. Не хочу!..

Але я чомусь не протестую, навіть не питаю, що сталося. Все одно мене не послухають, а зроблять, що треба... М'якими ватяними тампонами мені промокають весь лівий бік обличчя. Роблять це швидко, по-моєму, вдвох.

— Ампулу!.. — чую владний голос лікаря.

Бряжчать інструменти в металевій коробці.

— Тримайте отак!..

Далі щось гаряче і шипуче капає мені на лівий висок. Там ніби щось закипає, і біль вгамовується.

— Скоби! — знову лунає чоловічий голос.

І раптом у тім місці, коло вуха, в тіло боляче впирається металева скоба. Натягується шкіра — тупий, неприємний біль... Я, мабуть, застогнав.

— Терпи, терпи, партизане! — підбадьорює хірург і ставить другу, третю скобу. — Ти з Одеси? Чудове місто! Там є інститут академіка Філатова. Його евакуйовано в Ташкент...

Потім знову відчуваю дотик ватяних тампонів. Далі чимось змащують обличчя і забинтовують.

— Хворому треба негайно ввести кров. У кого перша група? Хто дасть своєї? — чую голос лікаря.

— Я!.. — коротко озивається дівочий голос.

Тільки через годину мене нарешті вкладають у ліжко.

Я лежу нерухомо. Так хороше лежати на подушці й матраці! Зараз повернусь на правий бік і спробую заснути... Обережно починаю повертатись у ліжку.

— Як справи, партизане? — питає мене Василь.

— Я так добре спав, — розповідаю йому. — А тут раптом схопили і потягли на холодний операційний стіл... Замучили, ну їх!..

— Дякуй Любі, — каже сусіда. — Вона вчасно заглянула в пам'ятку, інакше б ти уже дуба врізав і не кувікнув би!

— Чому це раптом?

— Побачив би ти свою подушку і постіль, яку тільки-но сестра-хазяйка забрала, тоді б не питав чому.

А трапилося ось що: десь пізньої ночі я ліг на лівий бік. Обличчя ж моє все в ледь зарубцьованих ранках. Серпень, сніка, голова спітпіла, ранки розм'якли і поприлипали до наволочки. Сонний я повернув голову, ранка на лівій скроні відкрилася, і подушка почала висотувати з мене кров...

Добре, що в палату заглянула чергова медсестра, яка помітила моє закривавлене обличчя. Доповіла черговому лікарю, мене взяли в операційну і врятували.

А могло ж статися, що я б ніколи вже не прокинувся! Смерть була б легка, але безглузда! Після всього пережитого отак померти? Ні, ні, так не годиться!

Мої очі лікує Олександра Леонтіївна. Вона щоденно і навіть по кілька разів оглядає їх. Рентген показує, що в очах сидить багато дрібненьких осколків. Пробували витягти їх потужним електромагнітом — не йдуть, значить, з кольорового металу, алюмінієві й мідні.

Моє праве око лікарці явно не подобається. Воно м'яке, втратило тиск. У скловидному тілі безліч осколків. Почалося запалення. Олександра Леонтіївна радить мені дати згоду на ампутацію, тоді, може, пощастить урятувати ліве око від неминучого згубного запалення. Може? А може, й не пощастить? Ніяких гарантій лікарка не дає! То чи варто робити операцію? Добровільно йти на страшні муки? Я вагаюсь. Нерви мої й так до краю напружені. Я ще добре пам'ятаю страш-

ний біль, коли оперували ногу. А тут око... Голова, мозок... Чи витримають нерви? Чи витримає серце?

Медсестра Маруся Маленька (так усі звали Марію Василівну, бо була ще й Марія Іванівна, яку звали Маруся Велика) вмовляє мене погодитись на операцію.

— Це буде зовсім не боляче, я зроблю знеболювальні уколи, і ви нічого не відчуєте. У Олександри Леонтіївни золоті руки. Тридцять п'ять років стажу. Величезний досвід... На її рахунок сотні операцій...

Та мене важко умовити. Тим більше, що я зрозумів: перед медсестрою поставили завдання домогтися моєї згоди.

Через деякий час Маруся міняє тактику і починає говорити про відомого московського професора-окуліста Страхова. Так, я чув, що він великий авторитет у цій галузі медицини. Отож вимагаю, щоб влаштували консилиум з участю професора Страхова.

Вже на другий день після сніданку до мого ліжка прибігає Маруся Маленька.

— Ну, партизан, — каже вона мені на вухо. — Усе гаразд. Страхов приїхав. Зараз він зайде в палату.

Через кілька хвилин я вже чую тупіт ніг біля мого ліжка і голос лікарки Олександри Леонтіївни, яка знайомить професора з історією моєї хвороби. Показує і пояснює рентгенознімки...

Професор уважно оглядає мої очі. Питає про самопочуття. Перевіряє тиск. Праве око, наче гумове, прогинається від легенького натиску його пальця.

— Це не око! — безапеляційно каже Страхов. — Ми такі викидаємо! Подумайте, що вам краще: мати двоє очей, які не бачать, чи одне, яке буде щось бачити?!

Відстоювати й далі своє поранене, напаковане осколками око було нерозумно. Я вирішив покласти на лікарів.

З операційної мене везуть до палати й кладуть у ліжко. Коло мене сестриця Маруся Маленька.

— Я ж казала, що не боляче і швидко зробимо...

Заперечливо хитаю головою, бо операція, по-моєму, була і довгою, і нестерпно болючою. І уколи оті знеболювальні... Та й сама ампутація... Хай йому біс!.. Я, здається, дуже кричав...

Та Маруся про це ні слова. Вона каже, що тепер усе буде гаразд, що через деякий час я побачу світло, і її, і Москву...

Хоч і по-дитячому наївна, але щира дівчина.

А мені так хочеться бачити і світло, і її, і Москву!..

Вечорами, як завжди, в палаті гамірно й весело. Хворі розповідають анекдоти і випадки з життя. Я чую лиш якась незрозуміле бубоніння, а потім регіт: «Га-га-га!..»

І знову: бу-бу-бу... бу-бу-бу, а за ним — га-га-га!..

А від цього ще більше болить голова.

Заходить чергова медсестра і присоромлює баяндрасників:

— Хворі, припиніть розмови! Людина з операції, їй потрібна тиша.

Медсестра Маруся Велика підходить до мене і запитує про самопочуття. Я мовчу. Та й що казати? Медсестра прикладає руку до лоба.

— Температура,— каже вона і додає: — Але це нормально. Так і повинно бути...

Медсестра ще раз попереджає, що коли почує розмови, то завтра доповість про це начальникові відділення.

Глухо стукають двері. Якийсь час у палаті мертва тиша, та згодом до мого слуху долинає стриманий сміх.

— Та не смійтеся, хлопці! — просить за мене мій сусіда.

— Сам би радий не сміятися,— відповідає бас,— так смішно ж! Ось послухай. Петю, розкажи ще раз, як дивізія СС у повному складі до пекла попала!

Оповідач прокашлявся і почав:

— Під Сталінградом це діло було. Дали, значить, есесівцям подвійну порцію шнапсу і сказали: «Пийте — і в атаку! А закуска — смаженина, огірочки, шпик і курка — буде в Сталінграді». Гітлерівські генерали завжди отак дурнів на приманку беруть! А фрїци-лонухи і клюнули. Хильнули і пішли... А наші «катюші» як дали їм закусить, як дали прикурить!.. Після цього частування фюреру послали радіограму, що дивізія СС у повному складі переселилася в пекло!..

— Полундра! Сестра! — гукає хтось, і в палаті настає тиша.

Двері знову стукають. Очевидно, заходить чергова. Хтось удає, що міцно спить, і немилосердно хропе. Медсестра, звичайно, підходить до нього, мабуть, штовхає в бік і просить:

— Хворий, поверніться на другий бік!..

Згодом чергова підходить до мого ліжка. Мовчки поправляє на мені простирadlo і, либонь, думає, що я вже сплю.

Еге ж, сплю... Де той у біса сон!

Ранком моєму сусідові Василеві приносять передачу... Він дає мені в руки склянку й каже:

— Бери, Петре! Та дивись не впусти. Це Надійка принесла вино! Давай хильнемо за твоє здоров'я!

Хто ж може відмовитись від такого?

— Дякую, Василю! За твоє здоров'я!

— Ось на яблучко! Закушуй!

Яблуко кисле, терпке, але дарма — закуска добряча!

О дванадцятій годині в палаті раптом зчинився гармидер, залунали оплески.

— Ура! Наша бере! — закричав мій сусід.

— Що там?

— Подожди, дай дослухати до кінця цікаве повідомлення, — каже Василь.

А хвилини через три я вже знав новину: наші війська відбили шалені атаки гітлерівських військ у районі Курської дуги і, перемоловши живу силу й техніку ворога, перейшли в рішучий наступ. В результаті тривалих, запеклих боїв вивільнено міста Орел і Белгород. На честь цієї події сьогодні опівночі Москва салютуватиме дванадцятьма залпами з 124-х гармат.

Нарешті знову залишають голову не забинтованою. Першу ніч біля мене чергує медсестра, щоб, бува, не повторилась попередня історія. Але все гаразд! Ранки потроху рубцюються. На правій руці уже не забинтовують один палець, згодом два, три... Я ж вже сам беру ложку і їм. І, хоч це мені дається нелегко, радію, як дитина! Меншають пов'язки й на ногах. Значить, усе йде на краще. До всього — радіють щоденні вісті з фронту! Наші наступають, а це діє як бальзам!

У мене тоді був своєрідний календар. Події із свого госпітального життя я намагався прив'язувати до тих перемог, які щодня здобувала наша армія. Найбільша подія сталася після салютів за звільнення Харкова і Брянська... Прокидаюсь одного ранку, відкриваю трохи повіки і бачу вузьку білясту щілину.

Ура! Я вже щось бачу! Що саме? По суті, нічого. У мене тільки з'явилося світосприйняття. А це вже добре!

Підходить медсестра, привітавшись, питає, як самопочуття.

— Добре, — кажу, але не хвалюся, бо ще сам не певен, дійсність це чи сон.

А після закапування ока я через кілька хвилин знову розплющив його і побачив прямо поперед себе велику туманну пляму. Так, ніби дивився в матове скло... Мабуть, я бачу вікно.

— Хлопці! — гукаю. — Отак переді мною — вікно?

— Вікно! Вікно! — кричать мені.

— О, о!.. Партизан! Ти що, вже бачиш?!

— А біс його знає, чи бачу, чи мені ввижається...

До мене на ліжко враз підсідає Василь і питає:

— Отак, дивись прямо, що ти бачиш?

— Нічого... Чим ти затулив вікно?

— Гм!.. Затулив... Я тобі пальця показую, голова і два вуха!..— розчаровано пробубонів сусіда і встав із мого ліжка. Минають дні. Я такі трохи бачу. Відрізняю день від ночі. І в думці наспівую пушкінські слова: «Да здравствует солнце, да скроется тьма!..»

Минув ще деякий час, і я почав бачити пальці, які мені показували перед очима. Один... Два... Три... Таке враження, що я пірнув у воду і дивлюся крізь неї. Вода каламутна, і все в ній тьмяне, розпливчате, мерехтливе...

Нікельована спинка мого ліжка надто блищить, дуже ріже око, і воно слъозиться... Я часто заплющую його — хай спочине. Довго вагався: подивитися на себе в дзеркало чи краще почекати з тиждень або два, а тоді вже... Терпляче ждав кілька днів. Та одного разу, коли мій сусіда довго розглядав себе в дзеркало, я сказав:

— Досить любитися собою, красивий.

— Ага! Красивий, як свиня сива! — зневажливо відповів Василь.— Одне око стало булькатим і псує всю фізіономію! — Ану сядь сюди, — прошу я.

Василь сідає на моє ліжко і схиляється до мене. Ніякої різниці в очах я не бачу і тому кажу:

— Як на мене, у тебе все гаразд. Двоє очей, дві губи, ніс. Словом, хлопець хоч куди! — І тут же попросив: — Ану, дай я гляну.

Тремтячими руками підношу дзеркальце до обличчя. На мене дивиться якась одноока людина. Все обличчя в шрамах і синіх, зелених плямах... Молода, рожева шкіра просвічується, і видно безліч малесеньких темних осколочків, що впилися в тіло. Невже це моє обличчя?! На мене дивиться широко розкрите водянисто-сіре око... Мої ж очі були голубі!.. Рука тягнеться до великого шрама на лобі... У дзеркалі з'явилася напівзабинтована долоня.

Значить, це я! Кому ж я такий потрібний?!

Кідаю дзеркальце сусідові на ліжко, бо дуже вже боляче дивитися на обпалене, всіяне осколками, змережане рубцями лице.

— Дарма, партизане! Не падай духом! — каже Василь.— На нашого брата зараз, як піколи, дефіцит... Так що знайдеться й тобі пара.

— Знайдеться...— сумно хитаю головою.— А чи потрібний я такий Оксані?

Хотів був дістати з тумбочки свій бумажник і подивитися фото Оксанки, але передумав. Я й так її добре пам'ятаю. Контраст між нами тепер різкий!

Того вечора я був особливо сумний і похмурий. Бо пі спогади про Оксану, ні спогади про бойових друзів не втішали мене, а навпаки, пригнічували. Непокоїло, що й досі не було листів з партизанської бригади. Чому б це?.. Цікаво, чи з'єдналася бригада з фронтом, чи пішла в Білорусію і продовжує боротьбу?..

І от несподівано я чую знайомий дівочий голос: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами...»

Впізнаю по голосу Світлану. Я її вперше бачу: білява, струнка. Хороша, миловидна дівчина.

— У вас щось трапилось? Може, я вам допоможу?..

— Так, справді, може...

Прошу її сісти коло мене. Розговорилися.

Вона працює кресляркою на одному з московських заводів. Працювати їй доводиться за двох. У кінці дня рейсфедер тремтить у руках... Батько загинув у 1941 році на обороні Москви. Світлана живе з матір'ю і меншою сестричкою, яка вчиться в четвертому класі... Важко їм без батька...

На другий день шефи приносять мені листа. То був лист від Світлани. Хороший лист. Підбадьорливий. Я й зараз перечитую його з хвилюванням. Ось він:

«Дорогий Петре Юхимовичу!

Прийміть мій дружній привіт і поздоровлення зі святом Великої Жовтневої революції!

Знаю, що у Вас немає нікого близьких у Москві, і тому особливо хочеться сказати Вам щось таке тепле й ласкаве. Хай ці мої кілька рядків дадуть Вам відчуття, що Ви не самотні, бо всі радянські люди — одна дружна сім'я. У нас і вологи, і горе, і радощі спільні...

Мені запали в пам'ять Ваші слова про те, що у Вас тут нікого немає і Ви радієте, коли когось у палаті провідують. Я йду назустріч цьому Вашому бажанню. Постараюся частіше провідувати Вашу палату. Поправляйтесь і не сумуйте! Адже наші війська переможно наступують. Сьогодні буде салют за Київ! І недалекий той час, коли ми відсалютуємо за Одесу!

Отже, не сумуйте, буде й на нашій вулиці свято!

Життя наше нелегке, а все-таки хороше!

Міцно тисну руку!

Света. 6 листопада 43 р., 13 г. дня».

Того ж вечора наші шефи зробили усім хворим п'ятої палати скромні подарунки. Мені вручили гребінця, коробку зубного порошку, зубну щіточку, великий блокнот і олівець.

Сердечні, хороші люди наші шефи!

Наступного дня ми мали ще одну радість. До палати зайшов комісар госпіталю разом з нянею, яка принесла посилокки-подарунки, прислані радянськими людьми для поранених воїнів.

Комісар поздоровив нас із святом Великого Жовтня, коротко розповів про успіхи наших військ на фронтах, потім запропонував самим розподілити скромні й безцінні народні подарунки.

— Тут ось є подарунок з написом «Відважному соколу!». Я гадаю, що ми вручимо його льотчику, товаришеві Пантюшину.

— Правильно! Пантюшину! — підтримали голоси.

— Найхоробрішому! — зачитував комісар напис на посилці і вказав: — Це, мабуть, партизанові, товаришеві Демидову?

— Партизанові! — гукали поранені.

Мені вручили пакупок, в якому були шарф, кишет, рукавиці і блокнот.

А ввечері Москва салютувала двадцятьма залпами на честь визволення столиці України — Києва.

Зовсім близько гриміли гармати. В небо летіли різнокольорові ракети... У палаті панувало радісне збудження...

Я помалу починаю ходити на милицях. Перші кроки, як перші кроки дитини, певна річ, найважчі. А далі потроху, помаленьку пристосовуєшся, звикаєш, і діло йде на лад.

Підбрали мені вже й око-протез. Звикаю й до нього. Усі кажуть, що око-протез дуже гарне. Навіть краще за моє ліве око. Може, воно й краще, але ж, товариші, я ним нічого не бачу!..

«Людина з заліза», — так прозвала мене медсестра Маруся Маленька. Справа в тому, що раз на тиждень з мене знімали всі пов'язки, а самого клали у ванну. Коли я добре розпарювався, Маруся пінцетом витягала з мого тіла осколки. А їх було безліч. І на обличчі, і на шиї, і на руках, і ногах... Щоразу вона висмикувала по кілька десятків осколочків. І мені було зовсім не боляче. Можливо, тому, що робили це вмілі, ніжні руки милої дівчини. Коли я ввесь укривався кров'яними патьоками, Маруся припиняла роботу і казала:

— Досить! Залишимо ще й на наступну ванну...

Я запевняв її, що можу й далі терпіти. Але Маруся, усміхаючись, пустотливо сварилася пальчиком і наказувала няні одягати мене.

Після ванни стає легше. Затягує і розсмоктує мої рубці. Очищається тіло. На обличчі я вже не такий страшний, як був. Усе стає на своє місце. Ходжу без милиць, спираючись на палицю.

Валя почала приїздити в госпіталь не лише в неділю, але й у будні, забігала на годину, на півгодини увечері.

Хворий з нашої палати, лисуватий лікар в окулярах Сергій Сергійович Капустін, упадає коло неї. Я — нейтральний спостерігач. Навіть більше, коли він півником починає крутитися біля дівчини, я залишаю палату, так, по-моєму, краще.

У розмові зі мною Валя запевняє, що вона лисого Капустіна терпіти не може... Він, каже, мені не пара! Я йому в дочки годжусь.

Щодо «дочки», то тут вона, звичайно, перегинає! Він таки старший, але років на десять-дванадцять, не більше. Та й що мені до того!

А через кілька днів Маруся Маленька розповідає мені, що бачила Валю й Капустіна в кіно...

Ну, то й що ж з того, що вони сиділи поруч і дивились кінокартину? Навіщо вона мені про це говорить? У моє серце запала Оксана...

Нарешті приходить лист із Куйбишева. Пише Оксанина тітка. Перш ніж написати мені, вона довго вагалася, і ось чому. Оксана домоглася, щоб її направили в діючу армію. З фронту від неї прийшов усього один лист... А другий... Другого листа вже прислав політрук санбату, в якому служила Оксана.

В одному з боїв вона загинула...

Боляче стислося серце, затуманився зір... Оксанка йшла мені назустріч.

Оксанко, Оксанко!.. Непосильний тягар ти взяла на свої плечі... І мене осиротила. Що ж тепер залишиться в моєму серці? Тільки пекучий біль по тобі...

Лист цей читала мені Світлана. Дочитавши, розплакалась.

— Ви не зважайте на мене, — витираючи сльози, казала Світлана. — Це... я так... Дуже шкода. Вона вас любила. Який жаль... У вас є її фото?

— Є.

— Покажіть.

Я виймаю з тумбочки дороге фото і подаю дівчині. Чогось важко стало дихати. Заплющую очі і хапаю ротом повітря... Так краще. Насилу стримався, щоб не заплакати.

— Вона мила, хороша, — наче з-під землі чую Світланин голос.

Цей лист якось зблизив, поріднив нас. Щоразу, коли Світлана була в госпіталі, вона найдовше затримувалася біля мене. Мабуть, тому, що в неї було добре дівоче серце.

«Спати мені не хочеться, і сон мене не бере!..» — співається в жартівливій пісні. Та мені зараз не до жартів! Я й справді не можу спати. Навіть порошки не допомагають. А все Оксана. Її образ невідступно стоїть у мене перед очима, і з цим я нічого не можу вдіяти.

Дивно! Адже я лежу на матраці з вати, на двох подушках, на білосніжних простирадлах, роззутий, роздягнений, в чистій білизні. А спати не можу...

А в партизанах спав одягнений, у чоботях. Голова на речовому мішку, в якому лежать запасні патрони, гранати, бруски толу та міни... І спав як убитий на траві, на голій землі... Та що там на землі — взимку на снігу спав!

Бувало, цілу піч ідемо по сипкому, як пісок, снігу. Куцями, ярами й полями, обминаючи ворожі гарнізони. Оглянешся, а колона звивистим вужем розтягнулась на кілька кілометрів, аж до самого обрію... Десять перед ранком оголошують привал. Вірніше, ти ніякої команди не чуєш. Лише помічаєш, що, починаючи з голови колони, а точніше, звідти, де йде комбриг, люди раптом падають у сніг. Хто ліворуч, хто праворуч... Це означає, що комбриг оголосив привал. Ось і партизан, що йшов поперед тебе, впав наче підкошений...

Падаєш і собі набік. Наполовину вгрузаєш у сніг, голова в шапці-вушанці теж лягає на сніг. Одразу склеплюються повіки... Якась одурманююча теплота розливається по всьому тілу. І вже не відчуваєш ні снігу, ні морозу, ні ніг, ні рук... Нічого не відчуваєш!..

Раптом — штовх, штовх... Хтось штовхає тебе валянком у ноги. Розплющуєш очі. Перед тобою командир:

— Піднімайся і ставай в колону!

— Та ми ж тільки-по зупинилися...

— Двадцять хвилин, голубе, вже дрихнеш! Більше не можна, закоцюбнеш.

Що ж, командир має рацію: бік, на якому лежав у снігу, ще нічого. А той, що був зверху, задубів від холоду! Треба розім'ятись, розігрітись! Схоплюєшся, трохи обтрусившись від снігу і гайда! Колона вже рушила. Треба наздоганяти.

А йти снігом, що досягає майже колін, не легка прогулянка. Спідня сорочка змокріла від поту. До наступного привалу ледве доклигаєш.

Нарешті колопа завмирає... І знову — бух у сніг. І здається, тільки угрівся, тільки очі заплющив, а тут команда:

-- Піднімайся!

І підіймаєшся без жодних скарг на втому, і йдеш далі...

Це коли ти — боєць, партизан. А коли ти командир, тоді ще важче. Тоді вже не ляжеш, а оберігатимеш відпочинок бійців.

Тепер усе це згадується, як страшний сон. Але все це було.

Якби мені до війни хто сказав, що можна спати на ходу, я б ніколи не повірив. А виявляється — можна. Сам спав на ходу.

Пригадується літо 1942 року. Важкий багатокілометровий похід партизанської бригади. Пізня ніч. Сосновий ліс. Ідемо в колоні по одному. Спереду, підстрибуючи, блимає білий клаптик паперу, який я приколов до спини товариша як орієнтир, за яким я мушу йти. Від багатогодинної ходьби ноги здебільше дерев'яними, ледве-ледве переставляєш їх. В усьому тілі страшенна втома, і не можна зрозуміти, чи то похитується товариш, що йде попереду, чи я сам хитаюся?..

Раптом — трісь лобом об щось тверде, аж іскри з очей посипалися!.. Обмацую руками. Виявляється, стовбур дерева. Кліпаю невидючими очима. Оглядаюся — непроглядна теміння ночі.

За кілька кроків чую тупіт. То повз мене йде партизанська колона. Я, виходить, задрімав, звернув з дороги, якою прямує колона, і вривався в сосну.

Біжу і вклинююся в колону. Тепер уже з усіх сил стараюся не спати, не кліпати очима. Але через деякий час знову: трісь!.. Мацаю: стовбур сосни, а колона рухається осторонь. Виходить, знову задрімав! Так можна, думаю собі, лоба розбити.

Згодом, задрімавши знову, я збочив з дороги і впав у рівчак, аж носом заорав. Так би й спав як убитий... Але треба вставати і разом з колоною йти далі...

Довелось немало походити по ворожих тилах, немало повоювати... Де тільки сили бралися витримувати такі важкі походи, бої, і знову — походи, і знову — бої... Виявляється, людина може страшенно багато! Вона — міцніша за крицю.

Ні, що не кажіть, а тим партизанам, які загинули в цій священній війні, треба пам'ятники ставити! У граніт і метал повинні втілюватись їхні безсмертні подвиги!

— А як же з тими, котрі лишилися живі? — можуть спитати.

Ті ще не все зробили! Тим ще треба попрацювати на

благо рідного народу. Словом, заслужити граніт і метал для свого пам'ятника!

Як тільки дізнався, що є можливість вислизнути з госпітально і зробити цікаву прогулянку по Москві, одразу ж сказав про це Світлані. Виклав їй свій план самовільної відлучки.

— А якщо застукать? — спитала вона.

— Вилають, та й усе. Хлопці он уже попадались, — кажу їй, — нічого. А така прогулянка додає людині сил.

Дівчина погодилась прийти по мене у вихідний день...

Сонячний осінній день. Я спустився на перший поверх і сиджу біля літньої жінки, яка чергує біля вхідних дверей. Я її вже попередив, що мені о шістнадцятій годині мають принести передачу.

Згодом лунає дзвінок, чергова виходить і повертається з господарчою сумкою. Вона має право перевірити, що за передача, але я не даю їй на це часу.

— О! Моя! Спасибі вам! — вигукую і хапаю з її рук сумку.

Далі швидко йду в бік їдальні і по дорозі заскакую до умивальника. Там поверх госпітальної піжами натягну принесені Світлавою штани і светр. З ніг скидаю панці і кладу їх у сумку, а з сумки виймаю модельні коричневі туфлі... Через п'ять хвилин я вже схожий на працівника госпіталю.

Поспішно проходжу їдальню. Далі коридор, що веде до контори. Аж ось і службовий вхід. Двері зачинені. Обережно виймаю велику рейку, що, як засув, стирчить у дверній ручці.

Повагом виходжу в двір.

Дивно! Хлопці казали, що сьогодні чудовий сонячний день, а в мене перед очима туман. Густий туман. За два кроки нічого не бачу... Куди йти? Де тут шукати хвіртку? Де на мене чекає Світлана? Зупинився. Треба постояти, звикнути до світла. Скільки ж це місяців минуло відтоді, як я востаннє був на свіжому повітрі?.. Відчуваю, що можу сп'яніти від цього повітря... Але повертати назад не збираюся, треба витримати цей іспит на стійкість!..

До мене підходить Світлана. Вона усміхається і каже, що я схожий на її сусіда дядю Кузю.

— Дякую за комплімент! Ходімо звідси швидко! А то цьому дяді Кузі можуть наказати повернути голублі назад! — І я беру її за руку.

— Ні, — каже дівчина. — Краще я тебе візьму... — І вона владно бере мене під руку.

Ідемо якоюсь багатолюдною вулицею. На тротуарі тіснущо. Туди й сюди поспішають люди. А нам поспішати нікуди.

Помаленьку, спираючись на руку дівчини та палицю, шкапдибаю та й шкапдибаю. Куди ми прямуємо? А хіба не все одно... Я йду по Москві! Це вже здорово! Що я бачу?.. Власне кажучи — нічого. Але й це байдуже! Москву я знаю і певен: тут і бруківка, і асфальт, і повітря — цілющі!.. А поруч мене дівчина-москвичка, Світлана, статурна, гарна.

Дійшли до якогось скверика. Світлана радить сісти на лаву й перепочити.

Це до речі. Сідаємо. Світлана каже, що ми йшли вулицею Максима Горького... Я в захваті: вулиця Буревісника! Оце здорово! Виявляється, вулиця Горького веде до Кремля. Я висловлюю свою заповітну мрію побачити Красну площу, Мавзолей В. І. Леніна і Кремль!

Світлана каже, що це й недалеко, але для мене, хворого, все-таки далеченько, і пропонує зробити це іншим разом, коли я зміцнію.

Я не погоджуюсь. Навіщо відкладати на потім те, що можна зробити сьогодні? Прошу провести мене зараз же до Кремля, на Красну площу.

Повагавшись, Світлана дає згоду.

— Ось він, наш рідний, сивий Кремль, — мовить Світлана і показує рукою: — Красна площа, Мавзолей Леніна. А он височить Спаська вежа з п'ятикутною рубіновою зіркою на шпилі. Ти, Петю, бачиш зірку?

— Ні. Це ж далеко...

— Метрів сто.

— А я, признатись тобі, бачу на відстані трьох-чотирьох кроків, а далі — туман... Суцільний, непроглядний...

— О, сьогодні ж така чудова погода, ніякого туману немає, — дивується дівчина і, зітхнувши, питає: — Так що ж ти взагалі тут бачиш?

Що я бачу? Власне, нічого не бачу, мила дівчино! Але не треба зітхати, не треба говорити про те, що болить! Я добре знаю Красну площу. Я її бачив не раз у кіно, на малюнках, на фото. Тут у жовтні 1917 року загопи червоногвардійців штурмом брали оплот московської буржуазії — Кремль. Тут не раз був Володимир Ілліч, тут відбуваються величні військові паради і демонстрації трудящих. Я часто бував тут уві сні і в думках! І от я тут наяву!

Від великого хвилювання у мене калатає серце. Я знаю мою Москву саме такою. І я голосно, виразно декламую улюблені рядки:

Утро красит нежным светом
Стены древнего Кремля...

Мені треба хоч раз пройтися по гранітній бруківці Красної площі. Постояти тут. Подихати цим свіжим, цілющим повітрям! З мене й цього досить!

Б'ють кремлівські куранти. Я чую їх уперше не по радіо, а наяву.

Урочисто і строго б'ють куранти. Звуки відлунюють у моєму серці. У грудях щось починає розтоплюватись і розливатися по всьому тілу...

І в мене ніби прибуває сили. Я ніби почав далі бачити. Покращав слух... Хочеться якомога довше побути на цьому священному для кожної радянської людини місці.

Узявшись за руки, ми йдемо вздовж Кремля. Коли перестали бити куранти, я почув удари свого розхвильованого серця...

Розділ шістнадцятий ДРУЗІ НЕ ЗАБУВАЮТЬ

На другому поверсі в просторій залі їдальні щоденді показують кінофільми. Я на них не ходжу, бо на миготливому екрані майже нічого не бачу, а щодо звуку, то перші кілька хвилин трохи чую, так, п'яте через десяте, а потім все зливається ніби в погано відрегульованому приймачі в якесь суцільне гудіння: гу-гу-гу-гу... Гу-гу-гу-гу... Нічого не можу розібрати, а голова болить, мало не лусне...

Сьогодні після вечері концерт артистів Московської філармонії. На нього пішли всі, у палаті лишився один я. Забігає медсестра Люба, бере мене під руку і каже:

— Ходімо, ходімо!.. Я тобі буду на вухо розказувати, — і майже силоміць тягне мене в залу. Усі місця зайняті. Люба приносить два стільці, ставить їх перед першим рядом, садять мене й сама сідає поруч.

Першою виступила співачка. Худюца, висока, в чорному платті. Вона співала під акомпанемент рояля. Добре, видно, співала, бо її кілька разів викликали на «біс».

Потім виступила група танцюристів у супроводі гармошки і акордеона. Танцювали, видно, майстерно, бо глядачі довго аплодували.

Та ось конфєрапсьє оголошує:

— Фронтіві оповідання. Читає артист Московської філармонії Юрій Борисович Левітан.

Із сусідньої, суміжної, палати входить і йде до стільця, що стоїть за два кроки від мене, худорлявий, стрункий, середній на зріст чоловік років тридцяти п'яти. На ньому чорний

костюм, елегантний галстук. Окуляри в чорній оправі. Великі добрі очі...

Невже це той самий диктор Всесоюзного радіо Юрій Левітан, якого ми в партизанському лісі слухали, затамувавши подих?! Признатися, я уявляв його іншим. Без окулярів, високим, плечистим. Словом, російським богатирем. Може, це однофамілець?

Та ось Юрій Борисович почав читати оповідання про героїв фронту, і я одразу впізнав його голос. Так, це він, наш давній заочний знайомий, наш великий друг, який у грізні роки доносив до нас голос рідної Москви! Це він починав свою щоденну роботу словами: «Говорить Москва! Говорить Москва! Слухайте зведення Радянського інформбюро», «Говорить Москва! Слухайте Наказ Верховного головнокомандуючого!..», «Говорить Москва! Сьогодні о 6-й годині вечора буде передано важливе повідомлення Радянського уряду!..»

З величезним хвилюванням ми, партизани, схилилися до чорної тарілки — старенького приймача «Рекорд» — і слухали, всотуючи кожне слово! Устами Левітана з нами говорила рідна, дорога Москва.

І ось тепер я так несподівано зустрівся з ним. Юрій Борисович натхненно й проникливо читає героїчне оповідання про подвиг екіпажу нашого бомбардувальника капітана Гастелло, який свій підбитий, палаючий літак спрямував на колону ворожих танків. Своєю смертю він здобув собі безсмертя! Левітану палко аплодують. Він читає ще одне оповідання про подвиг героїв-панфіловців, які стали нездоланною перепоною на шляху гітлерівських танків, що рвалися до Москви. На «біс» артист прочитав оповідання про подвиг Олександра Матросова, який своїм тілом затулює амбразуру ворожого дзота. Здорово читає! Пристрасне, правдиве слово западає в душу, кличе на бій, на подвиг!

Хвора людина цікавить лікарів доти, доки вона піддається лікуванню, доки є якась надія на одужання. Коли ж здоров'я пораненого не поліпшується, а тримається на одному рівні, вони втрачають до нього інтерес і памагаються якомога швидше прокомісувати й виписати. Та воно й зрозуміло. Потрібні місця для нових поранених...

Настала й моя черга. Викликає до кабінету лікарка Олександра Леонтіївна і питає, чи поліпшилось моє самопочуття за минулий тиждень.

- Ні, — відповідаю.
- А хто у вас є з рідні?
- Нікого.

— Так... Самі з Одеси?

— Ага...

— Одеса ще того...— задумливо говорить лікарка.— А лікування ваше, можна сказати, вже закінчується...

— Але ж під час ходьби в моїй голові гуде і щось тріщить... Слух і зір враз гіршають!.. Невже не можна ще трохи підлікувати?

— На жаль, ні...— розводить руками Олександра Леонтіївна.— Раді б допомогти, але це не в наших силах. У вас закрита травма головного мозку! Безупинний шум у голові — це результат контузії. Вам треба до цього просто звикнути... Слухові нерви у вас пошкоджені, барабанні перетинки перебиті... А щодо зору, то... якби ви могли заглянути в своє око, ви б нічого мене не питали... Пам'ятайте, у вас тільки мізерні залишки зору. Бережіть їх. Як?.. А так: не пити спиртного, не курити, в кіно не ходити і взагалі не перевтомлювати очей... Найближчими днями ми можемо евакуювати вас у Ташкент...

— Ні, ні. В Ташкент не хочу! — рішуче заперечив я.

— Зрозумійте, ми — евакогоспіталь. Ми не маємо права тримати вас більше... Отже, питання стоїть про виписку. Куди ж вас пристроїти? — в задумі сказала лікарка.— В будинок інвалідів, чи що?

«Оце так... Відвоююався, хлопче,— з болем у серці думаю я.— Поганяй у будинок інвалідів... Яке ж воно неприємне слово — інвалід!..»

Чи треба казати, які сумні й бентежні думки обсіли мене.

Десь надвечір медсестра Маруся Маленька просить мене вийти з палати в хол, там, мовляв, до мене хтось прийшов.

— Світлана?

— Ні.

— Надія?

— Ні.

— Гм!.. Хто б це міг бути?..

Маруся всміхається, проте не каже, хто прийшов. Хоче, щоб ця зустріч була для мене сюрпризом. Підтримуючи за руку, веде мене з палати.

Аж ось і просторий хол, круглий стіл. Побачивши нас, п'ятеро військових, що сиділи на дивані, схоплюються і йдуть назустріч.

«Зовсім незнайомі люди. Тут якесь непорозуміння...» — дивуюся я. І тільки після того, як військові підійшли впридул, я один за одним пізнаю своїх бойових друзів. Статечного сріблясточубого комісара бригади Пилипа Васильовича Анто-

нова, стрункого юнака з припухлими дівочими губами — секретаря комітету комсомолу бригади Маріїнського, начальника диверсійної служби бригади чорнявого красеня Юрковського, кремезного комбата Миколу Щербакова, високого, плечистого здорованя політрука штабної роти Михайловського. Усі в новеньких офіцерських мундирах, але без погонів. Хлопці — орли!

Аж не вірилося, що все це не сон, а дійсність. Бойові друзі — партизани прийшли мене провідати...

Один за одним гості підходили до мене, брали за плечі і, дивлячись в очі, питали:

— Упізнаєш?! Комісар бригади Антонов!

— Упізнаєш? Комбат Микола Щербаков!

— Упізнаєш? Юрковський!

— Упізнаєш? Політрук штабної роти Михайловський...

Ми, не змовляючись, заспівали:

Партизани не люблять хвалитися,
Зачем о себе говорять?
Зимом громилі фашистів
И летом их будем громить!

Високий, кремезний Михайловський схопив мене в свої залізни обійми й трусонув так, що аж в очах потемніло.

— Не тряси так, ради бога, — прошу його. — Бо розтрусиш. Мені дуже погано, коли отак трусять. У голові щось хлюпає, тріщить...

Він випускає мене з обіймів і по-батьківськи цілує в чоло.

Комсорг обнімає делікатно, навхрест тричі цілує і говорить:

— Воскрес із мертвих... Кажучи щиро, Петю, ми всі тоді на аеродромі Шамаївка прощалися з тобою назавжди. Ну, думали, хлопець молодий, серце здорове, ще протягне кілька днів. А ти, виявляється, молодець! Витримав і це випробування! Тепер житимеш сто років.

— Так, на зло всім смертям, я вже тримаюся 93 дні! Думаю й надалі триматися! По-партизанськи!

Словом, радісна до сліз зустріч. Обійми, поцілунки, щира, задушевна розмова... Я згорав від нетерпіння дізнатися все про бригаду.

Виявляється, незабаром після моєї евакуації бригаді скинули три десятки нових автоматів. Взвод автоматників реорганізували в роту. Командиром партизанських гвардійців призначили мого земляка.

«Пізно підкинули...» І я пригадав слова з мого листа партизанському штабу: «Ви ще побачите, на що здатні вадимовці». І як радісно було почути, що бригада виправдала на-

дії партизанського штабу. Партизанська бригада провела ряд вдалих засад на ворожих комунікаціях. На лісовому шляху вщент розгромили гарнізон ворога, який, одержавши на базі продукти, на двадцяти підводах повертався до села. Крім того, здійснили низку диверсій на залізниці. За два місяці пустили під укіс сім військових ешелонів з живою силою й технікою. Це немало, коли врахувати, що гітлерівці посилено охороняють залізниці. Всією бригадою ходили в Білорусію в район станції Тураж і висадили тринадцять кілометрів залізничної колії. Потім папали на ворожий гарнізон в Колісичах. Там відбувся невдалий для бригади кровопролитний піchnий бій. Підвела розвідка. Не виявили капітальних дзотів у центрі села. Втрати були чималі. Загинула й Марина... А після цих подій вони одержали мого листа, але відповісти не наважились: боялись завдати мені болю, бо знали, що мені й так важко.

У районі знайомого мені табору Дабаївка партизанська бригада двадцятого вересня цього року з'єдналася з рідною Радянською Армією, а організований капітаном Сиром'ятини-ковим загін у сто чоловік, який базувався на Могильовщині, злився з фронтом трохи пізніше. Бійців і сержантів передали в діючу на цьому напрямі 50-у армію, а середній комсклад одержав відпустки і нові призначення. Комісар вручив мені виписку з наказу Центрального штабу партизанського руху про нагородження мене срібною партизанською медаллю I ступеня, виписку з наказу Головного управління кадрів НКЮ про присвоєння мені чергового військового звання і бойову характеристику. І знову палкі поздоровлення, обійми, поцілунки...

Усе так несподівано звалилося на моє кволе серце. Я розхвилювався до сліз. Затуманився зір, погіршав слух...

Хтось із лікарів помітив мої сльози і моє хвилювання. Зустріч негайно припинили. Медсестра швиденько повела мене в палату.

І от я знову в ліжку. Василь питає:

— Що там у вас сталося, чому ти такий схвилюваний?

— Чому? Чому?! Сам не знаю — чому! Тут, звісно, багато причин. Бойові друзі мене не забули, прийшли провідати. І те, що вони розповіли... Ну, й нагорода!.. Все це разом, в одну хвилину... От і не витримали мої, тепер неміцні, нерви.

Через деякий час я дістаю з тумбочки документи, які дав мені комісар. Три папірці. Один — великий аркуш, а два — менші. Прочитати, на жаль, не можу, не бачу літер.

Мене, як завжди, виручає Василь. Він підсідає до мене на ліжку і, вткнувши носа в папери, неквапливо проглядає їх.

— То ти, Петю, вже лейтенант! — радіє Василь. — Ось виписка з наказу Наркомату оборони... Поздоровляю!.. — Проглянувши другий папірець, каже: — Тебе нагородили медаллю «Партизанові Вітчизняної війни» першого ступеня! Ще раз поздоровляю! — І він знову по-дружньому штовхає мене в плече.

Бойову характеристику Василь читав урочисто й повільно: — «Кмітливий командир, чуйний товариш... Вимогливий до себе і до підлеглих... Користувався заслуженим авторитетом і любов'ю серед командирів і бійців партизанської бригади...»

Я схоплюю лише окремі речення, бо зараз усі мої думки про Марину. Яка дівчина! Яка благородна душа, яке добре серце... За роки війни загинуло немало близьких мені людей. Кожна смерть залишалася в моєму серці болючою раною. Але дві рани невігійні. Це — Оксана й Марина. Вони будуть ятритись і кровоточити все життя...

Через чотири дні до мене в палату приходить Михайловський. На плечах білий халат. Без кашкета. Радісно усміхається. Мені не важко здогадатися, що він прийшов з добрими вістями. І справді: він подає мені папірця й каже:

— Виклопотали тобі путівку в партизанський будинок відпочинку. Це недалеко. Шістдесят кілометрів від Москви, у місті Пупкіно. Так що хай виписують. Ну, а потім Антонов десь влаштує тебе... Пилип Васильович зараз в апараті ЦК партії Білорусії працює. Людина він чуйна, добра. Коли б ти знав, як він переживав і винуватив себе за ті наші відвідини, які для тебе так погано скінчилися! Треба було приходити не всім разом. Та дарма, то вже минулось. Як почуваш себе? Терпимо? Ну, от і добре, — ніжно обняв мене балакучий Михайловський. — Щось іще хотів сказати... Ага, чи є кому провести тебе до будинку відпочинку?

— Є, — кажу. — Знайома...

Михайловський усміхається, лукаво підморгус:

— Є, значить, знайома дівчина? Це добре...

Він бере в мене блокнот і великими літерами записує номер свого телефону і свою домашню адресу.

— Це тут недалеко. По вулиці Горького, в бік Красної площі... Заходь, дзвони... Буду завжди радий. А зараз я поспішаю. В Наркоматі вугільної промисловості дали мені роботу. Іду на кілька днів у відрядження до Тули. Отож бувай! Щасливо!

І ми прощаємося.

1 грудня...

Одразу після сніданку мені видають довідки, продовольчий атестат, історію хвороби.

Дали першу групу інвалідності на шість місяців... Значить, є ще шанси через шість місяців знову стати в стрій. Я не втрачаю надії!..

Довго воловодився у начгоспа. З обмундируванням ціла проблема. Офіцерського нічого немає. Шинелі дуже малі. Довелось вдягти ватянку, шапку-вушанку і великі старі валянки. Вигляд у мене прямо-таки неоковирний.

Після обіду дзвоню до Світлани.

— Що, готовий? — питає.

— Так, готовий.

— Чекай унизу, біля виходу, щоб мені не треба було просити халата і підійматись до тебе на третій поверх.

— Добре, я зійду вниз.

— Через десять хвилин буду. Чекай.

Світланка прийшла вся розпашіла від швидкої ходи. На ній біла шубка з коміром. Правда, короткувата: видно, вже виросла з неї. Біла пухнаста шапочка з довгими поворозками. Білі рукавиці з трьома рожевими смужками... Справжня снігуронька!..

А я показую їй на чорні валянки, ватянку і кажу:

— Бач, як одягли!

— Нічого страшного. Ми ж, як знаєш, зустрічаємо по одязі, а проводжаємо по уму-розуму. І я ж зараз тебе проводжаю, розумієш?.. Словом, поїхали, бо до Пушкіно далеченько... Я не знаю розкладу руху електричок туди... Кожна хвилинка дорога.

З госпіталю йдемо на вулицю Горького і, повернувши ліворуч, прямуємо до найближчої станції метро.

На розі високий і величний будинок з колопадою. Світлана каже, що тут міститься Концертний зал імені Чайковського.

Купивши в просторому залі метро квитки, ми в живому потоці людей просуваємось до рухомих сходів з дивною назвою — ескалатор. Стаємо на східці і плавно спускаємось у підземелля.

Станція «Площа Маяковського» — чудовий, прекрасно оформлений підземний палац. Два ряди гранчастих колон з червоного мармуру. Сплетені склепіння, розкішні люстри, блиск бронзових прикрас, сяйво електричного світла! Усе наче в казці!..

Виходимо на платформу. З тунелю повіяло вітром, і почувся характерний наростаючий шум поїзда, що летить на великій швидкості. Гучна протяжна сирена, і електропоїзд, виблискуючи нікельованими деталями, зупинився. Автоматично відчиняються двері. Люди поквалливо виходять з вагонів, інші так само швидко роблять посадку. Заскакуємо і ми у вагон.

— Тут не зівай! — пояснює Світлана. — Зупинка всього 12 секунд.

Лунає сирена. Двері автоматично зачиняються, і поїзд плавно рушає, згодом набирає швидкість і мчить підземеллям із швидкістю кур'єрського. На стиках ледь чутно стукають колеса. У вікнах блимають вогники, що ланцюжком тягнуться уздовж усього тунелю.

Ось поїзд стихає хід, у вікнах світлішає. З'являються широкі мармурові колони. Поїзд зупиняється. Знову виходять і заходять пасажирки.

Сходимо на станції «Комсомольська». Височенні колони із світлого мармуру. І все так просто, хороше і разом з тим величаво, казково... Тут нема ескалатора, бо станція знаходиться не глибоко. Вихід східцями і коридорами. Йдемо на Північний вокзал, купуємо квитки і сідаємо в електричку. Вона швидко мчить нас у північному напрямі.

Сидимо поруч біля вікна. На склі товстий шар паморозі, ледь пробивається світло. Світлана просить розповісти про себе. Розказую. А самому кортить більше дізнатися про неї... Батька в неї нема. Мати працює на фабриці, молодша сестра — школярка. Живуть у кімнатці комунальної квартири...

Електропоїзд гуркотить, а я ж погано чую. Світлані доводиться нагинатися до самого мого вуха і кричати... Пасажири, певна річ, звертають увагу і, мабуть, дивуються, чого це вона так кричить...

На моє запитання, які в неї плани на майбутнє, Світлана сказала:

— На нас усі пасажирки поглядають! Я тобі так кричу!... — Вона вказала на горло, мовляв, уже горло болить... — Краще ти розкажуй щось із пережитого...

Так розмовляючи, ми незчулись, як приїхали на станцію Пушкіно.

Прямо від вокзалу широка вулиця веде в центр містечка.

З неба силе лапатий сніг, дме вітер — справжня метелиця.

Розчервонілися, щасливі. Обмінюємось теплими поглядами, перекидаємось жартами. Штовхасмо одне одного в бік і сміємось, як діти...

Світлана розповідає, що в тридцятих роках тут відпочивав Володимир Маяковський і написав оту знамениту «Незвичайну пригоду», коли він розмовляв із сонцем. І мені враз пригадався цей чудовий вірш поета-бійця: «Светить всегда, светит везде, до дней последних донца...» Здорово сказано! Це ж і мій девіз!

Світлана вказала рукавичкою:

— Отам, за річкою, і «горбить Акулова гора»!

— О! То це, виявляється, славетний поетичний край! Цікаво, цікаво!

— Якби це літо, можна було б пройтися туди...

— А ти розкажуй, усе розкажуй... Тут, певне, й Пушкін бував?

— Не знаю... Мене тоді ще на світі не було,— пустотливо відповіла Світлана.

— А якого ж ти року народження?

Дівчина дивиться на мене вивірює, мовляв, а це тобі для чого знати?

— Уже стара, напевне, старша за тебе,— каже Світлана і опускає очі додолу.

— Ну цього не може бути,— кажу їй.

— А от і може, тоді що?..

Я не знаю, що відповісти, тільки міцніше притискаю її локоть до своїх грудей...

За містечком перетинаємо новеликий міст і простуємо по шосе, яке, ніби просіка, стрімко врізалося в ліс.

Ось уже й містечко Комінтерн. Дерев'яний паркан. Ворота. Поруч будка — пропускний пункт. Не хочеться, але треба прощатись.

Довго тисну невеличку Світланину руку.

— Дай я тебе поцілую,— кажу їй, дивлячись прямо в очі...— За те, що провела мене, за те, що ти хороша дівчина...

Світлана посварилася на мене пальчиком, чарівно усміхнулася:

— Вже темніє. Пора йти. Додому доберуся вночі. Номер мого телефону не забудь,— каже вона.— Та пам'ятай, що телефон стоїть у комунальному коридорі... Отож треба попросити, щоб мене покликали. Видужуй! Будь здоровий! До побачення!

І ми розстаємось. Вона йде поволі, оглядається, бачить, що я стою, виймає білу хустинку, махає нею, а я у відповідь махаю шапкою.

Містечко Комінтерн — це кілька одноповерхових і двоповерхових будинків... Далі чотириповерхова новозбудована

школа. За школою, в глиб лісу, двоповерхова невеличка будівля дачного типу. Оце і є партизанський будинок відпочинку.

Першу ніч я ночую в кімнаті для приїжджих. А вранці проходжу санпропускник, потім огляди лікарів. У приміщенні школи зараз госпіталь, його медперсонал обслуговував і партизанів. Як виявилось, в госпіталі часто бувають кіно, концерти... Туди наша братія й ходить!

Мені призначають електропроцедури й ванни. Поселяють у палаті на двох. Із здивуванням дізнаюся, що до обіду партизанам тут дають по сто грамів горілки або вина. На вибір!

На третій день вирішив подзвонити Світлані. Проглядаю свій бумажник, що за чортівня! Нема того папірця, де вона записала свій телефон... А Надійчин є. Гм!.. Ще й ще переглядаю всі мої речі, перевіряю кишені — нема! Нема не тільки номера телефону Світланки, а й кількох партизанських листівок, які я хотів зберегти. Де ж я їх загубив? Де це могло статися? В санпропускнику чи при огляді у лікарів госпіталю? Разом з моїм напарником по палаті юнаком Павлом Степановим усе перерив і марно...

На великий жаль, я не знав ні прізвища, ні по батькові, ні адреси Світлани.

Отака сумна історія.

Дзвоню до Надії, повідомляю, що я в будинку відпочинку для партизанів, лікуюсь і відпочиваю... Надійка відразу на мене в атаку, з претензією. Мовляв, пропаща душа, чого так довго мовчав? Хіба не міг раніше подзвонити?

У кінці розмови сказала, що завтра приїде мене провідати. Але приїхала вона аж на четвертий день, по обіді.

— Ти розумієш, я пообіцяла приїхати до тебе на другий день, а потім подумала: це ж туди на дорогу треба три години, звідти — три... Бачу, не виходить з поїздкою після роботи. Вирішила приїхати в неділю. Повідомити ж про це тебе не могла. Розумієш?..— І, оглядаючи невелику світлу палату, сказала: — Чудово! Чудово! І я б хотіла тут із місяць відпочити.— Потім, розглядаючи себе в дзеркало, несподівано сказала: — Ага, мало не забула: ти мені спився!..

— Чого це раптом?..

— Не знаю, не знаю,— торохтіла Надія і, поправляючи своє каштанове кучеряве волосся, стежила в дзеркалі за мною.

Виявляється, вона бачилась у госпіталі із Світланкою. Але говорить про неї чомусь неохоче... Ох, ці дівочі ревності! Правду люди кажуть: не кожна дівчина по-справжньому може любити, а ревнувати вони всі добре вміють!

Я попросив Надію, щоб вона передала Світлані привіт від мене і сказала, що номер її телефону я, на жаль, загубив. Отож хай не чекає мого телефонного запрошення, а сама приїздить, та й усе.

— Добре, передам,— трохи набурмосившись, пообіцяла Надія.

Що за всім цим криється — спробуй збагнути...

Після обіду, як звичайно, йду в палату трохи перепочити. Відчиняю двері — а в мене гості. Високий, худий, смаглявий юнак з широкими чорними бровами. Лівий рукав піджака порожній — немає руки. З ним білява, круглолиця, середня на зріст дівчина. Вона широко і привітно усміхається. Ба!.. Знайоме обличчя! Та це ж Тамара Савкіна, партизанка з нашої бригади. Обнімаю Тамару, як рідну сестру. Вона знайомить мене з хлопцем:

— Це Павлик Зубов! Пам'ятаєте, він був нашим агентом у Клітовичах. Ви ще якось проводжали мене туди з групою політрука Сиром'ятникова...

Виявляється, це комісар Антонов дав їм мою адресу і просив відвідати, поцікавитись, як я живу, як моє здоров'я...

Запрошую гостей сідати, починається жвава розмова про паше партизанське життя-буття...

— А ви пам'ятаєте?

— А ви не забули?..

Мене цікавить передусім те, що відбувалося в партизанському краї після мого поранення. І Тамара розповіла:

— На ранок звістка про те, що сталося на аеродромі, облетіла весь табір бригади. Затихли пісні, жарти і сміх. Усі стали якісь мовчазні, зажурені. Признаюсь, я не могла стримати сліз, та й не тільки я. Надто гірко було й досадно: скільки боїв і походів пройдено щасливо... У якій страшній блокаді були, які суворі випробування витримали, поранених зберегли, врятували від загибелі, а самі себе не вберегли... Цілий день тільки про вас мови. Та й не лише в той день, про вас не забували й потім...

А Петухов і Кравченко оголосили збір грошей, щоб передати вам у госпіталь. Зібрали дванадцять тисяч карбованців, і, коли через тиждень, вслід за вами, на Велику землю летів начальник штабу капітан Краєв, йому вручили ці гроші. Але ми чули, що він не зміг розшукати вас.

Так, Краєв мене не знайшов.

Провівши друзів, я ліг у ліжку, бо від хвилюючих спогадів у мене почала паморочитись голова...

Павлик і Тамара розповіли їй про життя на визволеній радянській землі. Які труднощі доводиться долати людям, щоб відбудувати зруйноване фашистами народне господарство! Розповіли і про вадимовців, котрі вже включились у мирну відбудовчу працю. Виявляється, Федя Міщенко тільки два тижні пробув у госпіталі і виписався. Зараз він у Рославлі працює помічником машиніста паровоза. Каже, що серце в нього завмирає, коли проїздить ті місця, де колись власноручно підкладав під рейки міну...

«Важко жити», — кілька разів повторила в розмові Тамара. Я, певна річ, розумів, як важко радянським людям на спустошеній війною землі відроджувати життя. Адже фашисти не лишили ні кола, ні двора, ні хвоста!..

Так, думаючи про товаришів, які вже приступили до мирної праці, вирішив написати теплого підбадьорливого листа бойовим друзям.

Ось що я продиктував моєму напарникові по палаті Павлові Степанову і потім надіслав до Смоленська в газету:

«Дорогі друзі-партизани!

З тої пам'ятної ночі на аеродромі, коли ворожка куля влучила в мішок з мінами і вибух вирвав мене з ваших бойових лав, минуло чимало часу. Наша доблесна армія вже повністю визволила багатостраждальну смоленську землю. Я дізнався, що мої бойові друзі по партизанській бригаді товариші Винокуров, Шараєв, Радивилін, Васильєв, Міщенко, Петухов, Карий, Іванов, Ларін, Ігуменов та багато інших працюють у Смоленській області, відбудовують зруйноване фашистами господарство. Я знаю, що є багато труднощів у цій роботі, та вадимовці ніколи не відступали перед труднощами. Я певен, не відступлять вони й тепер! Від щирого серця бажаю вам успіхів у роботі! Хоч я все ще лікуюсь, та недалеко той день, коли і я повернусь у стрій. Будемо разом відбудовувати мирне, щасливе життя. Чекаю листів. З палким дружнім привітом.

Ваш П. Ю. Демидов».

Приснився мені дивний сон. Немов знайшовся аркушик, де був записаний номер телефону Світлани. Я подзвонив — і ми домовились. Навіть більше: зустрілися чарівного весняного вечора. Ось вона йде по алеї парку легкою ходюю, уся в білому. Шапочка та сама — пухнаста, біла, з довгими, аж по пояс, поворозками. Я простягнув їй руку, а вона обпекла мене поглядом, рвучко повернулася і побігла. Я за нею...

І раптом прокинувся. Ух ти, такий сон! Жаль, що тільки сон... Вирішив пригадати номер телефону, який мені приснився... Такий простий: три двійки і дві сімки — 2-72-27. Здається, схожий. Встав, підійшов до столика, записав. І знову ліг, але вже не спалося. Години через дві прокинувся мій напарник Степанов. Після сніданку я розповів йому сон. Хлопець усміхнувся і сказав:

— Виходить, сподобалась дівчина, коли так запала в душу і турбує тебе навіть уві сні.

Після обіду, під час прогулянки, Павло раптом зупинив мене і запропонував негайно їхати в Москву і подзвонити Світлані. Може, й справді точно приснилось! Таке може бути.

— А й справді! — погоджуюсь я. — Ідемо!..

За годину електропоїзд доставив нас на Північний вокзал. Там ми заходимо в будку телефону-автомата. Я беру трубку, Павло набирає номер... І от низького тону гудок обривається, хтось узяв трубку на протилежнім кінці лінії:

— Алло! Вам кого?

— Будь ласка, покличте до телефону Світлану.

— Кого, кого? — питає чоловічий голос.

— Світлану!

— А ви куди дзвоните?

— На квартиру.

— А це установа...

Я вибачаюсь і розчаровано вішаю трубку. Ти диви, не туди! А приснився ж цей номер. В апараті задзеленчала монета. Павло поліз у нішу пальцем і дістав мій гривеник. Я вкрай здивований.

А Павло підморгнув мені і сказав:

— Розумна, чуйна душа — автомат! Розмова ж з Світлапою не відбулася, одержуй свій гривеник назад. І взагалі, він з інвалідів, та ще закоханих, плати не бере! Оце автомат, і я скажу!..

Павло радить ще раз подзвонити.

— Ось я зміню одну лише цифру і все!.. Може, й попадемо! Степанов знову набрав уже свій варіант цифр.

— Алло! Це квартира?.. Прошу Світлану до телефону.

— Світлану? У нас немає ніякої Світлани, — каже жіночий голос.

Степанов знову змінює комбінацію цифр.

— Світлану!..

— Світлану!..

— Світлану!..

Але Світлана не озвалася. Я загубив її!..

Степанов нарешті безнадійно махає рукою:

— Пропала Світлана! Раз вона тебе не шукає, то й її не треба шукати. Знайдеться ще не одна Світлана! Ідемо, Петре, додому. — І Павло взяв мене за руку...

І знову смуток огортає серце... Дивак, кому я такий потрібний? Яка користь від мене суспільству? Ким би я все-таки міг бути? Токарем — не підходить. Техніком-технологом?.. Теж ні! Майстром механічного цеху?.. Який же з мене майстер — глухий і напівсліпий... То, може, як радив товариш, піти кудись лісником?.. І хатка-теремок, і город, і корова, і курочки, і свині свої... Можна ще й пасіку завести...

Але все це мені не до душі!

Новий 1944 рік зустрічаю в партизанському будинку відпочинку. В кутку ідальні стоїть ялинка, вбрана в саморобні різноколіорові паперові прикраси. Столи зсунуті в один ряд, і вийшов один довгий стіл. На ньому питво і закуска. Грає радіола. Звучить чудовий вальс «В прифронтовому лісі». Кілька пар вальсує. Частина партизанів стоять, гомонять. Тут і уславлені ковпаківці, і фєдоровці, і сабуровці, і лиськовці, і медведєвці... Смоляки, брянці і орловці, лєнінградці і кияни, мінчани і львів'яни... Один перелік областей, в яких активно діяли або діють партизани, свідчить про те, що під ногами загарбників горить земля.

Зодягнена наша братія дуже строкато. Тут і військова форма, напіввійськова, цивільна і навіть зелені німецькі френчі трапляються.

На погах чоботи й ботики на гумі, краги і обмотки. Катані і шиті валянки...

Я стою, зіпершись об одвірок, і дивлюся на дівчат, що танцюють з партизанами. Серед них є знайомі обличчя — наші медсестри в білих халатах і косинках, а є і незнайомі. Мелодія нової пісні-вальсу «В прифронтовому лісі» западає в саме серце...

Пригадуються Оксанка, партизанка Марина... У дев'ятнадцять літ загинула!.. Але ті, що лишилися живі, мають право на радість! Мають, та не всі... Один же я як палець. От і Світлана... Ех, Світлано, Світлано! Мабуть, я не все про тебе знаю!.. Могла ж ти підбадьорити мене там, у госпіталі. Написати отого незабутнього теплого листа... Видно, добра в тебе душа, та належить вона комусь іншому... Провела мене до самого порога, а переступити поріг не схотіла...

Ось уже місяць, як я тут, у цьому будинку-санаторії. Лікуюсь, відпочиваю, набираюся сил. Хіба не відчуваєш ти, що я тебе чекаю? Хіба не розумієш, що твій приїзд був би для

мене радістю? Чого ж ти ждеш мого телефонного дзвінка? А може, я лежу немічний і хворий і не маю змоги подзвонити? Ти ж могла б, як друг, прийти, провідати і поговорити щиро про все, про все! А може, ще є він?.. Той, хто став між тобою і мною... Якщо це справді так, то я не повинен про тебе й думати! Ех, Світланко, Світланко!..

Раптом мене хтось обіймає і міцно пригортає. Дужі руки, широкі груди, — враз визначаю я. Оглядаюсь. Знайоме, мужнє обличчя! Комбриг. У новій військовій формі з погонами підполковника. Оце так зустріч!

— Живий, значить, дружище!

— Живий, — кажу, — як бачите.

— А ми ж усі там, на партизанському аеродромі, прощалися з тобою назавжди. Ніхто не сподівався, що тебе живого доставлять до Москви, — каже партизанський комбриг. — Ніде правди діти, була думка, що Демидов віддасть кінці десь між небом і землею. Видно, щаслива твоя доля.

— Та не зовсім...

— Чому ти так говориш?

— Ви ж бачите, що від мене лишилося.

— Дарма. Буває й гірше!.. Ти живий, трохи чуєш, трошки бачиш... Руки-ноги є. Це вже добре. От за твое здоров'я ми зараз і вип'ємо.

Підполковник веде мене до накритого столу, зав'язалася довга сердечна розмова.

З радістю дізнаюсь, що загін Серьоміна успішно провів операцію і визволив-таки тоді з тюрми заложників, узятих фашистами. Молодці!

— А ви тепер, бачу, вже зовсім військовий, — і киваю на його погони.

— Незабаром я зніму ці погони і одягну коверкотового піджака, бо маю вже призначення з'явитись у розпорядження Смоленського обкому. Між іншим, чимало наших товаришів уже займаються мирними справами. От і я їду до них, на рідну Смоленщину. До речі, я знаю навіть, що мене рекомендуватимуть на секретаря сільського райкому партії. Отож відужуй, друже, і хутчій до мене. Ти справедливий, вимогливий до себе і до підлеглих, дисциплінований, чуйний товариш. Та й з людьми вмієш працювати. Це ти блискуче довів у бригаді. З тебе, по-моєму, вийде хороший голова артілі або навіть директор промкомбінату. Будемо відбудовувати зруйноване загарбниками народне господарство. Згода, га?

— Я з вами... З радістю!..

— Давай руку!..

Я запитав підполковника про його дружину Ліну, де вона.
— У рідному місті разом з родичами живе.— Підполковник підкрутив свої пишні вуса і вів далі: — Ліна моя молодець, спасибі їй, народила мені сина-орла.— І, усміхаючись, з гордістю сказав: — Син Володимир, ох і козарлюга буде. Уже зараз так завзято піжками й рученятами махає!..

Близько дванадцятої години ночі припиняються танці, всі сідають до столу. Радіоприймач настроюють на Москву. Під дзвін кремлівських курантів піднімаємо келихи.

— За Вітчизну!

— За нашу перемогу!

— За голову артілі,— підморгує мені підполковник.

— За секретаря райкому,— кажу йому у відповідь.

По радіо вперше передається новий державний гімн:

Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки великая Русь.
Да здравствует созданный волей народов
Великий, могучий Советский Союз!

Розділ сімнадцятий

ІНТЕРНАТ

Признатися, у той час слово «інтернат» трохи лякало мене... «Що воно означає? — думав я.— Мабуть, той же будинок інвалідів».

І як же я здивувався, коли мене привезли до Першого республіканського інтернату інвалідів Вітчизняної війни, який був усього за сорок кілометрів від Москви, у дачній лісистій місцевості, в чудовому, світлому триповерховому будинку. Окремо від житлового — лікувальний корпус, а в ньому — ванни і душові, грязелікування та електрокабінети. Поряд — їдальня і клуб. У клубі кімнати для заняття гуртків... Тут же бібліотека, читальня, кімната відпочинку, а в пій — піаніно, радіола, більярдна... Словом, умови як у хорошому санаторії. До війни тут-таки був першокласний санаторій для старих більшовиків. Годують і лікують в інтернаті, як і в госпіталі, добре. Для консультації хворих інвалідів з Москви запрошують видатних спеціалістів. Щомісяця призначають нові процедури...

Чи покращало моє здоров'я за останні два місяці? Так, воно, як та погода восени: то проясниться, то знову захмарить, затуманить на негоду. З моїми хворими вухами ціла морозка. Знову страшенно розболілися. Запалення середнього

вуха. Погіршення сталося після бані. Я приймав душеву процедуру, і вода потрапила у вуха. Отоді все й почалося. Дали про себе знати перебиті слухові нерви. Коли я повертаю головою, в мозку щось тріщить і подзенюкує... Після цього слух виключається або стає дуже тугим...

Головний лікар інтернату Петро Петрович Успенський запросив з Москви досвідченого отоларинголога. Сивоголовий професор оглянув мої вуха, призначив лікування. Виявляється, в результаті того фатального вибуху на партизанському аеродромі у мене зовсім вибито барабанні перетинки. Отже, перед купанням вуха треба затикати промасленою ватою, бо, як тільки в середнє вуха потрапить вода, знову почнеться кляте запалення. А щодо обірваних слухових нервів, то треба до-вбати череп і зшивати їх...

— Підлікуйтесь тут ще два-три тижні, а потім приїздіть до нас у Москву, — сказав на прощання професор.

— А є надія на те, що операція пройде успішно?

— Спробуємо!.. — лаконічно й бадьоро відказав професор. Тут треба добре подумати.

Живу в 21-й палаті, на другому поверсі. Палата чудова! У ній три ліжка, три тумбочки, стіл, гардероб з дзеркальними дверцятами, крісло, гардини... Вікна — на південь. Балкон. Словом, я дуже задоволений. А це вже добре!

Нас у палаті трое: я, Володимир Ніколаєв та Аркадій Паромний. Володимир — інженер залізничного транспорту. Чорнявий, огрядний чоловік років тридцяти. Його контузило й поранило під час вибуху авіабомби. Ліва нога ампутована вище коліна. Ходить на милицях. Аркадій — колишній кавалерист. Теж контужений. У нього перебиті права нога і рука. Ногу він сяк-так тягне, а рука — висить, не діє. Аркадія ми рідко коли бачимо. Він і тут не цурається своїх кавалерійських звичок, і тепер ходить у «походи», робить «глибокі рейди»... Переспить, поспідає, прийме процедури і, скомандувавши сам собі: «Вперед! Алюр три хрести!..» — зникає з інтернату аж до ночі...

Ніколаєв каже, що Аркадієві «рейди» і «походи» амурного характеру. Та чи тільки амурного?.. Аркадій частенько приходить напідпитку. Де він бере гроші? Адже горілка на ринку 400 карбованців півлітра!

Якось я розговорився з Ніколаєвим. Так, він пройшов не легкий життєвий шлях. Між іншим, його біографія подібна до моєї: змалку залишився без батьків. Дитбудинок... Потім — самостійний вибір дороги. Наполегливо працював і старанно

вчився. Закінчив залізничний інститут, дали призначення в Харків. Там познайомився з гарною дівчиною. Почалася перша справжня любов... Але війна зруйнувала все. З осені 1941 року Володимир на фронті. Про своє перебування на фронті він говорить скромно:

— Ну, що тут розповідати!.. Проектували вдень і вночі малі й великі залізничні мости. Будували в найкоротші строки. Йдуть тепер по них ешелони з тилу на фронт і з фронту в тил. Але я певен, що ніхто не подумає й ніколи не спитає: «А хто ж проектував і будував ці мости?» Куди вже нам, — з сумом каже Володимир. — Ми люди, яких слава обминає. Тільки раз у житті, та й то несподівано, я вскочив в обійми слави, тобто й мені довелося покуштувати пиріг слави!

— Цікаво, цікаво. Ану, прошу, розкажи, — заохочую Володимира.

Ніколаєв прокашлявся, сів на ліжко і розповів мені одну історію із далеких студентських років.

— Пам'ятаю, було це весною 1933 року. А був я тоді не те що тепер — безногий і товстий, — був я тоді молодий, стрункий і вродливий. Дівчата навіть казали, що гарний. Але на них я тоді ще не звертав уваги. Та справа не в цьому.

Саме тоді в газетах було опубліковано «Положення про ворошиловського стрільця». Ох і заворушилася комса нашого залізничного інституту. Усім хотілося навчитися стріляти. Тренувалися майже щодня. А треба сказати, що патрончики тоді були дуже дефіцитні. Через те тренувалися головним чином у наведенні гвинтівки на мішень та в плавному спуску курка. Інструктор лежав поруч і стежив, давав слушні поради й настанови. Я вже й забув, через скільки тижнів нас строем повели на полігон здавати нормативи. Отут і вийшла прикра осічка! Багато хлопців і дівчат «зривалися». Першу кулю вліпить у «яблучко», другу — в «одиницю», а третю — в «молоко»! А були й такі — відстріляється, а мішень чиста-чистісінька! Немає жодної пробоїни у квадраті метрової фанери. Оце стрілець! Стрілець «за молоком»!

— Куди ти, хлопче, цілився? — питає старший лейтенант. — Чи не в купол отої церкви, що височить за три кілометри?!

Сміхота, та й годі! Словом, дехто попик раків.

З усього нашого інституту норму на ворошиловського стрільця виконав лише один я. Усі кулі вгатив у «яблучко». І набрав тих очок навіть більше норми. О, що там було! Мене всі поздоровляли, мене обнімали й цілували, навіть наші дівчата...

Через деякий час скликають загальні збори студентів. Доповідач — завідуючий військовим столом райкому комсомолу Іван Іванович Перепелиця. Довго говорив про першу та другу п'ятирічку. Про те, що країна наша росте, розвивається. Потім досить фундаментально, цілу годину розказував про події на міжнародній арені. У кінці своєї доповіді Перепелиця закликав усіх рівнятися на Володимира Ніколаєва. Тобто на мене. Усі повинні стати ворошиловськими стрільцями!

І тут же під бурхливі й довготривалі оплески студентів вручив мені блискучий новенький значок «Ворошиловський стрілець».

Що я тоді пережив, важко навіть розповісти! Було таке відчуття, ніби мене нагороджують великим орденом. Після цього вечора дівчата не давали мені проходу. Кожна підходила будімто подивитися зблизька на новенький блискучий значок, але найбільше заглядали мені в очі.

Але я тоді, кажу тобі щиро, був непохитний, не піддавався ніяким дівочим чарам. Бо твердо тримався думки, що насамперед треба по-справжньому вчитися, набувати знання, а дівчатами займуся після одержання диплома інженера.

На другий день, за розпорядженням Івана Івановича, значок і посвідчення в мене відібрали.

Я щиро здивувався:

— Чому? — питаю.

— Не хвилюйся, товаришу, — сказав мені голова профкому, — сьогодні ввечері тобі його знову урочисто вручать.

Справді, увечері за мною до гуртожитку під'їхала легкова машина голови міськвиконкому і повезла мене до великого залу засідань, де відбувався черговий пленум міськвиконкому. Там, між іншим, із звітом про військову підготовку в нашому районі виступав Іван Іванович Перепелиця. Ох і мастак був виголошувати промови, куди мені до нього!

Він сказав приблизно таке:

— В нашому районі, під моїм непослабним керівництвом, ми добились видатних результатів по охопленню патріотично-масовою роботою... Незважаючи на підлу політику Чемберлена, явне зазнайство Америки та на масові страйки в Італії... студент першого курсу товариш Ніколаєв перший у нашому районі здав норму на значок «Ворошиловський стрілець». — І тут же під гучні оплески знову вручив мені посвідчення і значок. Мене особисто поздоровили всі члени президії міцним рукостисканням. А дехто навіть поплескував мене по плечу й казав: «Молодець! Молодчина!..»

Наступного дня вранці до мене знову підійшов голова профкому:

— Знімай негайно, — скомандував він і вказав на значок «Ворошиловський стрілець», що висів у мене на грудях.

Я здивовано звів брови.

— Розумієш, — мовив голова профкому, — наказано до одинадцяти години принести його Івану Івановичу в райком. — Він сам розстебнув мою сорочку, зняв значок і забрав посвідчення.

Увечері тією ж автомашиною мене привезли до міського театру, де, виявляється, відбувалася окружна конференція Тсоавіахіму. Після доповіді голови окружному виступив Іван Іванович. Він розповів про широкий розмах тсоавіахімівської роботи в довіреному йому районі, не забув нагадати про складне міжнародне становище... Розповів дещо про мене. А потім оголосив, що товаришеві Ніколаєву першому в нашому районі вручається значок «Ворошиловський стрілець».

Під гучні оплески і туш, бучно виконаний оркестром, мені втретє вручили мій значок та посвідчення.

Через кілька днів до мене знову з'явився голова профкому і запропонував зняти значок. Іван Іванович хотів урочисто вручити його мені на окружному зльоті комсомольців.

— Годі, з мене досить! — категорично запротестував я. — У мене від тих урочистостей рука болить, у голові гуде, ще й у вухах лящить. Сон утратив. А незабаром же сесія!

Іван Іванович дуже розсердився і наказав голові профкому добре придивитись до мене: що я, мовляв, за людина, чи політично надійний?

Незабаром після цього Івана Івановича висунули на якусь вищу посаду, і він дав мені спокій. Уже тоді я побачив, що тягар слави не так солодкий, як важкий, — усміхаючись, закінчив свою розповідь Ніколаєв.

Він мені дуже подобається. Симпатичний, щирий хлопець. Ми з ним стали нерозлучними друзями. Ділимося думками і майже весь час проводимо разом. А коли випадє вільна година, чи то після процедур, до обіду, чи після обіду, чи увечері, коли в клубі нічого немає, цей вільний час ми віддаємо літературі. Володимир голосно читає, а я уважно слухаю. Почали з творів Чехова. Читали й перечитували його гумористичні оповідання. Далі — перечитували Максима Горького. Не поспішали. Після прочитання кожного твору робили паузу — ділилися думками.

Частенько наші літературні читання обривають голоси і співи інтернатівців... Як правило, це буває після полудня.

Тобто тоді, коли головний лікар, закінчивши роботу, їде в Москву, додому.

От і сьогодні в коридорі різноголосо бренькають гітара, мандоліна та балалайка, писклявий, майже жіночий голос Афоньки вигукує частівки:

Фрицы лезли в Ленинград
И в Москву, что на парад,
Не прорвались их ряды
Ни туды и ни сюды!

Партизанские отряды
Бьют фашистов из засады.
Ни проехать, ни пройти —
Ни туды и ни сюды!

Раз немецкий генерал
В беге брюки потерял...
Но не скрылся от беды —
Ни туды и ни сюды!..

З іншого кутка коридора чути квиління гітари, і чийсь голос тужить:

Ах ты, Дуня, милая шалунья,
Ах ты, Дуська, с ума меня свела!..

А ось дужий бас буквально реве:

Не грусти, моя родная,
Жизнь у всех одна!
Все поступки, что бывают,
Списует война!..

Це «базарники» нажлуктились горілки і влаштували свою художню самодіяльність.

Треба б їх закликати до порядку. Але це не така проста справа. Тим більше, що товариші не дуже осуджували «базарників». Ну, випив, то й випив! А що йому, скаліченому, нікому не потрібному, робити? Замполіт інтернату дивився на базарні походеньки й пятики окремих інтернатівців крізь пальці. А головний лікар Петро Петрович Успенський іноді за порушення режиму погрожував випискою... Проте він був надто доброю людиною, і далі погроз діло не йшло.

А в коридорі вже досить людно. До трьох п'яненських горланів один по одному підходять інші інтернатівці, які теж не проти поспівати. І ось там уже цілий хор. Співають «Стеньку Разіна», «Єрмака», «Темную ночь»...

Приходить чергова медсестра і просить припинити співи, бо є хворі, яких це дратує.

Співи обриваються. Інтернатівці розходяться по кімнатах. І тільки Боб Копилко намагається вмилювати медсестру:

— Тоню, Тонечко!.. Я сьогодні трохи гульнув!.. Купив джемпер з перших рук за чотириста, а потім продав за шістсот! Та плюс ще три пари білизни повернув... От я й хльпнув!

— І даремно. Треба здоров'я берегти.

— А для кого берегти? Я ж один як палець, і кому я такий потрібний без руки й ноги, ще й обличчя попечешеш... Скажи, Тоню, чесно: ти б пішла за мене заміж?

— За такого п'янюгу ніхто не піде,— супить брови Тоня.

— От бачиш, і ти не хочеш виходити заміж за каліку, і ти кирпу гнеш...

Боб намагається обняти Тоню, та спритно вивернулася од нього, і Копилко, не втримавшись на одній нозі, падає. Гультія регочуть. Тонині обличчя враз пожалісніло, вона підходить до Боба і допомагає йому встати. Боб, явно зворушений її вчинком, каже:

— Ех, Тоню, Тонечко, золоте в тебе серце. Як тільки подумаю, що ти дістанешся якомусь бурбону з двома ногами,— одразу на випивку тягне. А я... я покинув би пити і любив би тебе, як ніхто в світі...

Рожевощока кругловида Тоня слухає п'яне варнякання Боба і жалісливо усміхається...

Після вечері — вільний час. У ці години інтернатівців можна бачити в кімнаті відпочинку, де дуже часто безпогий Більбаум бренькає на піаніно... Як завжди, шумно і накурено в більярдній кімнаті, де, крім двох гравців, стоїть з десятків болільників. У затишній читальні тихо, тут читають свіжі газети, журнали і книжки. А напроти бібліотеки — галасливо гатять «морського» і простого «козла», а за шахівницями міряються силами любителі шашок і шахів.

Була в нас іще й «авіаланка» льотчиків-молодчиків, які вечорами «вилітали» на станцію Фабрична... На Фабричній, крім базару, була ткацька фабрика, а при ній великий клуб, де щовечора танцювали під баян... І, звісно, море дівчат... Та яких дівчат!.. Студи і вдовив Аркадій Рубакін свою «авіаланку», як жартома прозвали хлопці цю групу молодиків... Згодом з'явилася група «кавалеристів» на чолі з колишнім кінвотником Парамоновим.

Афанасію Парамонову прізвисько «кавалеристи» навіть подобалось. Після вечері вони збираються в кімнаті відпочинку, трохи поговорять, потім чути голос Парамонова:

— Кавалеристи! Алюр три хрести! За мною!..

Він махає рукою, і вся його команда вирушає за ним. Майже одночасно лунає голос Аркадія:

— Авіатехнік Михайло! Перевірити справність техчастини!

Високий Михайло оглядає хлопців. Одному поправляє галстука, другому застібає комір сорочки. Аркадій подає команду:

— Льотчики! Наше завдання — несподівано, з-за хмар, атакувати Фабричну! В лоб, з тилу, зліва і справа!.. Орли, за мною!

— Ви там тихіше пікіруйте!.. — інтернатівці жартами проводжають команду парубків.

Валя й Надя — дівчата, як тр кажуть, на порі. Я знав, що обидві мені симпатизують. Я до обох ставився однаково чемно, як до сестричок і не більше. У партизанський будинок відпочинку приїздила Надя. Тепер же, щоб не надавати їй переваги, я, після деякого вагання, пишу Валі коротенького листа, повідомляю, де я знаходжусь, і між іншим прошу сповістити, що чути від дядька Василя. Що вона чула, що знає про наших спільних знайомих з госпіталю?..

За цим питанням крилася потаємна надія узнати, чи бачилась вона в госпіталі з Світланою? Може, вона розпитувала про мене? Може, Валя знає номер Світланиного телефону?

Як і слід було чекати, наступної неділі Валя приїхала в інтернат.

— Пропаща душа! Чому так довго не писав! — зразу пішла в атаку на мене.

Усміхаюсь і кажу:

— Краще пізно, ніж ніколи... Ліпше розкажи, що нового?

— Та що тебе цікавить? Ти про дядю питав?.. Він під Дмитровом, в інтернаті... конверти клеїть. У госпіталь ми вже давно не ходимо і з Світланою не бачились. Від Наді тобі привіт. Усі наші живі й здорові, чого й тобі бажають! Остання новина ось — видали по продталону № 25. — І вона виймає з жіночої сумочки чвертку горілки, кілька огірків і два пиріжки. Усе це кладе на мою тумбочку.

— Ого!.. В такому разі я обід замовлю сюди, в палату.

Виходжу в коридор, розшукую няню Шуру і прошу її принести мій обід до палати.

Через півгодини ми сіли за стіл. Горілки налили й Шури. Вона не примусила себе довго вмовляти, випила, закусила огірком і підла собі.

Валя розговорилася.

— Тут чудово! — каже. — Дачна місцевість. Сосновий ліс, чисте повітря. Затишок. Я б не проти повалятися тут з місяць...

Йй остогидла праця секретаря-друкарки. Одне і те ж, одне і те ж... Тільки й чуєш: давай, давай, Валю, швидше! І вчора, і сьогодні, і завтра. Тільки лайки та різні неприємності... А тут іще картки на хліб, на продукти і промтовари. І за всім — черги. І дивись, не лови гав. Бо як не встигнеш узяти сьогодні м'ясо або ковбасу, то наступного дня тобі вже на той самий талон запропонують квасолю або горох... Валя мріє про життя красиве, забезпечене. З явною заздрістю згадує подружку, яка так вдало вийшла заміж за тиловика-офіцера і тепер сидить удома з солідним атестатом, з лімітними літерними книжечками, лежить на дивані й читає любовні романи...

Проговорилася, що до них на квартиру заходив Сергій Сергійович Капустін. Чимдалі стає очевиднішим, що ми з нею люди різних поглядів на життя. Мені й говорити з нею нема про що... А Валя захмеліла і виливає свою дрібнюнку душу...

На прощання вона сказала:

— Ти не поспішай звідси виписуватись. Ти зробив усе, що міг, для перемоги, і на тебе не повинні жаліти грошей! Лікуйся, набирайся сил!

Довбати мені чи не довбати череп? Це надзвичайно складне питання, і скільки я не повертався до нього, а вирішити сам не можу. Мої друзі-інтернатівці щиро діляться своїми думками з цього приводу.

— Це якщо жити на світі набридло, тоді, Петре, давай згоду, — каже Аркадій. — Якби оперувати ногу, то інше діло. А тут голова, мозок...

— А головний лікар радить... Та й професор так бадьоро сказав: «Спробуємо!»... Яка ж їм з того користь?

— Хірургові користь! Він на тобі буде практикуватись. А потім ще надяпає брошурку і в науковці вискочить! — доводить Аркадій. — Ні, я нізащо б не погодився... Дивись, щоб після трепанації та їхньої операції ти не заїкався і не трясся, як наш Боря...

Борис — молодий двадцятилітній хлопець-фронтвик був тяжко контужений, повністю втратив мову, говорив лише: «так, так», «ні, ні».

Проте головлікар Петро Петрович підбадьорює і радить мені все-таки поїхати. Хай обстежать, влаштують консиліум

авторитетних спеціалістів. А потім уже видно буде, що робити і чого чекати. Він дав розпорядження медсестрі Антоніні в понеділок зранку повезти мене в Москву. Сам також обіцяє прибути в ту лікарню.

І ось консилиум відбувся.

Лікарня — як великий палац. Мармур, світло, чистота... Лікарі уважні... Проте вони мене не порадували: в якому місці черепа обрив нервів, визначити не вдалося. Отож доведеться довбати в кількох місцях і навпомацки копирсатися в мізках, шукаючи той обрив...

Гарантій на успіх операції ніяких. Для них то буде смілива, дерзновенна спроба... а для мене вона може закінчитись катастрофою.

Мене розпитували, чи одружений, чи маю батьків. І я пригадав розмову з Ніколаєвим: «Вони охоче візьмуться за операцію, бо в тебе нікого немає... Отож умреш під ножем... Біда невелика, наука вимагає жертв!..»

Ні, так жертвувати собою я не збираюсь!

Уже вдруге головний лікар змінює мені процедури, а наслідків ніяких. Я остаточно зрозумів, що мені вже не воювати. Відвоювався. Отож треба визначити своє місце в лавах трудівників. Ні токарем, ні майстром на заводі я працювати не зможу. Там потрібні нормальні зір і слух.

У пам'яті спливає щира розмова з комбатом Радивиліним. Він як колишній голова сільради ще в лісі, у партизанах, дбав про керівні кадри для своєї сільради.

— Після війни, Юхимовичу, залишайся в нас назавжди, — запрошував він. — Ти, я бачу, з людьми можеш працювати. Оберемо тебе головою колгоспу, ще й дівчину найкращу виберемо!..

— О!.. І дівчину ви будете мені вибирати?! К чорту! — в усмішкою відказав я.

— Та це так, до слова прийшлося, я й ляпнув... — виправдувався Радивилін. — Дівчину, звичайно, сам вибереш, а головою за нашою рекомендацією люди виберуть! Ясно?! Давай руку!..

Я ухилився від певної відповіді. Сказав, що треба ще дожити до тієї перемоги!..

А тепер пригадав цю розмову і подумав: Смоленщина вже визволена, відбудовується. Там і мені знайшлася б якась робота. Вирішую, що б там не було і хоч як це важко, а буду вчитись на курсах садоводів-городників... Пригодиться!

— Я партизан Іван Гомозов, — відрекомендувався мені новак, невисокий юнак з трохи навскіс поставленими чорними очима, з парубоцьким чубом.

— Дуже приємно, — кажу. — Ким ти був у загоні?

— Командував взводом.

— То виходить, не просто партизан, а партизан-гвардієць! Командирами призначають кращих з кращих!

Міцно тисну руку і питаю, де партизанів.

— У Ленінградській області.

Розговорилися і якимось одразу щиро й міцно подружили. Ваня, як рідний брат, прив'язався до мене. Тривале перебування в партизанських пущах, точніше, в болотах, далось знаки — у хлопця ревматизм ніг. Родом він з Орловщини. Закінчив сім класів. Працював електриком. Мати і дві менші сестри зараз десь у Новосибірській області.

Щоранку Ваня буває у нас в палаті. Часто читає мені газети.

— Добрий день, добрі люди! — вітається він з порога. — Слушайте! — Ванюша сідає на стілець і починає читати...

Із завмиранням серця слухаю оперативні зведення Радінформбюро. Вони тепер особливо радісні: наші війська наступають! Триває визволення рідної української землі. Фронт усе далі котиться на захід. Отож, незабаром і на нашій одеській вулиці буде свято!

Перед вечерею ми з Ніколаєвим сиділи у просторій вітальні-ідальні, слухали радіо. А прослухавши повідомлення Радінформбюро, ішли в кімнату відпочинку і на карті визначали, які ще міста й села визволені з-під фашистського ярма.

Того дня Перший Український фронт визволив чимало населених пунктів на захід від Києва, і ми поспішили до карти. В кімнаті відпочинку, де завжди тихо й затишно, цього разу було гамірно, як на базарі. Там зібралося з півтора десятка збуджених інвалідів. Серед них упізнаю безногого Степана Заведенка, Олександра Ковальова, Афанасія Парамонова та Івана Гомозова. Найбільше бушував Гомозов. Він розмахував руками і кричав:

— Несправедливо! Це так не можна залишити!..

Іван підійшов до мене і почав викладати суть справи.

— Дві години тому наші й американські кореспонденти фотографували інвалідів, героїв Вітчизняної війни для газет і журналів.

— Так ти обурився, що тебе не сфотографували? — спитав Ніколаєв.

— Ні, — заперечив партизан. — Не про мене мова. Але

чому не сфотографували Героя Радянського Союзу Михайла Кандибу або танкіста, старшого сержанта Самсонова? Чому й вас, товаришу Демидов, відважного партизана, не сфотографували?

— А кого ж фотографували?

— Отож-бо й воно, кого? — з серцем повторив Іван. І давай називати маловідомі та зовсім незнайомі прізвища.

— Ось хлопці кажуть, що Борис, наприклад, поранений не на фронті, а під час евакуації, а Льова — на окопчиках... І от, уявіть собі, з'являються їхні фото в американських газетах, мовляв, ось вони — герої! Ну, куди ж це годиться?!

— А замполіт інтернату був присутній?

— Був! Тож-бо й дивно! Політичний керівник, а вчинив несправедливо! Ми ж усі сиділи по палатах, можна було викликати і сфотографувати справді героїв, перед якими треба шапку скидати!

Приблизно через годину Ванюша інформував мене, що він уже мав розмову з замполітом.

— А ти що хотів?! — невдоволено відказав замполіт.— Усіх же сфотографувати не можна! Сфотографували тих, хто був у той час у кімнаті відпочинку. Не турбуйся, кореспонденти прийдуть іще, тоді й тебе сфотографуємо! Навіщо каламутити воду, через дрібниці шумиху зчиняти?

Ні! Замполіт неправий. Треба завжди дивитись у корінь справи! Поранені та інваліди бувають різні. І далеко не всі — герої!..

— А в мене ідея,— заявив Ніколаєв.— Давайте напишемо до районної газети статтю про наш інтернат. Розповімо про наші чудові палати, про лікування. Про інтернатівців, котрі повернулися в стрій. Ви, мабуть, чули, деякі з наших хлопців виписались і вже працюють шоферами, трактористами в сусідньому радгоспі. Інші вчаться на різних курсах, щоб незабаром влитися в армію праці. Не обійдемо й тих, що промишляють на базарі, спекуляцією займаються. Треба прописочити їх і вивести на чисту воду.

— Під такою статтею можеш ставити і мій підпис,— заявив я.

— Навіщо писати? — не витримав Аркадій.— Яке твоє діло до того, хто як живе? Живи як можеш і не заважай жити іншим! Та й все одно не надрукують вашої писанини...— Він одягнув піджака, заглянув у дзеркало і поправив галстука.— Ну, будьте! Я пішов, у мене побачення...—

Аркадій обвів нас критичним поглядом і хряпнув дверима.

Ніколаєв тільки плюнув йому вслід...

На початку квітня прилетіла перша ластівка — надійшов мені дорогий лист-трикутник від бойового друга партизана Івана Карого. Ось він:

«Здрастуйте, дорогий Петре Юхимовичу!

З глибоким хвилюванням прочитав я в обласній газеті Вашого листа до бойових друзів. Дуже радий, що Ваше здоров'я краще. Від душі бажаю повного одужання!

Я зараз працюю ремонтним слюсарем у депо станції Рославль. Труднощі, звісно, є і в роботі, і в житті. Але правильно Ви пишете: «Вадимовці не відступають ні перед якими труднощами!»

В нашому депо працює машиністом паровоза колишній мінер Віктор Федотов. Палкий привіт Вам від нього. Він розповідає, що, коли їде по лінії і проїжджає знайомі місця, де він особисто ставив під рейки міни і пускав під укіс ворожі ешелони, то в нього аж дух перехоплює... «Здається, — каже, — що от-от «спрацює» міна, яка свого часу чомусь не вибухнула...» Переживати бідоласі здорово доводиться! Але це згодом пройде. І буде він їздити спокійно і спати — міцно!

Шановний Петре Юхимовичу, приїздіть у гості.

Міцно тисну руку. Ваш *Іван Карий*».

Слідом за цим листом прийшов лист від Павлика і Тамири Зубових. Його теж варто навести повністю:

«Здрастуйте, шановний товаришу Демидов!

Ми читали Вашого листа, надрукованого в газеті «Рабочий путь». Дуже раді й горді, що Ви не забули про своїх бойових друзів. Не забули і ми про Вас, а розповідаємо своїм близьким товаришам про Ваші славні бойові діла, про Вашу безмежну відданість Батьківщині і рідному народові. Скільки пережито труднощів! Правда, труднощі є і зараз! Та вадимовці, як ви пишете, ніколи не пасували перед труднощами.

Ми з Павликом працюємо в лікарні. Він — рентгентехніком, а я — медсестрою. Тож беремо участь в боротьбі за здоров'я людей.

Дорогий Петре Юхимовичу! Скільки радості приніс Ваш лист, якого ми навіть уві сні не чекали! Часто згадуємо нашу зустріч у Підмосков'ї. Ми безмежно раді, що Ви збираєтесь

скоро стати в стрій. Приїздіть до нас у гості. Будете найдорожчим гостем.

Матеріально ми живемо непогано. У нас продукти порівняно недорогого. Пишіть, може, Вам щось потрібно з продуктів, то ми вишлемо. На цьому закінчуємо листа. Зараз напишемо листа й Пилипові Васильовичу Антонову. Порадуємо його звісткою про Вас.

Поки що все. З нетерпінням чекаємо відповіді.

З партизанським привітом *Павлик і Тамара*».

Потім прийшли теплі, дружні листи від Короткова, Васильєва, Пстухова. Вони також запрошували мене в гості.

Згодом одержав листа від колишнього начальника штабу бригади Віктора Краєва, який був на фронті.

Листи мені читав Ніколаєв. Але після нього я не раз сам їх брав у руки і, розглядаючи, наприклад, трикутник з крупним розмашистим почерком, пригадував автора цього листа, запального і відважного Віктора Краєва. І досить було заплющити очі, як я чув його голос:

«Здоров був, Петре!

Від рідних одержав листа, в якому переслали твій лист, надрукований у газеті. Читаю і перечитую його і в кожному реченні, в кожному слові пізнаю тебе, бойового друга, надійного товариша по партизанській боротьбі. Жорстокі труднощі супроводили нас під час звияжної партизанської боротьби у ворожому тилу, труднощі є немалі й на фронті!

Наша танкова дивізія, і в тому числі мій полк (я — командир полку!) готуємось до великого наступу. Будемо громити фашистську навалоч і визволяти рідну землю.

Вибачай, що пишу олівцем і не зовсім розбірливо, бо поспішаю. Через кілька хвилин чекаємо наказу: «Вперед! В атаку!»

І, повір мені, дивлячись на піднесений настрій наших людей і на ту військову техніку, яка зараз бере участь у битві, я можу з певністю сказати: перемога не за горами! Ми розчавимо фашистську гадину!

Да, Петю! Ти, мабуть, знаєш... я тобі децю винний... Передати тобі ті гроші не зміг і, признатись, не зберіг... Але при зустрічі розрахуємось!

Бувай здоров! Пиши!

Обнімаю і цілую, твій *Віктор Краєв*».

З усіх листів я найчастіше перечитував листа секретаря сільського райкому.

Він також писав про труднощі відбудови зруйнованого фашистами господарства, про нестачу людей і сільськогосподарської техніки. «Дуже кепсько з тракторами... Доводиться коровами орати і сіяти. Весело!..»

В кінці листа він писав:

«...Як тільки закінчиш лікування, приїзди прямо до мене! Пам'ятаєш нашу розмову? Я, безперечно, певен, що не помиляюсь! У твоїй особі я матиму хорошого, надійного працівника! Доброго помічника! Отож приїзди. Чекаю!..»

Отже, в одному місці мене чекають не як гостя, а як майбутнього працівника. Це дуже добре! Працювати в райкомі чи в райвиконкомі. Або навіть стати на чолі колгоспу. Це ж робота з людьми, хороше, захоплює діло!.. Але... Признатись, у мене сільськогосподарських знань обмаль. Правда, зернові культури всі знаю. Не переплутаю, скажімо, пшеницю з житом, або овес з ячменем, чи просо з гречкою! Знаю, що таке чорний пар... Що сіють сівалками, а збирають комбайнами і лобогрійками. Але ж цього замало!

Питаю у Ніколаєва, які в нього знання з сільського господарства?

— О! Я багато чого знаю, — серйозно каже той. — Знаю, наприклад, що булки й бублики вирощуються на гібридно-яровій вербі! Що українську ковбасу вирощують, як горох та помідори, на грядках під Києвом. А полтавську ковбасу, зрозуміло, вирощують на полях під Полтавою! Оце я знаю! Що, мало?!

І ми обоє аж заходимось від сміху. Взагалі, Ніколаєв любить гумор.

— Ти б спитав мене щось про залізничні мости. Оце моя стихія, моя улюблена справа.

Заперечливо махаю рукою: мости твої мені зараз ні до чого!

Заклавши руки під голову, лежу і думаю: «Все, все треба починати спочатку. Треба наполегливіше вчитися в гуртку садоводів-городників. Треба взяти в бібліотеці книжки з сільського господарства і попросити Ніколаєва і Ванюшу, щоб вони потроху читали мені вголос».

Думи мої, думи...

Коли хвороба валить тебе з ніг, коли тобі тяжко, пригадується весь твій життєвий шлях. Пригадуються рідні, близькі, друзі. Всі ті дорогі люди, з якими тобі було добре. Зустріч з якими порадувала б і підняла б настрій..

У такі хвилини щоразу переді мною з'являється образ Світлани.

Чому Світлани, а не Оксани? Світлана ближче. Вона, здається, ось тут, поруч... Ще ж зовсім недавно я тримав її руку в своїй долоні. Чув її голос, її сміх.

А Оксана десь далеко-далеко...

«Ой не світи, місяченьку, не світи нікому!..» — бринить у вухах чарівна пісня пори нашого короткого юнацького кохання...

Оксана, якщо вона жива, не знає, що зробила зі мною війна, що мені вже потрібен поводитар. А чи жива вона? Пригадується отой скорботний лист із Куйбишева, який сповістив мене, що Оксана загинула минулої осені на фронті... А я не повірив і десь у тайниках душі плекаю надію на зустріч...

Треба розшукати її однополчан, очевидців її загибелі...

А може, вона ще й жива? Бувають же на фронті різні непорозуміння.

Куди б написати листа, як починати розшуки?

Ой не світи, місяченьку, не світи нікому!..
Тільки світи мильському, як іде додому!..

На далекій-далекій радіохвилі виводить рідний голос, будить давні спомини, ятрить душу...

Сьогодні на вулиці бачив юну парочку, так і хочеться сказати в риму: «Парочку — Семена та Одарочку!» Хлопцеві, видно, років двадцять, і стільки ж дівчині. А може, на якийсь рік молодша. Очевидно, студенти, йшли з лекцій. В руках портфелі. Він про щось їй швидко розповідав. При цьому так поспішав, ніби боявся, що вона його переб'є або не дослухає й піде від нього. Дівчина помахувала портфелем і дивилась по боках. Час від часу надіяла хлопця критичним поглядом. Він це бачив, болісно переживав і одразу ж збивався з ноги... дріботів, намагався піти в ногу з дівчиною. Та це йому не вдавалося...

«Юна невинна любов, — подумав я. — І в мене таке було. Але то було дуже давно, мохом-травною заросло. Майже все забуто! Здається, то був просто весняний сон...»

Розділ вісімнадцятий

ВЕЛІННЯ СЕРЦЯ

11 квітня 1944 року.

Учора у вечірньому зведенні Радінформбюро повідомило про визволення рідної Одеси!

А трохи згодом по радіо зачитали наказ Верховного головнокомандуючого про салют на честь визначної перемоги нашої армії.

— Ура! Визволена Одеса! Південна перлина! Сонячне місто! Красуня півдня! Морські ворота нашої країни! — лунали збуджені голоси.

Велика радість охопила людей. Ну а я, мабуть, сявав, як одеський маяк. Усі палко поздоровляють мене. Здається, нікому й не казав, а, бач, знають, що я весь цей час снів Оdesoю. І ось тепер став ніби іменинником. Ванюша обняв мене і тричі розцілував за давнім звичаєм.

Потім пішли спогади про Одесу й одеситів. Хвалили і чудове місто на березі Чорного моря, і веселих, кмітливих і сміливих одеситів. Багато хто воював разом з ними, і в усіх залишилися хороші спогади про моїх земляків.

А в моїй душі вже бринить пісня:

Повій, вітре, на Україну,
Де покинув я дівчину!..

Після вечері, коли я виходив з їдальні, до мене несподівано підійшла Валя.

— Приїхала?

— Приїхала поздоровити тебе з визволенням Одеси!

— Дякую, — тисну руку.

— Їдьмо зараз же електричкою до Москви, подивимося салют на честь визволення Одеси.

— Їдьмо, — не роздумуючи, погодився я.

І от ми на мосту через Москву-ріку, біля самого Кремля. Гримлять залпи гармат, до неба яскравими снопами злітають тисячі різнокольорових ракет.

У тихому дзеркальному плесі Москви-ріки казково відбивається святкове московське небо. Кудись у водну глибину падають гірлянди яскравих ракет. Вони описують там плавну дугу і летять у зворотний бік, угору. Ракети всіх кольорів веселки: жовті, червоні, сині, зелені... Красиво, велично, чародійно!

Валі чомусь усе вчувалося, що я щось сказав... Кілька разів вона, зупинившись і дивлячись мені в очі, питала:

— Ти щось сказав?..

Валя, очевидно, чекала, що в цю чарівну мить я скажу про свої почуття до неї, скажу про наше майбутнє...

Але я був зосереджений і мовчазний і весь час думав про свою Одесу.

Ванюша показує мені лист-трикутник і таємниче шепоче:

— Від дівчини... Хочеш почитаю?..

— Читай, якщо не секрет.

— Нікому не читав, а тобі, як щирому другові, прочитаю,— признається Іван.

Лист коротенький. З нього я зрозумів, що на пошті в селищі Кратово працює його кароока симпатія.

Усе почалося з того, що минулого тижня він зайшов на пошту купити конверта, щоб написати матері листа. Там побачив чорняву карооку дівчину, яка сиділа за віконцем з написом: «Ощадкаса». Вирішив познайомитися з дівчиною. Тим більше, що вона якось особливо глянула на нього... «Невже вона на всіх хлопців отак дивиться?» — подумав.

Трохи повагавшись, узяв на стойці бланк телеграми і написав: «Блискавка! Від серця до серця!» Далі коротенько відрекомендувався: я такий-то, живу там-то, звати так-то... Одинокий і самотній... мати і дві сестрички в Новосибірську. А як тебе, чорнявко, звати? Прошу призначити побачення...

І подав цю незвичайну телеграму кароокій дівчині, яка після тижневого мовчання нарешті відповіла. Лист був написаний стримано, дівчина боялась обману. У своєму листі вона писала, що також одинока, живе в тьоті Груні, звати Аня.

— А тепер слухай мою відповідь,— сказав Ванюша, виймаючи з кишені акуратно складене послання.

На моє велике здивування лист виявився віршованим. Він складався з п'яти віршів поетів різних століть, напрямів і стилів. Я не кривив душею і сказав, що цей лист нікуди не годиться.

— Як? Чому?! — тепер уже дивувався Іван.

— А тому, що він не твій!.. Це набір чужих слів, чужих думок і почуттів. От прочитай іще раз, і ти зрозумієш!

Іван зачитав листа, але бачу, що до серця йому нічого не доходить... Запропонував для порівняння перечитати лист дівчини. Він побіжно прочитує і по паузі каже:

— У мене краший!

І давай читати картинно свій віршований лист.

«Сон нарушен безмятежный, бьется сердце, ноет грудь!..» — прочитував я з його листа рядок... — Оце, ти вважася, добре?! — питаю. — Краще хай лист буде навіть кострубатий, але думки і почуття, висловлені своїми словами, зворушать дівчину.

— Так пишуть же хлопці листи віршами!

— Одна справа, коли вони самі пишуть, а ти позичаєш у тридцяти трьох поетів. У тебе вийшов лист нещирий, холодний... Ти ніби ховаєшся за чужі слова.

Іван довго чухав потилицю, потім признався:

— Ну й підсік ти мене під самий корінь! А я думав, що написав добрячого листа, який зачарує і порадує дівчину.

— Боюся, що навпаки! Засмутить її цей недоладний твій лист.

Іван мовчки рве листа на дрібні клапті.

— Напишу другого, свого.

— І правильно! — підтримую я. — Якщо вона тобі сподобалась і якщо в тебе до неї справжні почуття, лист вийде щирий, теплий. Я в цьому певен.

По обіді Іван знову заходить до мене і з словами: «Привіт партизану!» — лізе цілуватися.

— Де це ти, Ваню, наливався?

— На весіллі, — каже.

— На якому?

— Рябий Петро Копиця женився. Той, що з другого поверху, знаєш? Кубанець. Той, що завжди розповідає веселі анекдоти з чудернацькими іменами і прізвиськами: Гаврило Шило, Селіфан Мазниця, Горпина, Устя, Пріська і так далі. Або чув його інтермедію — виступ на зборах орателя-базіки: «Товариші, ми всі тут товариші!.. Пора вже нам злободенне питання поставити руба, ребром!»

Так, я знав цього парубійка років двадцяти шести. Мордатого, високого і широкоплечого. Вигляд він мав багатирський.

Петро знайшов собі в Раменському багату вдовицю Марусину. Диво, та й годі! Зустрілися вдруге. Маруся привела його до себе на квартиру, відчинила дверцята гардероба, а там усього повно: чотири шерстяних чоловічих костюми, зимове пальто і двоє демісезонних, светри, штани, куртки... Чоловік її був завмагом. Недавно загинув на фронті. Прийшла похоронна. «Якщо ти згоден замінити чоловіка, то весь цей одяг твій», — сказала Марія, Петро погодився. Але яка ж це любов?

— А діти у вдовички є? — питаю.

— Один хлопець років восьми.

— Це нелегка справа стати йому батьком. Адже він уже чималий і все розумів. Мабуть, Петрові буде важко...

— Чого там важко, хлопець веселий, дебелий, справиться... Між іншим, Петро та його принцеса Марія і мені пропонували багату вдову. Квартира, одяг... Але я відмовився. Ти ж знаєш, у мене є Аня. Тоді вони згадали про тебе. Мовляв, скажи Демидову, що йому, як стопроцентному інвалідові, і до того ж без батьків, треба приставати в прийми до гарної жінки... У них, мовляв, уже є на прикметі вдовиця.

— Отак прямо й сказали? — перепитую.

— Отак. Просили мене, щоб я побалакав з тобою, підагітував тебе.

— А ти що ж?

— Я пообіцяв, що поговорю з тобою щиро.

— А ти, Ваню, друг ситцевий, дешевий! — рубаю йому в очі. — Ти ж по суті продав мене за три чарки самогону.

— Звідки ти взяв, що я продав?

— Ти повинен був обуритись і твердо сказати: «Ні! Так діло не піде. Я знаю Петра, він хоча й інвалід, але його за ганчір'я ніхто не купить».

— І я так думаю.

— Це ти тільки зараз так подумав. А ще півгодини тому обіцяв привести мене до вдовиці!

— Ні. Так я не обіцяв. Бо вважаю, головне тут взаємні почуття, любов. А ганчір'я можна згодом нажити.

— Міркуєш ти правильно, але треба й робити так, як горить.

Іван не ображається. Скептично оглянувши мене з ніг до голови, він каже:

— Ми тебе зараз без удовиці одягнемо. Цур їм, навіженим.

У кімнаті, де я живу, як завжди, тепло, тому я лише в тапках, піжамних штаних на резинці та в трикотажній безрукавці. Іван ще раз оглядає мене, а далі радить:

— Одягни на себе щонайгірше, латане. Щоб вигляд у тебе був жалюгідний, старцівський.

— А це ж навіщо така декорація?

— А на те, щоб наша жаднюга кастелянша бачила: тебе треба негайно одягти. Проситимемо, звичайно, пальто, костюм і туфлі. Ясно?

Я одягнув свою стареньку, вилинялу й вицвілу на сонці інтернатську куртку, у якій без жодних декорацій ходив щодня.

Але Гомозов вважав, що треба одягти щось «партизанське», заношене. Пропонував навіть узяти в когось напрокат. Я відмовився від такої бутафорії...

Іван махнув рукою і повів мене на перший поверх до кастиелянші. Стукає в двері. Нам одчиняє середнього віку опасиста жінка.

— Шановна Варваро Іванівно! Здрастуйте! — здалека заходить Іван і показує на мене. — Це герой-партизан, Петлюодесит. Холостяк, сирота. Треба одягнути його якнайкраще. Він цього заслужив. Воював в тилу ворога 757 діб!

У відповідь на такий меморандум кастиелянша, позіхаючи, каже:

— Підійдіть до директора. Розумієте, потрібна записка, розпорядження директора інтернату.

Ванюша швиденько веде мене в контору інтернату. Заходимо в невеличкий кабінет. За письмовим столом жінка років п'ятдесяти. Оце й є наш директор Давидова.

Іван відрекомендував мене так само, як і Варварі Іванівні. Давидова поцікавилась, ким я працював до війни? Спитала, чи відвідую якісь курси, щоб здобути нову спеціальність.

Заскрипіло перо, Давидова написала потрібну записку.

І ось ми знову прийшли до Варвари Іванівни. Прочитавши записку, вона показала на довгі ряди вішалок з одягом, на полиці з вузтям і сказала:

— Вибирайте.

Вибирали довго, бо мій товариш був дуже прискіпливий: те мале, а те — велике. Те мішком сидить, а те — коротке.

Та й одяг був здебільшого поношений — це ж американські подарунки, а більшість, очевидно, дарували за принципом: на тобі, небоже, що мені не гоже.

Нарешті ми вибрали чорне драпове демісезонне пальто, сірий шерстяний костюм, шкіряні коричневі туфлі.

Я розписався в журналі про одержання цих речей, і ми пішли до моєї кімнати.

У моєму пальті ми виявили лист, написаний по-англійськи на білосніжному глянцевому картоні.

От би прочитати! Цікаво, що ж там написано! Ванюша взяв листа і кудись побіг.

Незабаром він повернувся й радісно оголосив:

— Єсть переклад! На першому поверсі безногий колишній учитель Заведенко кумекає по-англійськи.

Схилившись до мого вуха, Іван голосно читав листа американця:

— «Глибокошановний руський джентльмен! Я дарую Вам це пальто і шерстяний костюм та бажаю від щирого серця прожити багато, багато років при здоров'ї, щасливо і при успіхах у всіх Ваших справах!

Комерсант *Джек Міні*».

— Хороший лист,— загорівся Іван.— Петре, давай напишемо америкапцеві відповідь.

— А-що писатимемо? — питаю.— Мовляв, дарунок одержав. Велике вам спасибі. Якби не ви, благодійнику, то я, мабуть, ходив би без штанів!

— Ну!.. Чого ж без штанів,— заперечує Іван.— У тебе он є літні військові та офіцерські дебелі діагоналеві, та й нещодавно у воснторзі купили суконне темно-синє офіцерське галіфе.

— Отож-бо й воно! — кажу йому.— Це якби лист від американського робітника, то вже і я, як робітник-металіст, написав би йому пару сердечних фраз. А то від кого цей дарунок, хто листа написав? Ко-мер-сант! Як по-нашому, по-народному,— спекулянт! Той, хто торгує на базарі. Скупує за дешевизну речі й товари, а потім продає їх з надвишкою, у два-три рази дорожче! От що таке-комерсант. Що ж мені йому бажати? Здоров'я й успішних спекуляцій?

Іван регоче, заперечливо хитає головою:

— Ти рубавш з плеча. Зрозумій, з-поміж американських багатіїв, капіталістів він звичайнісінький пішак!

— Пішак, який пнеться в багатії. А взагалі я чув, що в них кожен, хто здає у фонд потерпілих від війни поношене пальто, одержує за нього нове. Здав костюм — одержує новий костюм. За поношені туфлі — новенькі туфлі на свою ногу!

— Ти диви, а я цього не знав,— щиро дивується Іван.

— Май на увазі,— поясню йому,— що ці дарунки всім американцям вигідні. І тому, хто здає поношене, а одержує нове, і фірмам, які позбуваються залежаних товарів, що осіли мертвим капіталом на їхніх складах та базах. А взагалі це й політичний козир: під час другої світової війни ми допомагали росіянам! Так, допомагали, бо бачили силу, яка здатна протистояти гітлерівській військовій машині. Але й допомагали з оглядкою, не поспішаючи...

— А от тушонка їхня непогана річ,— каже Іван.— Жирнюча, з лавровим листом і чорним перцем. Кинеш у суп чи в борщ пару ложок — і страва хоч куди!

— За їхню тушонку, по-моєму, нам ще доведеться розплачуватися, — кажу Іванові.

— Тобі, Петю, — сміється товариш, — треба кидати оті садово-городні курси і йти на курси дипломатів: ти одразу в корінь дивишся, не те що я.

2 травня 1944 року.

З Москви приїздить Надя з патефоном і пластинками. До Ванюші приходять його кароока Аня, касирка оцадкаси. Ми беремо ковдру і йдемо в ліс, на лоно природи, послухати патефон. Організуємо дві пляшки вина і сяку-таку закуску. Випили. Нам хороше й весело. Спершу підспівували патефонові, а потім і без патефона завели. Проте незабаром довелося припинити співи. Від сусідньої компанії у наш бік полетіла шишка і досить настирливе прохання більше не співати, бо насувається хмара, буде град із шишок!.. Уявляю, як ми співали...

Надя повідомила, що два тижні тому Валя вийшла заміж за Капустіна. Ну, вийшла, то й вийшла! Я їм бажаю тільки щастя. Далі Надя розповідає про гарячі заводські будні. Їхній завод працює для фронту й успішно виконує воєнні замовлення.

Мені знову захотілося піти на завод, у механічний цех. Я частенько вві сні бачу себе в рідній робітничій сім'ї, за токарним верстатом. Та це тільки вві сні, бо для повернення в механічний цех треба мати хороший зір і слух. А в мене — мізерні рештки...

Розпливається і меркне, як міраж, перспектива бути головою колгоспу. Крути не крути, а щоб вести велике господарство, треба багато знати. Крім того, часто доведеться їздити на коні, на підводах. Дощ або хуртовина можуть застати мене в полі чи в дорозі. А мені все це протипоказано, — як тільки туман або дощик, у мене починається запалення середнього вуха, болять ноги, голова і серце. А далі я повинен бути готовим до того, що стан мого здоров'я погіршиться. Я можу повністю втратити зір і слух.

Мабуть, неспроста Ніколаєв узяв у бібліотеці роман «Як гартувалася сталь» і тепер щодня читає мені цю незвичайну книгу. Ох цей Ніколаєв! Здавалося б, такий простий, а насправді людина великої душі і непересічного розуму.

Уже вкотре під час вечірніх роздумів у ліжку переді мною постає мужній образ Миколи Островського. Ось він підходить до мене й питає: «Що, друже, життя без високої мрії стелиться, як дим? — І, поклавши руку на плече, каже: —

А Павку Корчагіна знаєш? Рівняйся на нього! Іти за Корчагіним, це мета велика, світла і важка! Тільки — вперед! Тільки — на лінію вогню! Тільки — через труднощі до перемоги!»

Я заздрив тим інтернатівцям, які після багатомісячного лікування знову ставали до роботи, ставали повноцінними трудівниками. Михайлов і Долгушин, наприклад, повернулися до лав Радянської Армії. Сиволапенко поїхав у рідне село на Полтавщину, Маєвський і Липьков — до Білорусії. А дехто залишився тут, у Підмосков'ї. Хохлов і Чагін пішли в місцеву МТС трактористами.

Всією душею поділяючи прагнення до праці, до боротьби за перемогу і бажаючи поставити за приклад іншим оце благородне прагнення інвалідів знову стати в стрій, знову йти на лінію вогню, я диктую невелику статтю, яку записує Ніколаєв.

Коли він перечитує написане, мені здається, що вийшло слабенько. А Ніколаєв каже — добре!

А втім, мабуть-таки, вийшло непогано... Підписую: Петро Ураган. Адреса: Кратово, інтернат...

Чому я не підписався своїм прізвиськом?.. Ще до війни, будучи заповнятим робкором, підписувався то Ломовим, то Гранітним. Псевдоніми Верба чи Лозовий мене не приваблювали! Ломов — о! Гранітний теж міцно! А тепер твердо написав: Ураган. На честь рідного партизанського загону!

Минули Першотравневі свята, а у нас в інтернаті ні зборів, ні мітингу, ні вечора художньої самодіяльності.

— Чому ж не організували вечора художньої самодіяльності? — питаю замполіта.

— Немає грошей, щоб найняти культмасовика, — скривився віп.

— Художню самодіяльність за гроші? Та ви що — жартуйте? На те вона й зветься самодіяльністю, що люди беруть у ній участь на громадських засадах.

— Та я що, я не проти, — виправдовується замполіт. — Якщо є бажання, є таланти, організуйте. Тільки попереджаю, нікому не заплатимо жодного карбованця.

І не треба! Не в грошах справа!

Ну що ж, дозвіл вищої інстанції вже є, але це ще не все. Головне — як усе-таки організувати вечір художньої самодіяльності? Танцюристи, знаю, бачив, є, є й співаки, а от гармоніста й гармошки путньої нема. А без гармошки чи баяна не буде й справжнього концерту. Ділюся своїми думками з друзями. Ванюша каже:

— На Фабричній, у клубі, є чудовий баяніст. Ото мастак, і я скажу!

— Сьогодні ж поїдемо на Фабричну. Це ж поряд. Електричкою всього десять хвилин, — кажу я.

Після вечері ми поїхали на Фабричну. У просторому фойє клубу грає баян. Танцюють пари. Переважно дівчата. Нашого брата — інтернатівців — пропускають без квитків.

Баяніст грає чудово, віртуозно. А сам, виявляється, зовсім непоказний: худенький, невеликий, білявенький хлопчина років вісімнадцяти. Інвалід війни — одна нога набагато коротша.

Оголосили перерву. Хлопчина поставив баян на стілець і пошкунтилгав до відчиненого вікна подихати свіжим повітрям. Підходимо. Ваня пригощає його цигаркою «Біломорканал». Знайомимося.

— Олександр Клецов. Москвич.

Ми запрошуємо Олександра завітати завтра з баяном до нашого інтернату.

Приїздить, як і домовились, о другій годині дня. На кратовській платформі ми його зустріли, повели до фойє клубу. Там він розчохлив баян і заграв. Та як заграв! До нас висипали всі працівники, вірніше — працівниці їдальні та кухні. Одразу ж танці. Потім співи, аж поки не зголодніли... Потім запросили баяніста обідати.

Олександр грає у клубі на Фабричній та в піонертаборі в селищі Биково. А у вільні від роботи дні він у нас. Навіть почувати залишаємо хлопця в себе. Він сирота, вихованець клубу Московського автозаводу.

Я, як досвідчений організатор художніх самодіяльних концертів, почав виявляти таланти. Але здоров'я в мене не те, мені зараз усе це втричі важче. Та знайшлись ентузіастипомічники. Так, керувати хором дівчат, що в основному складался з робітниць кухні, бані та їдальні, зохотилася старушенція-пенсіонерка, яка колись сама виступала в хорі. А вона вже привела сусідку, артистку у відставці, в репертуарі якої був чудовий коронний номер — пластичні танці з обручем...

Ну, а читців-декламаторів вистачало. Виявив аж трьох скрипалів, танцюристів — ціла чортова дюжина... Знайшовся навіть свій поет: Борис Сухоруков. Прислухав я його вірші. Так, загалом непогані. Поета я записав до самодіяльного колективу. Сам також наполегливо готувався. Мої друзі Ваня і Володимир, як тільки могли, допомагали мені.

Не раз у палаті перед трюмо я декламував Маяковського, Симонова, Зощенка... Згодом і сам почав пописувати. Адже

в цім ділі я вже пробував свої сили. Ще до війни, в 1937—1939 роках, вечорами після роботи відвідував заняття літературної студії при Одеському будинку преси ім. Коцюбинського. Пригадуються друзі-студійці. Високий, кістлявий, вайлуватий, з ходю старого морського вовка, майстер ремонтно-механічного цеху заводу «Червоний Жовтень», поет Юрій Трусов. Слюсар депо одеського трамвая поет Віктор Бершадський. Мій суперник, рудий баламут, як його всі звали, лобатий робітник-металіст судноремонтного заводу Петро Горох, що писав вірші під псевдонімом Петро Білий. Юний поет Євген Таран часто натхненно читав нам свої переклади Сергія Єсеніна. Потім — ціла група десятикласників: молодий чорнявий Володя Гетьман, Яша Меренер, Лев Аркадьєв, Олександр Золотушкін і студентка медінституту Оксана. Так-так... Саме весною 1939 року ми познайомилися, і тоді ж в обласній газеті «Чорноморська комуна» було надруковано моє перше оповідання. А наступної весни в обласній газеті «Брянский рабочий» побачило світ оповідання «Я живий». Далі я вів щоденник і в армії, і в партизанах. Словом, я остаточно переконався, що мені треба писати. Писати, щоб жити.

Найперше попросив Ніколаєва, щоб він записав моє оповідання, яке я створив ще будучи літстудійцем. Те, що запам'ятав, і так, як пригадав, він записав. Гумореска називалася «Початок любовного роману». Далі записали «Анекдот про Гітлера», якого я вигадав ще в партизанах.

А потім уже пішло й пішло! Безсонними ночами одне за одним придумав двоє коротеньких оповідань. «Смерть не страшна» і «Сон и действительность». Усе це російською мовою, бо слухачі, перед якими я готуюсь виступати, будуть переважно росіяни.

Як я складав ці оповідки? Дуже просто. Лежу собі і уявляю, що виступаю перед аудиторією. Виступаю... Точніше, розповідаю, як простий, бувалий солдат.

Виконання моїх творів зі сцени показало, що мені вдалось створити непогані оповідання...

Учора в нас відбувся великий концерт художньої самодіяльності. Я вів програму. Використовуючи слушну нагоду, пройшовся сатиричним вогнем по болячках нашого інтернату. Дісталось нашим комерсантам і донжуанам, кухарям і кастиелянші Варварі Іванівні. Зала аж гула від задоволення, захоплено аплодувала! А від замполіта, що сидів у першому ряду, я одержав записку, де крупним, нервовим почерком

було написано: «Демидов! Оголошуй помер без усяких одеських штучок!»

Я оголосив зміст записки і сказав:

— Без цих штучок наша самодіяльна програма буде як наш інтернатський вінегрет: без цибулі, солі й олії!

І знову регіт, і дружні оплески, і схвалення всього залу. Вінегрет того вечора справді був без цибулі, олії і майже без солі.

Вирішив і далі діяти в тому ж дусі.

Щоб висміяти наших баришників, я попросив у Івана Гомозова цивільні штани, які він цими днями купив на базарі. Одягнув їх перед концертом і, як конферансьє, використав для сатири на базарний вірус.

Чудово виступили сестри Ірина та Галя Козловські. Вони виконали татарський танок, акомпанувала на роялі їхня мати Марія Олександрівна. Запам'яталось «Оповідання про бравого солдата Швейка» у виконанні Петрова. Байку Крилова «Мавпа і дзеркало» майстерно виконав Степанов.

Словом, концерт удався. І глядачі, й артисти залишилися задоволені.

15 червня я одержав першого листа із визволеної Одеси. І головне — від кого цей лист! Від Оксанки. Ось він:

«...Я не знаю, чи є більша на світі радість, ніж отримати листа після п'ятирічної розлуки від коханого.

Я на сьомому небі! Хочеться і танцювати, і співати, і плакати... Радість переповнює мої груди. Ти живий і мене не забув! Я б хотіла зараз же летіти ластівкою до тебе. Адже ти тяжко поранений, і я повинна бути поруч з тобою. Але щоб поїхати, потрібна перепустка до Москви. А як її отримати? Для цього потрібен документ, який би засвідчував, що мені конче потрібно їхати до Москви. Що ти порадиш, як діяти? Що ж до моєї «загибелі» на фронті, то сталося прикре непорозуміння. І от як це трапилось. Дивізія, в яку мене направили медсестрою, довгий час була в резерві Головного командування, і лише в серпні 1943 року нас кинули в бій під Брянськом. Та мені страшенно не пощастило. В першому ж бою я встигла подати допомогу трьом пораненим, а коли виносила з поля бою четвертого, потрапила під жорстоке вороже бомбардування. Прийшла до пам'яті тільки в польовому госпіталі. Як потім з'ясувалося, мене підібрали санітари сусідньої військової частини. Тому-то й вийшло, що в своєму полку — я пропала безвісти, а насправді я жива. Після одужання деякий час працювала в госпіталі в Курську, а коли

визволили Одесу, мене відпустили до рідного міста. І тепер я працюю в госпіталі, роботи вистачає, бо фронт від Одеси всього за сорок кілометрів. Кажуть, фронт проходить по березі річки Дністер та Дністровському лиману. Поки що погано з постачанням води і продуктів. Але міне небагато часу, і все налагодиться. Одеса була і є прекрасною. Руйнування в місті невеликі. Знищені житлові будинки можна порахувати по пальцях. Зараз є багато пустуючих квартир, і тобі, як фронтовику, обов'язково дадуть квартиру. Не буду писати багато, приїзди, побачиш, поговоримо. Я не припускаю, що за цей час у твоїх поглядах і почуттях сталися зміни, тому й пишу так упевнено і сміливо... Адже так, Петю, ми незабаром зустрінемося! До скорого побачення. Пиши, що з тобою, яке поранення? Чекаю листа і тебе! Цілую, *Оксанка*».

Прочитавши листа, я сказав сам собі: «Іду! Іду, не гаючись, до рідного міста, до милої Оксани...»

Післязавтра вранці говоритиму з головним лікарем про виписку. А зараз знову повертаюсь до листа. Була на фронті, контужена. А тепер вилікувалась, працює в госпіталі в Одесі...

Ще раз пригадую останню фразу: «Цілую, Оксанка». Тут чогось бракує. Ага, так, не вистачає слова «твоя», яке вона завжди ставила поперед свого імені. А тепер не поставила. Чому? Забула? Поспішала?.. Дивно...

— Новина! Новина! — оголосив Ваня Гомозов, улетівши в нашу палату. — Замполіта зняли! Ой, забігає він тепер зі своїм собакою Рексом. І знаєте, кого призначили замполітом?! Нашого товариша, інваліда Вітчизняної з 29-ї палати Івана Тарасенка.

— Це справді новина! — каже Ніколаєв.

Тарасенка я мало знав. Нічого певного про нього не міг сказати й Ніколаєв. Проте Ваня горою за Тарасенка.

— Наш хлопець! Фронтовик! Своя людина. При тому, майте на увазі, собаки в нього немає. Отож, більше про нас дбатиме.

Справді, звільнений багато часу віддавав різним тренажам зі своїм улюбленцем, німецькою вівчаркою Рексом...

Через два дні новий замполіт сам завітав до нас у палату.

Тарасенкові було років тридцять п'ять. Невисокий, плечистий, лице подовбане дрібною віспою.

— Поздоровляю, поздоровляю! — сказав він і подав мені руку.

Я здивовано подивився на нього.

— Статтю твою читав у газеті! Правильна стаття!

Виявляється, в учорашньому номері районної газети «Комунар» надрукували мою статтю. Замполіт виймає з кишені газету і подає мені. Радісно забилося серце. Значить, я можу писати дописи! Не втратив своєї робкорівської хватки.

Я ледве розбивав заголовок, а далі все зливалось в сіренькі смужечки. Треба, щоб хтось прочитав. Та чи треба це зараз?

Тарасенко говорить, що моя стаття підказала йому тему для бесіди, яку він завтра ж проведе з інтернатівцями. Для знайомства розпитав мене, звідки я, де воював, коли поранений, як зараз моє самопочуття? Про себе замполіт сказав коротко: старший лейтенант, артилерист, до війни слюсар-лекальний. Москвич.

Бесіда замполіта була змістовна й цікава. Тарасенко підкреслив, що весь сенс роботи працівників інтернату полягає в тому, щоб у якнайштіліші строки допомогти пораненим знову повернутися в стрій. Якщо не в армію, то на виробництво, в колгосп. Якщо не за своєю довоєнною спеціальністю, то придбати нову. З цією метою при інтернаті організуються курси по вивченню трактора, автомашини, гуртки городників та садоводів, шевської та бухгалтерської справи. Тут же замполіт став лаяти ледарів, які замість лікування їздять на ринок і займаються гендлюваням. Цим товаришам пора задуматись, бо таке животіння, аби день до вечора, нікчемне, не гідне радянської людини.

Тарасенко розповів і про зустріч з п'яним Мартином Шведовим, якого він спитав:

— Чому ти п'єш?

— З горя п'ю. Я ногу на фронті втратив.

— Ногу то ти втратив, це так... А навіщо ж ти голову губиш, товаришу фронтовик?!

— Буду її носити до самої смерті...

— Ні, така філософія нам не підходить. Подумай, товаришу!

Наступного дня багато інтернатівців записалися в різні гуртки для придбання трудових спеціальностей.

Інтуїтивно відчуваю, що мені конче потрібне щоденне тренування мого мозку й пера!

Беру зошит, ручку й сідаю до столу. Думаю, що б його записати, а в голові невпинно гуде і шумить.

Десятки, сотні думок пробігають за лічені хвилини. Як їх зупинити, як зосередитись на одній?.. Мабуть, для мого мозку

пе надто велике навантаження. Лікарі не раз попереджали: «У вас закрита травма головного мозку. Обірвані слухові нерви. Того й хлюпає, болить і гуде в голові. Бережіть себе».

Берегти себе, звичайно, треба. Але нічого не робити й не думати — неможливо та й непотрібно.

От і я сиджу ще тут, а думки мої вже в мандрах, у дорозі. Незабаром поїду на південь, до Чорного моря, до моєї Оксапки...

До палати постукали.

— Можна?

— Можна.

Відчиняються двері, і в кімнату входить струнка, гарна дівчина з кумачевим галстуком, з усього видно — піонервожата.

— Я з піонерського табору. Піонервожата, — діловито оголосила дівчина.

— Так, я чув, що піонерія — наші сусіди.

— Ви, товаришу Демидов, партизан, так?

— Так.

— Від імені всіх піонерських загонів просимо вас прийти до нас на піонерське багаття.

— Та я, знаєте...

— Ви людям розповідали. Всі про вас говорять. Розкажіть що-небудь героїчне. Я вас готова послухати зараз.

Діватися нікуди, розповідаю. Про себе думаю: «Молода, а хитра, не хоче везти kota в мішку. Спершу сама послухає».

— Добре. Знаєте, мені здається, я вас слухала в Москві.

— Так, у листопаді я мав зустріч з піонерами школи, що недалеко від площі Маяковського.

Признатися, досі я ніколи не виступав на піонерських зборах-багаттях, а от учора побував на тому святі юності, і здається мені, що я таки здорово помолодів, набрався сили й енергії. Мої юні друзі привели мене лісовою доріжкою до невеликої галявини, в центрі якої стояла струнка, висока ялинка. Під стовбуром, аж до гілок, височіла купа хмизу. Піонери барвистим півколом розмістилися поодаль. Лежали, сиділи, стояли на землі й на лавах. Не знаю, що було до цього, а як тільки мене привели, пролунала команда:

— Запалити багаття!

Спеціально виділені піонери підбігають до купи хмизу і підпалюють її. Хвилинка, друга, і язики полум'я підіймаються все вище й вище. Ось один із них ковзнув по гілках ялинки аж до верхів'яття. Мить — і полум'я шугає ще вище.

— Ого! Це вогнище далеко видно буде! — кажу їм. — Пожежники, які чергують на вежі, подумують, що горить ліс.

— Їх попередили, — заспокоїла мене піонервожата.

Піонери дружно завели пісню. Одну, другу, третю. Потім коло багаття з'явилися юні танцюристи й баяністи, їх змінили читці-декламатори, потім знову — танці. Я й незчувся, як настала моя черга. До мене підійшла вожата і сказала:

— Зараз оголосять ваш виступ. Підійдете ближче до багаття і розкажете те, що ви мені розповідали в палаті.

І от я перед сотнями юних, до всього цікавих оченят, у яких сяють відблиски полум'я. Починаю розповідь. Розповів про подвиг партизанів нашої бригади, про розгром гітлерівського гарнізону і залізничної станції Загор'є, про крилатих посланців Москви.

Було жарко. Позад мене потріскувало сухе гілля, палахкотіло багаття. Затамувавши подих, піонери слухали розповідь про мужніх, сміливих партизанів.

Коли я замовк, зірвалася буря оплесків. Виходить, сподобалася їм моя розповідь. До мене підійшла знайома піонервожата. Вона подякувала за виступ, вручила букет квітів і під пестихаючі оплески повела мене вбік, ближче до піонерських шеренг... А до багаття висипали танцюристи і під веселі перебори баяна закрутились у вихорі танцю.

Опісля, коли я повертався до інтернаду в супроводі чотирьох піонерів і піонервожатої, вони буквально засипали мене запитаннями:

— А який у вас був кулемет?

— А скільки ви вбили фашистів?

— А де зараз ваш комбриг, капітан Краєв і Грицько Думало?

— Комбриг працює секретарем сільського райкому партії. Віктор Краєв на фронті — командир танкового полку. А Гриць Думало недавно загинув у Білорусії...

— Як загинув? Розкажіть!

— Про цей випадок нещодавно розповів мені один партизан.

А було так. Наші війська переможно наступали. Грицько страшенно скучив за мирною працею і подня мріяв про неї. Одного вечора він сидів на пеньку і щось креслив на снігу. Заглиблений у свої думки, не помітив, як до нього підкралися ворожі розвідники, котрі вночі просочилися в тил наших військ, а тепер пробиралися до своїх... Один із гітлерівців у маскхалаті навшпиньках підійшов до партизана і здивовано глянув на його розчерки на снігу. Помітивши, що на

його креслення лягла чиясь тінь, Гриць неквапливо обернувся.

Гітлерівець, не роздумуючи, вдарив Грицька пожем у груди, в саме серце...

Через кілька хвилин цю групу ворожих розвідників виявили і знищили. Двох захопили в полон. А Грицька не стало. Так і поніс на той світ усі свої мрії і випаходи...

Минулої ночі я довго не міг заснути. У голові снувалися десятки думок, уява малювала образи рідного міста: хвилясте море, білогрудий маяк, великий порт, безліч кораблів і смаглява дівчина, золотокоса Оксанка. То я бачив жадібні, іскристі оченята піонерів, перед якими тільки-но виступав зі спогадами. З якою непослабною увагою вони мене слухали! Деякі навіть повідкривали роти... Здавалося, всотували кожне моє слово, кожний жест. До речі, це мене остаточно переконало — треба усе те, що бачив і пережив, будучи в партизанах, викласти на папір. Розказати про своїх мужніх побратимів — народних месників, про їхні бойові діла, про ті неймовірні труднощі, які їм доводилося переборювати. Хай читають юнаки й дівчата, хай виховують у собі любов до рідного краю, відвагу, мужність і безстрашність старшого покоління.

— Хочете виписуватись? — перепитує мене головний лікар Петро Петрович. — А ви серйозно обдумали це питання?

— Так.

— А як ваша голова?

— Гуде безупинно... Як і раніше, повернеш її, і там щось тріщить, обриваються якісь струни, і враз слух і зір гіршають...

— Мд-а-а... Це зрозуміло — травма головного мозку... Особливих змін у вас за останні місяці справді не помічалося. Отож доведеться миритися з тим, що є... — Лікар дивиться в мою грубезну історію хвороби: — Зір — нуль-нуль... Нуль-нуль три... Голова... Серце... Слух... Нерви... Ноги... — І, нарешті, питає:

— А куди ви думаєте їхати?

— В Одесу.

— В Одесу?.. Її ж тільки-но визволили, та й фронт від Одеси недалеко.

— Це нічого...

— У вас там є рідня?

— Ні, немає.

— То, може, ви трохи зачекаєте з від'їздом?

— Довго чекати не збираюся.

Петро Петрович усміхається і знову питає:

— А що ви думаєте там робити?

— Писатиму.

— Писатимете?! — аж підскочив Петро Петрович. — У вас же мізерні залишки зору, його треба дуже берегти...

— Я диктуватиму.

— Мда-а-а... Взагалі це дуже важка робота, величезне напруження думки і нервів. А для вас усе це протипоказано. Ви б краще вибрали собі якусь легшу роботу.

— А я не шукач легкої роботи і тихих куточків. Я хочу бути на передньому краї життя.

Петро Петрович поверх окулярів уважно дивиться на мене.

— Знаєте, Микола Островський закликав: «К чорту нитків, які не можуть жити красиво! Хай живе полум'я життя! Краще прожити один рік справжнім кипучим життям, ніж роками нидіти, валяючись на дивані...»

Петро Петрович взяв мою руку:

— Голубчику, у вас сильний характер, залізна воля. Бажаю вам успіхів! А хто вас буде супроводжувати в Одесу?

Я на хвилину замислився. Пригадав, що Валя якось говорила: дуже хоче побувати в Одесі, побачити море. От вона й поїде зі мною.

І по тривалій паузі кажу:

— Супроводжуватиме мене Валентина...

— Хто вона вам?..

— Добра знайома ще по московському госпіталю.

— Ага... Ну, гаразд, подавайте заяву, ваші паспорти, довідки. Ми надішлемо всі необхідні документи до Раменського відділення міліції. Через тижнів два перепустки будуть готові, а в наступному місяці поїдете.

Хороша, симпатична людина наш головний лікар Петро Петрович Успенський. Він — колишній фронтовик. Замість правої ноги в нього протез. Сам високий, сухорлявий, волосся припорошене сивиною. Очі добрі, лагідні.

Петро Петрович встає, міцно тисне мені руку і потім, поскрипуючи протезом, проводить мене до дверей.

Звістка про те, що я вирішив їхати до рідного міста, швидко облетіла весь інтернат. Як завжди, першим прибіг Ванюша Гомозов і каже:

— Ти знаєш, і я цими днями подаю заяву на виписку. Досить тут сидіти. Треба допомагати фронту. Думаю іти працювати на залізницю.

— А як у тебе справи з Анею? — питаю його.

— Та скоро, мабуть, той... розпишемся.

— Це добре... Я радий за вас.

Виписуватися і їхати на Україну, влаштувати своє життя вирішив і Володимир Ніколаєв, а от коли ми про своє рішення сказали Аркадієві, він зневажливо махнув рукою:

— Чого поспішаєте? Над нами ж не капає!..

Прийшов замполіт Тарасенко. Він щиро схвалив мій намір їхати в Одесу і додав, що я знову йому підказав тему для бесіди з інтернатівцями.

— Яку саме?

— А ось яку,— пояснив він.— По-перше, інтернат переповнений, люди з кращим, ніж у вас, здоров'ям огинаються тут по два-три роки. До того ж багато хто прагне влаштуватися неподалік від Москви. Тим часом на визволених землях не вистачає людей.

Володимир Ніколаєв придибав на милицях до палати й, сівши на ліжко, важко зітхнув.

— Рятуйте, люди добрі! Маю третє сватання.

— Як це третє?

— Та не хотілося тобі казати. Вони ж самі просять, щоб нікому ні слова... Але я більше не можу мовчати.— І, відклавши милиці, розповів: — Зустрічає мене няня Шура і каже:

— Товаришу Ніколаєв, з вами хоче познайомитись одна особа...

— Хто така?

— Та дуже порядна і серйозна жінка. Чоловік її загинув на фронті. У неї є своя кімната, а в матері, яка живе під Кратовом, є корова. Півкорови мати віддає їй.

— Навіщо ви мені все це говорите? Не треба мені нікого. А ви ще й півкорови приплели.

— Та я ж усе це кажу по секрету, як добрій людині. Ви вже пробачте, але прошу вас пройти зі мною он туди, на боківу алею. Там вона нас стріне.

— Не хочу.

— Я вас дуже прошу. Розумієте, гарна жінка і не хотілося зобиджати її. Я їй пообіцяла з вами познайомити.

— Виходить, без мене мене женили?

— Ой, та що ви кажете...— махнула рукою няня.— Ви добра людина, хіба вам важко пройти дві сотні кроків і познайомитись. А там, як хочете, можете більше з нею не зустрічатись... Але я вас прошу пройти зі мною і познайомитись.

Няня Шура таки ублагала мене, і знайомство з удовою, що має свою кімнату і півкорови, відбулося. Ця, правда, бездітна, а перед тим сваталася вдова з донькою і коровою.

— Бачу, вони хочуть коров'ячим хвостом прив'язати тебе.

— Мені все це ні до чого, — каже Ніколаєв. — Ось мені виготовлять на протезному заводі ногу, і я вирушу на Україну. Спершу заїду до Києва. Там у нашій конторі мені належить одержати зарплату за чотири місяці. А потім подамся до Харкова. Рідне місто нестримно тягне до себе. Там, мабуть, хтось лишився з однокласників. У Харкові знайду собі й супутницю життя. Проте одруження без любові не визнаю!

Того пам'ятного літнього дня разом зі мною з інтернату виписалося шість чоловік: Володимир Ніколаєв, Іван Гомозов, Степан Кривицький, Олександр Ковальов, Грицько Заведенко. А через місяць мали виписатися ще н'ятеро. І серед них навіть «базарники» Афанасій Парамонов та Боб Копилко... Безперечно, все це результат роботи нового замполіта, який вирішив щомісяця вручати інтернатівцям путівки в життя. Що ж, це благородне прагнення, бо війна ще тривала, в інтернат прибували нові й нові інваліди, а народне господарство потребувало все більше й більше людей, навіть з обмеженими трудовими можливостями.

— О! Валя приїхала! — В новому квітчастому платті. Невеличка валіза, сумочка... Все, як слід, як і належить у дорогу.

— Хто це? Хто вона тобі? — враз зацікавився Аркадій.

— Знайома.

— Скажи це комусь, тільки не мені, — підморгує Аркадій. — Твоя краля?

— Ні, чужа.

— Ну й гуморист! З чужою дівчиною буде їхати?

— А що?.. Вона їде як супроводжуюча.

Як я потім дізнався, Аркадій і у Валі питав. Йому не вірилося, що таке може бути, бо все міряв на свій аршин...

Галасливою і строкатою юрбою нас проводжали майже всі інтернатівці, медсестри, няні, подавальниці, замполіт Тарасенко.

З частиною товаришів ми попрощалися біля брами, з іншими — біля електрички. До самого поїзда, на Київський вокзал, нас проводжали замполіт Тарасенко, Ваня Гомозов, Афанасій Парамонов і Олександр Ковальов.

На прощання було сказано багато хороших і теплих слів, висловлено багато добрих побажань і напучувань. Ваня при-

гадав, що ми забули про Сашка-баяніста, і дуже шкодував: були б, мовляв, проводи з музикою.

— То байдуже,— сказав я.

— Ні, не кажи... Було б чудово! Їдеш же ти не в глибокий тил, а ближче до фронту! І музика тут була б доречна.

І ось нарешті гудок паровоза. Поквапливі обійми, поцілунки.

— Прощайте, товариші! Прощай, дорога Москва!

— Щасливої дороги!

— Щасливого життя!

— Просимо, Валю, черкни листівку, як доїдете до Одеси!

Безперечно, у пам'яті всіх надовго залишиться спогад про цей незабутній день.

«Тільки вперед, тільки на лінію вогню, тільки через труднощі до перемоги! І тільки до перемоги і нікуди інакше!» — ці слова письменника-бійця Миколи Островського стали провідною зіркою для багатьох інтернативців.

Е п і л о г

До міста моєї юності, моєї багатостраждальної, але нескореної ворогом Одеси я летів на крилах спогадів і рожевих надій.

Оксанка зустріла мене на пероні вокзалу. Яка то була зустріч!.. Легко сказати: ми не бачились цілих п'ять років! За цей час стільки пережито, стільки вистраждано... І мене, й Оксанку були вже поховали... Та, як виявилось потім, ми не в змозі були повернути минулого. Правда, спогадів у нас ніхто не міг відібрати, а надію відібрала війна, і зробила це жорстоко, безжально...

Коли ми залишилися удвох, я уважно роздивлявся вродливе Оксанчине обличчя, її лляні коси, іскристі очі, милувався чарівною Оксанчиною посмішкою.

— Ти піросла, змужніла і стала ще красивішою;— захоплено мовив я.

— Знаєш, люди кажуть, засватана дівка всім подобається...— усміхнулася Оксанка.

— Як це — засватана? — Щось обірвалося в мене всередині.

— Так... Цієї весни, на другий день після визволення Одеси, я вийшла заміж. Я йому показувала твоє фото і казала: «Це Петро. Якби не зустріла тебе, чекала б Петра».

— Нащо ж ти написала мені такого теплого, сердечного листа і в ньому ні слова про своє одруження?

— Хотіла, щоб ти приїхав. Хотіла побачити тебе... — І по паузі додала: — Зараз, Петю, в Одесі є вільні квартири, і тобі, як фронтовикові, дадуть, а пізніше їх розберуть...

— Так... А ти, Оксанко, з вітерцем!..

— Та яка вже є! — вишувато дивиться мені в очі Оксана... — Я сподіваюся, ти не будеш на мене ображатися, Петю, адже нас розлучила війна. — І вона ніжно погладила мого чуба. — Хлопець ти симпатичний, добрий... Квартиру одержиш, і дівчина хороша знайдеться — зараз їх вистача... — І хоч іскрилася теплінь у її очах, від її мови мою душу обдало холодом. Болюче стиснулось і защеміло серце...

«Ой не світи, місяченьку, не світи нікому!..» — зринули в пам'яті слова несказанно дорогої колись для мене пісні. Та мелодія її вже бриніла по-іншому. Вона вже мала новий тембр, новий підтекст... Все далі й далі віддалявся Оксанин голос, і сама вона зникла, наче розтанула в густому тумані... Ми розійшлися, як два парусники в морі. Мабуть, не варто винити Оксану — в усьому винна війна-розлучниця. О, будьте ви трічі прокляті, мерзенні фашисти! Скільки горя ви принесли нашому народу, скільки пролили крові і сліз! І ніколи вам цього не простять люди, віднині й довіку!

Оксанин вчинок завдав мені невігойної душевної рани. Я хотів було одразу ж їхати з Одеси, але, крім любові до Оксани, в моєму серці жила ще любов до рідного міста. І вона, ця друга любов, спочатку затримала мене, а врешті-решт — перемогла! Я залишився в Одесі. А наступної весни під час невдалих пологів у Оксани відкрилася внутрішня фронтова рана, і її не стало...

В Одесі почав налагоджувати зв'язки з колишніми літстудійцями. Виявилось, при редакції обласної газети «Знамя комунізму» регулярно збиралися літературні суботи. Там я й зустрівся з довоснічними друзями, літстудійцями.

Щиро кажучи, якби не тяжкі поранення і моя інвалідність, я з радістю пішов би працювати на завод слюсарем або токарем по металу.

Люблю я свою довоєнну професію металіста. Яка то гордість із шматка заліза за лічені хвилини зробити новеньку красиву шестигранну гайку! Або чим погана робота — шабрувати станину. А ще краще виточувати на верстаті різної конфігурації сталеві деталі... Шліфувати їх до дзеркального блиску. Новеньку деталь приємно в руки взяти, на неї любо глянути. Першим, як правило, її уважно перевіряє сивоусий

майстер. Повагом, прискіпливо проміряє штангенциркулем, чи додержано усіх розмірів, чи не завеликі допуски, і, переконавшись, що все гаразд, скупо похвалить:

— Порядок, те, що треба.

Після такої похвали хочеться ще краще працювати. Та інакше й не можна. Адже до тебе сотні робітників чесно й самовіддано трудилися над заготовкою цієї деталі: рудокопи, транспортники, доменники, ливарники, прокатники, різьчики, ковалі... І, нарешті,— ти.

А які тепер у нас чудові токарні верстати стоять у світлому, просторому механічному цеху! Я вже ходив туди, придивлявся...

Якби ж то не моє тяжке поранення і контузії... Закрита травма головного мозку кожної хвилини дає про себе знати. Мій робочий день із значними інтервалами може тривати півтори-дві години, не більше. Отож довелося замість різця взяти до рук сталеве перо. Напочатку воно страшенно вередувало, не слухалось. У мене ж зору катма. Нашвидкуруч напишеш два-три слова — і вже розпливлася до нуля вся ота непростійна двопроцентна гострота зору...

Показав я свої оповідання відомому письменнику Валентину Катаєву. Він прочитав і сказав:

— Божа іскра у вас є, видно, можете працювати... Але пам'ятайте: якщо писатимете лише коротенькі оповідання, то незмінно будете ходити в коротеньких штаненятах! Ви створите велику книгу, опишіть отой свій шлях партизанський. Напишіть щиро, як оце ви мені зараз розповідали, і вийде хороша, потрібна народу книга.

На жаль, тоді я не послухав Валентина Петровича.

І я почав писати гуморески.

Спочатку шкрябав за принципом: косо-криво, аби живо. Неперевершений майстер веселого пера Остап Вишня, проглянувши мої оповідання, сказав:

— Хто спішить, той людей смішить! Не беріть приклад з халтурників. Я дотримуюсь думки, що навчити писати гуморески не можна. А самому навчитись створювати їх — можна! Не святі горшки ліплять! Отож для людей старайтесь ліпити якнайкраще.

День 9 травня 1975 року видався погожим, сонячним. Велике свято Перемоги я зустрів у Москві. Разом із колишнім партизаном та моїм товаришем по інтернату Іваном Гомозовим ідемо до Ізмайловського парку культури й відпочинку на зустріч колишніх партизанів.

Головний вхід до парку прикрашений червоними прапорцями і транспарантами. На широкій алеї багато літніх, посивілих, святково одягнених людей з орденами й медалями на грудях. Це — ветерани Великої Вітчизняної війни, партизани. Поміж ними барвистими зграйками юрмилася червоногалстучна піонерія.

Ми поспішаємо до пам'ятника Леніну. Там об 11.00 зустрічаються партизани-вадимовці.

Несподівано я потрапляю в обійми дорогих побратимів. Першим згріб мене в свої лапища рожевощокій широкоплечий красень, колишній комбат в нашій партизанській бригаді, нині начальник цеху одного московського машинобудівного заводу. Він передав мене якомусь дідуганові з пишною білою бородою.

— Пізнаєш? — усміхається бородань.

— Здається, Борода, наш «типовий партизан», — кажу я.

— Упізнав, — задоволено усміхається дебелий, як могутній дуб, колишній старшина бригади. На милицях підходить боець бригади Третяков, за ним командир взводу. У нього на грудях золотистий знак «Почесний будівельник». Він заслужив цей знак на новобудовах нашої столиці Москви. Щиро вітаюся з колишньою розвідницею, красунею Тонею, тепер економістом-плановиком у шахтарській Горлівці. Посивіле волосся, обличчя змережене зморшками, а була ж у партизанах молода і така вродлива...

Раптом гучно озвалася піонерська сурма, вдарили дріб барабани. Наперед виходять чітким стросом піонери. Очолює колону піонерський загін імені героя-партизана Костянтина Заслонова. Колона рушила до пам'ятника Володимиру Іллічу. Красиво й урочисто йшли прапороносці з широкими червоними стрічками через плече. Натхненню сурмили сурмачі, чітко вибивали такт маршу юні барабанщики. Ветерани-партизани теж вишикувались у досить строкату колону і, рівняючи шеренги, прямували за піонерами.

Біля пам'ятника Леніну колона зупинилася. До підніжжя пам'ятника Іллічу покляли живі барвисті квіти. А за кілька хвилин знову озвались барабани, і сурмачі покликали нас у похід. Йдемо тінистими алеями в глибину великого парку.

Мене смикає за руку мій супроводжуючий Іван Гомозов:

— Петю, проходимо вздовж стометрового майданчика, ліворуч на залізобетонних п'єдесталах стоять гармати різних калібрів. Вони брали участь у розгромі гітлерівських військ на ближніх підступах до Москви. А он уславлені швидкохідні танки Т-34, рядом гвардійські реактивні міномети,

легендарні «катюші», ніби завмерли в почесній варті на честь нашої Перемоги над фашизмом. А он батарея сучасних ракет на пускових установках застигла над братською могилою полеглих воїнів та Вічним вогнем.

Колона зупиняється біля Вічного вогню слави. На невеликий дерев'яний поміст піднялися представники партизанських загонів, бригад і з'єднань. Розпочався мітинг. Виступали бойові побратими-ветерани — воїни і партизани. Після виступів хвилиною мовчання вшанували пам'ять загиблих.

Хвилина мовчання. Траурна мелодія крає серце. Я стою з заплученими очима. З темені осінньої ночі випливає образ мужнього комісара партизанського загону, мого бойового друга. Його несподівано оточили карателі.

— Партизан, здавайся! — кричали фашисти.

— Ні, гади, живим мене не візьмете! — І комуніст, комісар жбурляє у ворогів одну за одною дві гранати. А потім, стріляючи з автомата, безстрашно йде в атаку. Один проти сотні... Та ось, ніби спіткнувшись, падає, скошений ворожим кулеметником. Проте, коли до нього підбігли карателі, він дістав з кобури пістолет і, зібравши останні сили, почав стріляти в гітлерівців.

— Поганці! Живим мене не візьмете! — встиг вигукнути він перед тим, як ворожі кулі назавжди зупинили його гаряче серце.

Перед очима дорогий образ чорнявої відважної розвідниці Марії Громової. На шиї в неї петля ката, на грудях фанерна дощечка з написом «Партизанка». Вигукнувши «Хай живе непереможна Москва!», Марія приймає мученицьку смерть. А на її місце стає худенька Дуся Симонова. Перед розстрілом вона кидає в обличчя своїх катів:

— Стріляйте, гади, смерті я не боюся! Хай живе наша Вітчизна! Слава Червоній Армії!

Наче в скорботному калейдоскопі, пропливає дороге обличчя Віктора Павловича Краєва. Він в офіцерській формі. Командир танкового полку, який пройшов з переможними боями всю Білорусію. Попереду лігво фашистів — місто Кенігсберг.

— Хлопці! За мною! За Батьківщину! Вперед до перемоги!

Такими були його останні слова. Розстрілюючи з гармати ворожі дзоти і артилерійські батареї, танк командира полку Віктора Краєва ввірвався в розташування ворога. Раптом блиснуло полум'я фаустпатрона, і танк Краєва запалав. Та

він і далі трощив ворожі артилерійські батареї, доки сам не згорів...

Ось я чую громоподібне партизанське «ура!». Незабутня атака станції Загор'є. На чолі штурмового взводу біжить ком-взводу Азаренков. Раптом він заточився і впав, зрізаний ворожою кулею. На зміну йому з'являється оперезаний ремнями командир батальйону. Але й він падає, скошений ворожими кулями.

— Орли! За мною! — подає команду комісар сусіднього батальйону сибіряк Чибісов. Стріляючи з автомата по ворогу, він біжить до приміщення залізничного вокзалу. За ним у нестримну навальну атаку пішов увесь батальйон. Біля самого вокзалу, скошений кулеметною чергою, падає комісар Чибісов. До нього підбігає медсестра Катя і, ставши на коліна, починає розстібати гімнастерку, щоб оголити груди і перев'язати рани.

— Це зайве, — хрипло, через силу сказав комісар. Однією рукою він стискував на грудях смертельну рану, а другою відшпихав руки медсестри... — Подавайте допомогу тим, кому можна врятувати життя. — І по паузі тихо сказав: — Передайте командуванню: я зробив усе, що міг.

Це були останні слова мужнього комуніста.

Так, він зробив усе, що міг, для нашої перемоги над ворогом! Це про таких, як він, ми зараз кажемо: «Вічна слава героям, які полягли в боях, відстоюючи честь, свободу і незалежність нашої Вітчизни».

Ми пішли на партизанське багаття.

На підмостках виступали артисти й учасники художньої самодіяльності — школярі.

Ми відійшли трохи осторонь і опинилися в оточенні до всього цікавих піонерів.

Потім відбувся святковий обід. Зайшли до літньої їдальні парку, зсунули столи і влаштували загальний довгий стіл. Обідали разом з білоруськими партизанами загону імені Героя Радянського Союзу Костянтина Заслонова. Наші білоруські побратими ознайомили нас із поемою про Заслонова, написаною рядовим партизаном. Я, від імені вадимовців, подякував білоруським побратимам за поему і продекламував пісню нашої партизанської бригади:

Раскинулся лагерь бригады,
Душевно задела гармонь,
Запомнят фашистские гады
Наш меткий, кинжальный огонь!

Захватчиков бьем из засады,
Взрываем мосты, поезда.
Мы мстим за народ беспощадно,
Не дрогнем нигде, никогда!

Партизаны не любят хвалиться,
Зачем о себе говорить.
Зимой громили фашистов
И летом их будем громить!

Весь вечер играет гармошка,
Танцует, поет молодежь,
У всех расцветают улыбки,
А пытика здесь не найдешь!

У воинов отдых короткий,
Опять выступаем в поход.
Веди, партизанская тропка.
Нас Родина к бою зовет!

Наша бойова подруга Тоня проспівала партизанські частівки. На згадку про цю зустріч взяли один в одного автографи. Кілька разів сфотографувалися. Були хвилюючі спогади й жарти, були довгі й короткі виступи-тости.

Обід пройшов гамірно й весело. Наш фотоамастор увіковічив цю незабутню зустріч на кіноплівці. Отож, будуть фотографії, буде й документальний фільм.

— Коли ж ми переглянемо твій документальний фільм? — запитав я.

— На 50-річчя нашої Перемоги! — не моргнувши оком, сказав веселий фотоамастор.

— Бач, який хитрий, — засміявся колишній комбат. — Таки примусить дожити до п'ятдесятиріччя Перемоги.

Що ж, на зло всім нашим воєнним недугам, пораненням і контузійам, ми, ветерани-партизани, постараємось дожити до славної річниці — 50-річчя перемоги над фашистською Німеччиною.